

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Одеська юридична академія»

Христина Григор'єва

**Законодавче забезпечення державної
підтримки сільського господарства України
в умовах війни та післявоєнного
відновлення: продовольчий вимір**

Монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2025

УДК 349.42(477)(02)
Г 83

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»,
(протокол № 2 від 22 жовтня 2024 року)*

*Монографія підготовлена в рамках виконання наукового проєкту
(реєстраційний номер № 226/0062) відповідно до договору
із Національним фондом досліджень України, за сприяння Кембриджського
університету (Велика Британія)*

Рецензенти:

Єрмоленко В. М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України, член-кореспондент НАПрН України;

Носік В. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри земельного та аграрного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент НАПрН України.

Григор'єва Х.

Г 83 Законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства України в умовах війни та післявоєнного відновлення: продовольчий вимір : монографія / Христина Антонівна Григор'єва. – Луцьк : Вежа-Друк, 2025. – 304 с.

ISBN 978-966-940-631-6

Монографію присвячено проблемам реформування законодавства про державну підтримку сільського господарства в умовах війни та післявоєнного відновлення. Виявлено характерні тенденції розвитку вітчизняного агропротекційного законодавства, визначено основні проблеми його становлення та запропоновано науково обґрунтовані шляхи вдосконалення.

Видання розраховане на широке коло науковців, викладачів, здобувачів освіти, а також усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними питаннями державної підтримки сільського господарства.

УДК 349.42(477)(02)

ISBN 978-966-940-631-6

© Григор'єва Х., 2025

© Подолець О. (обкладинка), 2025

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Доктринальний та законодавчий виміри державної підтримки сільського господарства	8
1.1. Еволюція державної підтримки: правова ретроспектива України	8
1.2. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану	19
1.3. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: становлення, тенденції, сучасний стан	35
1.4. Еволюція та особливості агропротекційного законодавства ЄС	52
1.5. Державна підтримка сільського господарства в ЄС та в Україні: порівняння методологічних та законодавчих засад	75
РОЗДІЛ 2. Напрями удосконалення агропротекційного законодавства в умовах кризи	88
2.1. Державний аграрний реєстр як інституційно-функціональний прорив в агропротекційному законодавстві	88
2.2. Земля і війна: правові проблеми крізь призму державної підтримки аграріїв	100
2.3. Розвиток правового інституту аграрних розписок у контексті підтримки сільського господарства	119
2.4. Правовий дисбаланс гідромеліоративної реформи в Україні (агропротекційний вимір)	134
2.5. Географічні зазначення для сільськогосподарської, харчової продукції та спиртних напоїв: науково-практичний аналіз з позицій державної підтримки аграріїв	153
2.6. Медіація в агропротекційних та земельних спорах: оцінка правових можливостей	179

РОЗДІЛ 3. Перспективи реформування агропротекційного законодавства у воєнних та післявоєнних умовах	204
3.1. Проблема послідовності реформування агропротекційного законодавства	204
3.2. Методологія оновлення агропротекційного законодавства	217
3.3. Концепція та етапи удосконалення законодавства про державну підтримку сільського господарства	234
Висновки	241
Список використаних джерел	250

ВСТУП

Ведення сільського господарства завжди супроводжується складними проблемами, незважаючи на наявність чи відсутність додаткових кризових факторів. Однак розгортання повномасштабних воєнних дій на території України суттєво загостило перманентні ризики, чим поставило під удар нормальне функціонування вітчизняного агробізнесу і тим самим зумовило потребу в особливій державній підтримці сільського господарства. Протягом 2022–2024 років аграрне законодавство України суттєво трансформувалося, зокрема, під впливом набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС. Однак така важлива підгалузь сучасного аграрного законодавства як агропротекційне законодавство – демонструє неоднозначні зміни та потребує окремого дослідження.

Правове регулювання державної підтримки сільського господарства не можна назвати новою чи малодослідженою тематикою для вітчизняної аграрно-правової науки. Однак представлена монографічна робота побудована не за традиційними канонами, характерними для розкриття подібної проблематики. Обраний новаторський підхід зумовлений двома обставинами.

По-перше, автором уже було проведено традиційне фундаментальне дослідження законодавчого забезпечення державної підтримки сільського господарства (докторська дисертація на тему «Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні» 2020 року та монографія на тему «Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення» 2019 року). У цих роботах розкривалися термінологічні аспекти, збирався досить складний пазл із розрізнених напрямів та видів державної підтримки, яка надавалася українським аграріям протягом тридцяти років. У результаті попередніми дослідженнями було створено необхідний теоретико-практичний каркас для подальших наукових пошуків – він дає розуміння накопиченого вітчизняного досвіду, успішних та невдалих спроб організації підтримки сільському господарству. Оскільки така ґрунтовна робота уже була проведена,

цілком закономірною була відмова від повторення вже отриманих результатів. При цьому одержані раніше висновки використовувалися як теоретична, методологічна та практико-емпірична опора для подальшого дослідження розвитку агропротекційних відносин в Україні.

По-друге, за останні п'ять років (2020–2024) обставини функціонування вітчизняного сільського господарства значно змінилися: з'явилися нові проблеми (пандемічна та воєнна кризи, загострення екологічних викликів), прийнято нове законодавство, правозастосування щодня еволюціонує, формуючи нові практичні підходи до розуміння агропротекційних відносин. Усе це наполегливо підштовхує науку до уважного аналізу змін, відстеження актуальних тенденцій, обґрунтування виважених пропозицій щодо удосконалення законодавчого забезпечення державної підтримки аграріїв тощо. Саме тому продовження дослідження агропротекційного законодавства стало абсолютно закономірним рішенням та втілюється в цій монографії. При цьому нетрадиційний підхід до її побудови полягає в розкритті нетривіальних, але дуже актуальних наразі тем, наприклад, про агропротекційність Державного аграрного реєстру, географічних зазначень сільськогосподарської продукції, аграрних розписок, про можливість використання медіації в спорах щодо державної підтримки сільського господарства тощо. Таким чином, у монографії було свідомо розширено межі наукового пошуку за допомогою активного використання методики визначення ступеня протекційності того чи іншого правового механізму. Це дозволило розсунути тісні рамки розуміння державної підтримки суто як фінансового донорства. З огляду на гострий дефіцит державного бюджету в умовах війни та післявоєнного відновлення такий методологічний підхід є більш ніж доцільним та абсолютно виправданим.

Розглядаючи законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства з таких широких методологічних позицій, авторка намагалася не втратити, тим не менш, зв'язку з реальністю. З одного боку, це проявилось шляхом приділення значної уваги вивченню агропротекційного законодавства ЄС. При цьому акцент було зроблено не на окремих розрізнених національних механізмах, а саме

на визначенні еволюційного руху такого законодавства, виявленні особливостей його сучасного стану, використаної методології та ідейних основ, що лягли в основу нормативно-правових актів. Розуміння сутності агропротекційного законодавства ЄС крізь призму трансформації його аксіологічних акцентів абсолютно необхідне для врахування під час реформування вітчизняного законодавчого забезпечення. З іншого боку, представлена монографія не є суто теоретичним дослідженням – вона міцно опирається на ґрунтовний аналіз різноманітних практичних матеріалів, чим додатково аргументуються зроблені висновки та підтверджується їхня достовірність.

Слід зазначити, що дана монографія підсумовує дослідження, здійснене в рамках виконання наукового проєкту (реєстраційний номер № 226/0062) відповідно до договору із Національним фондом досліджень України, за сприяння Кембриджського університету (Велика Британія). Реалізація даного актуального в сучасних умовах дослідження стала можливою завдяки висловленій довірі та всебічній підтримці керівництва Національного університету «Одеська юридична академія». Особливу вдячність авторка висловлює рідній кафедрі аграрного, земельного та екологічного права НУ «ОЮА» та особисто її завідувачці – доктору юридичних наук, професору Тетяні Євгенівні Харитоновій, визнаний професіоналізм, вражаюча креативність та накопичений досвід якої стали вагомими рушіями виконання цього дослідження.

Окрему сердечну подяку за приділену увагу та готовність посприяти виходу цієї книги авторка висловлює шановним рецензентам: Володмиру Михайловичу Єрмоленко – доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України, член-кореспонденту НАПрН України; а також Володимиру Васильовичу Носіку – доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри земельного та аграрного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспонденту НАПрН України.

РОЗДІЛ 1

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ТА ЗАКОНОДАВЧИЙ ВИМІРИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

1.1. Еволюція державної підтримки: правова ретроспектива України

На тлі ведення воєнних дій на території України загострюються проблеми вітчизняного сільського господарства. Це прямо відображається на багатьох відносинах, у тому числі на пониженні продовольчої безпеки. Саме виключна роль сільського господарства для України – особливо в період глибоких потрясінь – вкотре актуалізує питання про державну підтримку аграріїв.

Слід нагадати при цьому, що державна підтримка сільського господарства може набувати різних форм та інтенсивності, з огляду на кардинально різні умови надання: а) як фоновий режим під час нормального стабільного розвитку аграрних відносин; б) як екстрена допомога, що надається в кризові моменти для виправлення ситуації та мінімізації негативних наслідків. Учені пропонують велику кількість альтернативних державних стратегій впливу на агробізнес під час кризи: від тотальної підтримки – до абсолютної дерегуляції. Разом із тим, універсальних алгоритмів для вдалої агропротекційної діяльності не існує – для обрання найбільш оптимальних варіантів подолання тієї чи іншої аграрної кризи слід аналізувати одразу всю сукупність конкретних факторів.

Однак можна все ж узагальнити три основні моделі державного впливу на економіку, що вироблені економічною теорією: а) *патерналізм*, який ґрунтується на переконанні, що держава зобов'язана турбуватись про своїх громадян та підприємців, забезпечувати задоволення їх потреб у тому числі за державний кошт, брати на себе піклування про добробут усієї економіки; б) *протекціонізм*, який виходить із того, що роль держави заключається в підтримці, обмеженій ідеями конкуренції, самостійності суб'єктів господарювання, а також випадками необхідності вирівнювати об'єктивні перекося ринкової економіки

чи мінімізувати негативні наслідки певних надзвичайних ситуацій; в) *лібералізм*, який відмовляє державі у праві втручатися в природні економічні процеси, сповідує свободу торгівлі та скасування протекціоністських обмежень. Перш ніж обирати якийсь із цих шляхів, слід усвідомити, що українське сільське господарство переживає далеко не першу серйозну економічну кризу, що випробовує на міцність державу та суспільство. Для обґрунтованого визначення оптимального шляху виходу зі складної ситуації сьогодення необхідно передусім проаналізувати, як наша країна справлялася із попередніми аграрними кризами, та які моделі державного втручання вона реалізовувала.

Про необхідність державної підтримки сільського господарства та законодавчого забезпечення такої діяльності багато сказано в аграрно-правовій доктрині як довоєнного періоду (Н. О. Багай¹, О. Г. Бондар², О. В. Гафурова³, А. В. Духневич⁴, В. М. Єрмоленко⁵, Н. В. Карпінська⁶, Т. О. Коваленко⁷, Г. С. Корнієнко⁸, П. Ф. Кулинич⁹, Т. В. Курман¹⁰,

¹ Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40 (1). С. 114–117.

² Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. Запоріжжя, 2014. 521 с.

³ Гафурова О. В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: розвиток законодавства. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2011. Вип. 157. С. 73–80; Сиволоцька С. І., Гафурова О. В. Загальна характеристика нефінансових заходів державної підтримки фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2017. Вип. 264. С. 66–74.

⁴ Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 36 с.

⁵ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 379 с.

⁶ Карпінська Н. В. Застосування санітарних та фітосанітарних заходів: проблеми правового забезпечення у контексті вимог СОТ та ЄС: монографія. Луцьк, СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2021. 532 с.

⁷ Коваленко Т. О. Адаптація аграрного законодавства України до *aquis communautaire*: сучасний стан та перспективи. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20 квітня 2018 року). Харків, 2018. С. 185–190.

⁸ Корнієнко Г. С. Особливості правового регулювання фінансової підтримки фермерських господарств. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ, 2018. С. 131–134.

⁹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.

С. О. Лушпаєв¹¹, С. І. Марченко¹², В. В. Носік¹³, О. М. Савельєва¹⁴, І. П. Сафонов¹⁵, В. І. Семчик¹⁶, С. І. Сиволоцька¹⁷, А. М. Статівка¹⁸, В. Ю. Уркевич¹⁹, Т. Є. Харитоновна²⁰, М. М. Чабаненко²¹, М. В. Шульга²² та інші), так і в новітніх дослідженнях учених, опублікованих під час розгортання повномасштабних воєнних дій (Ю. Ю. Бакай²³, В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, Т. С. Новак²⁴, Г. С. Корнієнко²⁵, Т. В. Курман²⁶,

¹⁰ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.

¹¹ Лушпаєв С. Новели правового становища сімейного фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 104–107; Лушпаєв С. О. Розвиток законодавства України про сімейне фермерське господарство. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 204–207.

¹² Марченко С. І. Поняття державної підтримки суб'єктів аграрного підприємництва. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2002. Вип. 46. С. 145–149.

¹³ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

¹⁴ Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

¹⁵ Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 18 с.

¹⁶ Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 371–379.

¹⁷ Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 21 с.

¹⁸ Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Харків, 2014. С. 35–38.

¹⁹ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с.

²⁰ Харитоновна Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291.

²¹ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.

²² Шульга М. В. Еволюція предмету аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 25 травня 2012 р.): зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 23–25.

²³ Бакай Ю. Ю., Гончаренко Я. А. Актуальні питання законодавчого забезпечення у сфері державної підтримки суб'єктів агробізнесу під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 276–282.

²⁴ Єрмоленко В. М., Гафурова О. В., Новак Т. С. Правове забезпечення державної фінансової підтримки агросектору в воєнний та повоєнний періоди. *Аналітично-порівняльне право*. 2023. Вип. 5. С. 281–287.

²⁵ Корнієнко Г. С. Агробізнес у Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків: Юрайт, 2023. 560 с.

Ю. М. Павлюченко²⁷, Я. В. Петруненко²⁸, Б. Д. Псутурі²⁹, О. М. Савельєва³⁰ та інші). Переважно науковці аналізують здійснені законодавцем кроки або висувують власні пропозиції щодо удосконалення агропротекційних норм. При цьому у вітчизняній науці поширеною є практика застосування компаративного підходу, за якого активно використовуються приклади із іноземного правового досвіду. На жаль, разом із цим, часто ігнорується той факт, що Україна як самостійна держава протягом свого більш ніж тридцятирічного існування має власний багатий досвід боротьби з кризами великих та малих масштабів. Знання та розуміння власної історії має бути першоосновою для удосконалення сучасного та розробки майбутнього законодавства. Передусім, усвідомлений підхід до еволюції нормативно-правових засад державної підтримки сільського господарства дозволить виявити, які механізми вже застосовувалися під час кризових явищ; які агропротекційно-правові рішення себе виправдали, а які – були неефективними. Саме тому вкрай необхідним наразі є проведення схематичного правового аналізу трьох кризових ситуацій, які сталися в Україні протягом останніх трьох десятиріч, а також трьох варіантів державно-правової реакції на такі виклики.

Передусім, слід вказати, що як складне, багатовимірне явище, економічна криза стала предметом багатьох досліджень. У літературі можна знайти безліч визначень цього поняття, однак ми зупинимося на такому класичному розумінні економічної кризи як «порушення

²⁶ Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287.

²⁷ Павлюченко Ю. М. Роль господарсько-правових норм у державній підтримці агробізнесу. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 265–270.

²⁸ Петруненко Я. В. Державна підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 21–27.

²⁹ Псутурі Б. Д. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки виробництва органічної продукції рослинництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 75. Ч. 2. С. 56–61.

³⁰ Савельєва О. М., Маклакова І. О. Правові заходи державної підтримки особистих селянських господарств у сучасних реаліях. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 132–136.

рівноваги в розвитку економічної системи, яке призводить до змін форми її організації, до її переходу у новий стан або припинення існування»³¹. Залежно від глибини таких явищ, а також за іншими ознаками учені класифікують кризи на різні види. Однак, незважаючи на теоретичні побудови, найбільш виразні економічні кризи неодмінно залишають відчутний відбиток на галузі, економіці та суспільстві. Україна пережила цілу низку криз різного походження, локалізації і масштабу. Однак на аграрний сектор найбільший вплив здійснили лише три з них – саме на аналізі державної підтримки в ці періоди ми зупинимо свою увагу.

Перша криза (1997–1999 роки) була спровокована одразу багатьма факторами. Передусім, відповідне середовище створила триваюча аграрна реформа з усіма її складнощами, прорахунками і недоліками. Так, до кінця 90-х років ХХ ст. якраз стали найбільш відчутними усі наслідки реформування аграрного сектору. Розпад попереднього аграрного устрою став очевидним та безповоротним – стара система остаточно зруйнувалася, а нова – ще не була побудована. При цьому економіко-правові помилки, допущені державою під час такої трансформації (наприклад, поширення загального оподаткування на сільсько-господарські підприємства), призвели до появи «кризи неплатежів» – борги аграрного сектору зростали в геометричній прогресії, що спричинило перші ознаки блокування національної економіки. На ці глобальні економічні проблеми нашарувалася посуха, яка охопила більшість основних аграрних регіонів країни та поставила питання подальшого функціонування сільського господарства досить категорично.

Реакція законодавця на такі серйозні виклики була не менш серйозною. По-перше, було проведено реструктуризацію боргів сільськогосподарських підприємств (частину боргів просто списували, частину – розподіляли за посильними графіками виплат без нарахування додаткових санкцій за прострочення)³². По-друге, було серйозно

³¹ Остапишин Т. П., Коптх О. Г. Економічні кризи: сутність, періодичність виникнення, тривалість і стадії їх перебігу. *Фінанси, облік і аудит*. 2013. Вип. 1 (21). С. 113–120.

³² Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року та сільськогосподарських підприємств за станом на 1 січня 1999 року: Закон України від 05.02.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 15. Ст. 84.

змінено та спеціалізовано нормативно-правові засади оподаткування сільського господарства. Саме під впливом жорсткої кризи законодавець наважився на правовий експеримент та запровадив фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) для сільськогосподарських товаровиробників³³. Перевагами такого податку стали: а) незмінний розмір, що обраховувався з одиниці земельної площі; б) заміна цілої низки інших податків та зборів. Цьому податковому механізму судилося довге життя в системі агропротекційних заходів нової держави – у своєму модифікованому вигляді ця ідея досі втілена у вітчизняному праві та продовжує жити у формі єдиного податку четвертої групи. Окрім ФСП податкову підтримку було розширено за рахунок спеціального режиму податку на додану вартість, який теж в майбутньому став одним з основних заходів підтримки сільського господарства країни³⁴. У цей же період було закладено правовий фундамент для державної допомоги виноградарству та спорідненим галузям, а саме: було прийнято Закон України «Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства»³⁵. Цим Законом була сформована фінансова основа для багаторічної підтримки відповідних галузей сільського господарства.

По-третє, указана криза прискорила прийняття відверто агропротекційних законів, які мали галузевий характер, наприклад, законів України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру»³⁶ та «Про ставки вивізного (експортного) митна на насіння деяких олійних культур»³⁷. Перший дав міцну правову основу для упорядкованого

³³ Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 15.01.1998 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 25. Ст. 147 (втратив чинність); Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17.12.1998 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5–6. Ст. 39 (втратив чинність).

³⁴ Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 23.12.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 17. Ст. 83 (втратив чинність).

³⁵ Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 09.04.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 191 (втратив чинність).

³⁶ Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 32. Ст. 26 (втратив чинність).

³⁷ Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 44. Ст. 389.

розвитку цукробуряківництва і переробної галузі в складних умовах зростання конкуренції. Другий закон став опорною точкою для досягнення сучасного лідерства України на світовому ринку соняшникової олії.

По-четверте, у даний період держава забезпечувала виробників насінням та мінеральними добривами. При цьому враховувалися основні проблеми аграріїв, зокрема відсутність коштів на посівні кампанії. Для вирішення цих питань держава виступала посередником, закупаючи необхідні ресурси та надаючи їх виробникам під зобов'язання виростити і поставити сільськогосподарську продукцію в майбутньому³⁸.

Навіть таке схематичне зображення агропротекційних заходів, здійснених державою в період першої кризи (1997–1999 роки), вказує на обрану в той час методологію максимального сприяння сільськогосподарським товаровиробникам; урахування актуальних потреб аграріїв; створення загальних механізмів підтримки, що охоплювали широке коло адресатів (податкова, митна, закупівельна тощо). Активна проведена робота нормотворця дала свої плоди: сільське господарство не тільки успішно пережило кризу – воно вступило у фазу висхідного розвитку на нових ринкових економічних засадах. Державі вдалося ціною значних зусиль використати кризовий період як своєрідне вікно можливостей – саме в цей час було зроблено важливі стратегічні нормативні кроки, які визначали аграрний устрій ще багато років потому.

Друга криза (2007–2009 років) сталася внаслідок негативної дії світової фінансової кризи, що охопила глобальну економіку та вразила більшість держав світу. При цьому характерно, що проблеми сільського господарства і цього разу теж розпочалися із посухи. Слід підкреслити, що в даний період економіка України в цілому та аграрний сектор зокрема вже були на зовсім іншому щаблі свого розвитку. Так, сільське господарство мало кілька важливих функціонуючих механізмів

³⁸ Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників мінеральними добривами і засобами захисту рослин під урожай 1997 року: постанова Кабінету Міністрів України від 6 січня 1997 р. № 3. *Урядовий кур'єр*. 1997. № 3; Про заходи щодо виробництва і постачання сільськогосподарським товаровиробникам мінеральних добрив та засобів захисту рослин під урожай 1999 року: постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).

мів податкової підтримки та широкий перелік додаткових спеціальних програм. Уже кілька років як впроваджувалася агропротекційна модель, втілена в прийнятому Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Тобто, хоча друга потужна криза кінця 2000-х вдарила досить боляче, однак агропротекційні буфери були вже більш досконалыми. Однак навіть незважаючи на це, в даний період було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків невідвортної кризи. Зокрема, по-перше, було оперативно відреаговано на продовольчі загрози, пов'язані із посухою. Так, була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про невідкладні заходи щодо зменшення негативного впливу посухи та забезпечення формування ресурсів зерна врожаю 2007 року» від 04.06.2007 року, якою передбачалися заходи для формування резервів, стабілізації ситуації на аграрному ринку, що могла бути напруженою через низький врожай³⁹. Паралельно із цим було здійснено заходи, спрямовані на підтримку виробників, що постраждали від погодно-кліматичних умов. Так, було передбачено виділення коштів фінансової допомоги постраждалим підприємствам у різних регіонах України⁴⁰. Цікаво, що спершу така допомога надавалася як зворотна, однак уже через рік було прийняте розпорядження уряду, згідно з яким неповернуті до цього часу кошти не підлягали поверненню до бюджету, тобто фактично така заборгованість списувалася⁴¹. Крім того, сільськогосподарським підприємствам була організована підтримка у вигляді одержання насіннєвих позичок із державного резервного фонду із можливістю відстрочки оплати за таке насіння⁴².

³⁹ Про невідкладні заходи щодо зменшення негативного впливу посухи та забезпечення формування ресурсів зерна врожаю 2007 року: постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2007 року. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 97.

⁴⁰ Про надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам, які зазнали збитків внаслідок пилових буревіїв, що сталися 23-24 березня, посухи в травні та градобобою в червні 2007 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 549-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-2007-%D1%80#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).

⁴¹ Питання надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2008 р. № 1025-р. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 140.

⁴² Про затвердження Порядку пільгового забезпечення сільськогосподарських підприємств, що постраждали унаслідок посухи, насінням під урожай 2008 року: наказ Мінагрополі-

По-друге, було модернізовано спеціальний Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» з метою розширення та удосконалення правових механізмів підтримки. Зокрема, в ньому з'явилося близько десяти нових агропротекційних заходів⁴³.

По-третє, була здійснена спроба зобов'язати фінансові установи виконувати агропротекційні функції. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу» від 04.02.2009 року було передбачено обов'язок банків підтримати позичальників – сільськогосподарських товаровиробників (шляхом пролонгації кредитних договорів, визнання застави достатньою тощо). Також цим Законом банкам рекомендувалося давати кредити торговельним та переробним підприємствам для проведення ними розрахунків з виробниками сільськогосподарської сировини⁴⁴. Цікаво, що рішенням Конституційного Суду України такі положення були визнані неконституційними⁴⁵, а даний кейс став невід'ємною частиною вітчизняного правового досвіду, окресливши юридичні межі державного протекціонізму – зокрема, вони проходять там, де не зачіпаються права третіх осіб, за рахунок яких держава намагається надати підтримку.

По-четверте, оскільки спроба кредитної допомоги аграріям шляхом адміністративного впливу на банки не вдалася, нормотворець прийняв Закон України «Про внесення змін до деяких законів України

тики України 18.06.2007 року № 421. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0746-07#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).

⁴³ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 43. Ст. 638.

⁴⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу: Закон України від 04.02.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 26. Ст. 323 (*втратив чинність*).

⁴⁵ Рішення Конституційного Суду України від 24.11.2009 у справі № 29-рп/2009 за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 11 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v029p710-09#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).

щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи» від 22.12.2009 року, яким були передбачені зміни і доповнення до податкового і митного законодавства з метою підтримки сільського господарства⁴⁶.

Окрім того, по-п'яте, у цей період було додатково запроваджено низку спеціальних програм підтримки.

Аналіз законодавчих дій, здійснених під час другої серйозної кризи 2007–2009 років, продемонстрував: а) поєднання оперативних заходів із більш ґрунтовно опрацьованими системними рішеннями; б) розширення видів та обсягів підтримки, яка уже існувала; в) запровадження нових програм і правових механізмів; г) окреслення юридичних меж державної підтримки. Агропротекційна реакція держави на другу кризу не була такою інтенсивною порівняно із першою, однак це пояснюється тим, що система підтримки на той час уже була розроблена і стабілізована.

Третя криза (2022–2024 роки) є результатом ведення воєнних дій на території України. У цей період сільськогосподарські товаровиробники стикнулися із цілим комплексом проблем: порушення логістики постачання і збуту; втрата і пошкодження майна; забруднення та замінування полів; висока вартість та дефіцит засобів захисту рослин, мінеральних добрив, насіння та пального; кадровий голод тощо. Ґрунтовний аналіз здійснених у цей період законодавчих кроків буде здійснено у наступному підрозділі, тому зараз ми лише схематично зобразимо основні заходи. По-перше, були згорнуті більшість програм підтримки. На регулярній основі надаються лише бюджетна дотація на утримання великої рогатої худоби, субсидія на одиницю оброблюваних угідь⁴⁷ та деякі інші. По-друге, було запропоновано грантову підтримку⁴⁸, яка

⁴⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи: Закон України від 22.12.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 9. Ст. 85.

⁴⁷ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 918. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.

⁴⁸ Деякі питання надання грантів бізнесу: постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 144.

за півтора роки охопила лише сотню аграрних адресатів. По-третє, набув чинності механізм мінімального податкового зобов'язання, який додатково обтяжив агробізнес. Тобто податкове навантаження не зменшується, а навпаки – збільшується. Крім того, такі тенденції будуть посилені з огляду на передбачені в Національній стратегії доходів до 2030 року заходи, а саме: відмова від спрощеної системи оподаткування для юридичних осіб, підвищення податків для сільськогосподарських товаровиробників тощо⁴⁹. По-четверте, згорнуто державні форвардні програми, що надавалися через ПАТ «Аграрний фонд», який був переданий в управління Фонду державного майна.

Як можна помітити, основною спільною характерною рисою державної підтримки в попередні кризові періоди стала активізація масштабних агропротекційних заходів, які охоплювали невизначену кількість суб'єктів (податкова, митна, форвардна, реалізаційна та інші види підтримки). Під час воєнної кризи підтримка надається навпаки – надзвичайно вузькому колу осіб, а від таких механізмів, що дають змогу допомогти великій кількості аграріїв, або вже відмовилися, або планують відмовитися.

Таким чином, обрана Україною модель підтримки аграріїв під час воєнної кризи 2022–2024 років суттєво відрізняється від тих моделей, які були апробовані в нашій країні в часи попередніх криз. Отримані ключові висновки дають нам змогу підбити окремі підсумки.

Отже, на підставі проведеного аналізу є можливість порівняти три моделі поведінки нашої держави під час трьох гострих криз різної етимології. Під час першої кризи (1997–1999) можна простежити елементи *патерналізму* (максимального сприяння з боку держави), що пояснюється відсутністю на той час налагодженої системи підтримки та необхідністю швидкої розробки ефективних заходів протидії негативним економіко-екологічним явищам. Під час другої кризи (2007–2009) реакція законодавця була в цілому адекватною та мала ознаки класичного *протекціонізму*: вона була менш інтенсивною, але це мало об'єктивне пояснення в наявності розгалуженої системи підтримки.

⁴⁹ Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 р. № 1218-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 4.

Під час третьої кризи (2022–2024) спостерігається перехід до *ліберального аграрного ринку*, за якого сільськогосподарські товаровиробники майже позбавлені (або повністю позбавлені) державної підтримки.

Проведене дослідження демонструє не тільки невтішні та загрозові тенденції розвитку відносин державної підтримки сільського господарства в період воєнної кризи – отримані висновки додатково підкреслюють необхідність чітких законодавчих засад ведення аграрної політики. За відсутності Закону України «Про державну аграрну політику», на тлі майже тотальної руйнації Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» обрання моделі державної підтримки є ситуативним та непередбачуваним. Взаємозв'язок усіх цих правових категорій має важливе практичне значення: якщо аграрна політика окреслює цілі та завдання розвитку аграрних відносин, то державна підтримка є універсальним інструментом для досягнення цих цілей. Саме тому невизначеність із першим зумовлює безсистемність та неефективність другого. У зв'язку з цим, на наш погляд, воєнна криза висвітлила потребу в нормативно-правовому забезпеченні вітчизняної аграрної політики, а також необхідність законодавчого визначення моделей державної підтримки сільського господарства (для звичайних та кризових умов)⁵⁰.

1.2. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану

Складні виклики воєнного часу роблять сільське господарство ще більш ризиковою сферою діяльності. Окрім традиційних проблем, вітчизняні аграрії стикаються із додатковими: порушенням логістики постачання ресурсів та збуту виробленої продукції, зростанням вартості кредитів, ризиком пошкодження чи знищення майна через ведення воєнних дій тощо. Незважаючи на усі фактори, сільське господарство все одно залишається флагманом української економіки та утримує її в життєздатному стані за рахунок збереження робочих місць, виробництва

⁵⁰ Григор'єва Х. А. Три моделі державної підтримки сільського господарства у відповідь на кризи: правовий досвід України. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 1. С. 87–92.

продовольства для населення, поповнення валютних надходжень з експорту тощо.

Надання державної підтримки сільському господарству за воєнних обставин переосмислюється. Передусім, питання полягає в тому, чи варто виділяти на агропротекційні заходи фінансові ресурси за умов їх гострого дефіциту в державному бюджеті? Ми переконані у тому, що сільське господарство, яке виконує багато суспільно важливих функцій, є саме тією галуззю економіки, підтримка якої є виправданою: занепад сільського господарства тягне за собою низку додаткових масштабних проблем, у той час як нормальне функціонування агробізнесу, навпаки, вирішує багато критичних завдань. У проведених нами дослідженнях іноземного досвіду продемонстровано, як зростає продовольче значення сільського господарства під час воєнних криз⁵¹.

Слід усвідомлювати, що вітчизняне законодавство про державну підтримку сільського господарства не було пристосоване до вирішення проблем аграріїв у таких екстремальних умовах як ведення воєнних дій. За три роки існування цих обставин агропротекційне законодавство вимушено змінювалося та адаптувалося до нових вимог. Науково обґрунтована оцінка розвитку агропротекційного законодавства протягом воєнного стану дасть змогу виявити основні правові проблеми та перспективи удосконалення державної підтримки аграріїв.

Окремі аспекти законодавчої трансформації агропротекційного законодавства у період дії воєнного стану вже досліджувалися в науковій літературі⁵². Проте відповідні агропротекційні відносини

⁵¹ Григор'єва Х. А. Продовольча безпека України: удосконалення законодавства в умовах воєнних, євроінтеграційних та екологічних викликів: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 228 с.; Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291.

⁵² Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287; Павлюченко Ю. М. Роль господарсько-правових норм у державній підтримці агробізнесу. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 265–270; Петруненко Я. В. Державна підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 21 – 27; Псутурі Б. Д. Деякі аспекти правового регулювання державної

формують настільки багатогранне явище, що потребують комплексного аналізу, зокрема визначення особливостей розвитку агропротекційного законодавства в період дії воєнного стану в Україні (2022–2024 роки).

Для повноцінного комплексного вивчення окреслених проблем та досягнення поставленої мети ми побудуємо своє дослідження як систему із трьох блоків: а) *реальна підтримка* (аналіз тих правових механізмів, які реалізовувалися в період воєнного стану); б) *втрачена підтримка* (виявлення найбільш суттєвих агропротекційних заходів, реалізація яких була припинена у воєнний час); в) *потенційна підтримка* (аналіз законодавчих ініціатив та прийнятих програмних документів, що дають підстави оцінити перспективи розвитку агропротекційної системи).

Реальна підтримка. Надзвичайно важливо простежити, яким чином відбувається підтримка сільського господарства в Україні протягом воєнного стану 2022–2024 років. Аналіз законодавства та практики дозволяє виділити три групи агропротекційних заходів залежно від урахування сільськогосподарської специфіки та джерела походження коштів:

1) *загальні правові механізми державної підтримки*, спрямовані на широке коло суб'єктів господарювання, у тому числі й сільськогосподарських товаровиробників (наприклад, програма «Доступні кредити 5–7–9%»);

2) *правові механізми, передбачені для розподілу фінансових та інших виробничих ресурсів, наданих донорами – міжнародними організаціями, іноземними державами, фондами тощо*. Специфіка такої підтримки полягає в її іноземному походженні – тут держава виконує здебільшого організаційну роль;

3) *спеціальні правові механізми, спрямовані на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників*. У рамках дослідження нас цікавлять найбільше заходи саме цієї групи, оскільки вони є рафінованим втіленням державних зусиль, спрямованих на допомогу вітчизняному агробізнесу, а тому є найбільш репрезентативними для

підтримки виробництва органічної продукції рослинництва. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2023. Вип. 75. Ч. 2. С. 56–61.

оцінки якості агропротекційної політики України в умовах воєнного часу. Серед цієї групи слід вказати на такі правові механізми:

а) бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення для провадження сільськогосподарської діяльності – у розмірі 3100 грн на 1 га, але не більше 372 000 грн для одного отримувача⁵³;

б) спеціальна бюджетна дотація за утримання великої рогатої худоби (корів) усіх напрямів продуктивності, яка надається на кожну корову, яка перебуває у власності отримувача, ідентифікована та зареєстрована відповідно до законодавства станом на дату подання заявки, – у розмірі 5300 грн на одну корову, але не більше 530 000 грн для одного отримувача⁵⁴;

в) надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства. Гранти надаються для висадки та облаштування нового саду, ягіднику, винограднику площею від 1 до 25 га з обов'язковою визначеною кількістю створених нових робочих місць або залучення до роботи у фермерському господарстві нових членів. Гранти надаються у розмірі не більше 70 % вартості проекту висадки насаджень, але не більше 10 млн грн за умови співфінансування коштами отримувача⁵⁵;

г) надання грантів для створення або розвитку тепличного господарства. Гранти надаються на будівництво модульної теплиці площею 0,4–2,4 га відповідно до типового проекту з кількістю створених нових робочих місць не менше 4 постійних та 10 сезонних на 1 га площі модульної теплиці для її будівництва, придбання засобів виробництва, покриття витрат на їх доставку та введення в експлуатацію модульної теплиці⁵⁶.

Грантова підтримка для проєктів у сільському господарстві заслуговує більш детального аналізу, особливо з огляду на накопичення

⁵³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 918. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Деякі питання надання грантів бізнесу: постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 144.

⁵⁶ Там само.

півторарічної практики реалізації цієї програми. Слід зазначити, що вимоги до потенційного одержувача досить високі. Отримувачами грантів мають право бути суб'єкти господарювання – юридичні особи, кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни України, та фізичні особи – підприємці – громадяни України, які провадять діяльність у сфері вирощування сільськогосподарських культур на землях, на які право власності та/або користування підтверджено належними правовстановлюючими документами. Отримання гранту обумовлюється зобов'язаннями фінансового (внести свою частину коштів на реалізацію проєкту) та соціального характеру (створити робочі місця).

Якщо проаналізувати існуючу державну підтримку сільського господарства в період з лютого 2022 по лютий 2024 року, то можна виділити деякі її правові особливості, а саме:

1) *статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»*. Внесені за аналізований період зміни до Закону були здебільшого технічними (питання використання статистичної інформації, актуалізація назв інших законодавчих актів тощо). Єдина внесена до Закону норма, що є агропротекційною по суті, – це додатковий правовий механізм підтримки тваринництва. Однак поява цієї норми жодним чином не відобразилася на реальній підтримці суб'єктів вітчизняного тваринництва, оскільки цей механізм, як і багато інших, не підкріплений реальним фінансуванням;

2) *поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва*. Зокрема, це простежується по грантовій програмі, що регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання грантів бізнесу», яка прийнята на виконання Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Прийняття цієї постанови та передбачення в ній окремо агропротекційних механізмів поряд із загальними продовжує тенденцію останніх років. Важливою особливістю є той факт, що специфіка сільського господарства не лише усвідомлюється на етапі виділення окремих складових грантового механізму, але й підкріплюється інституційно (зокрема, до процедури безпосередньо залучене Мінагрополітики як спеціалізований орган);

3) *обмежений характер державної підтримки*, зумовлений самою конструкцією аналізованих заходів. По-перше, фокус зроблено на малому агробізнесі (простежується через обмеження у площі оброблюваних угідь, кількості утримуваних тварин, потужності теплиць тощо). По-друге, субсидійна, дотаційна та грантова програми реалізуються шляхом прямого безповоротного фінансування. У своїй сукупності ці характеристики зумовлюють той факт, що аналізовані агропротекційні заходи здійснюють обмежений вплив на аграрні відносини: з одного боку, вони від початку розраховані лише на обмежене коло адресатів, а з іншого – їх потенціал об’єктивно обмежений бюджетними можливостями. Виявлені характеристики можуть підтвердити цифри: за перший рік дії грантової програми було профінансовано лише 88 сільськогосподарських проєктів⁵⁷. Для адекватної оцінки цієї кількості варто нагадати про існування у державі 50 тисяч фермерських господарств та 3 млн особистих селянських господарств. Якщо використати образну мову, то це «крапля в морі»;

4) *поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах*. Яскравими прикладами можуть послужити, по-перше, розвиток і стрімке наповнення Державного аграрного реєстру (ДАР); по-друге, спрощена подача грантових заявок через інформаційний функціонал порталу «Дія».

Справді, ДАР стає все більш вагомим інструментом в упорядкуванні відносин державної підтримки сільського господарства. Цей портал вирішує багато важливих завдань: централізоване подання заявок; уникнення бюрократичної тяганини; мінімізація корупційних можливостей; акумуляція значних даних про суб’єктів сільськогосподарського виробництва. Надання державної підтримки було досить швидко переведене на платформу ДАР та автоматизовано, що є значним здобутком в удосконаленні агропротекційної системи в Україні. Нині участь сільськогосподарських виробників в усіх спеціалізованих програмах підтримки можлива лише за допомогою функціоналу ДАР.

⁵⁷ Рік дії «Робота: 4 млрд грн інвестовано державою в розвиток бізнесу через гранти. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ad72b58f-34a7-46e2-b77f-4967b5b82b69&title=RikDiirobota-4-MlrdGmInvestovanoDerzhavoiuVRozvitokBiznesuCherezGranti> (дата звернення: 01.02.2024 року)

Однак, оскільки грантова програма формально ідентифікується як загальна підтримка бізнесу, для подачі заявки на грант по теплиці чи саду використовувалася загальна платформа «Дія». Незважаючи на безумовні позитивні характеристики такого оперативного і спрощеного подання заявок, особливо в складних умовах воєнного стану, процедура іноді давала збій. Наприклад, громадянка – жителька Хмельниччини отримала відмову на подану нею заявку по програмі закладення саду. Мотивація цієї відмови полягала в нібито існуванні відкритого кримінального провадження щодо неї. В ході судового розгляду виявилось, що згідно з процедурними правилами первинна перевірка заявника та його проєкту здійснюється за низкою формальних критеріїв, зокрема моніториться ділова репутація особи. Серед показників, наприклад: корупційні дії; наявність судових справ, зокрема кримінальних; відкриті виконавчі та кримінальні провадження; наявність справи про банкрутство; наявність податкового боргу; арешт майна; шахрайство; санкційні списки. Оскільки через особливість електронної системи перевірка заявника відбувалася лише по прізвищу та імені особи, то ймовірність повного співпадіння імені та помилкової ідентифікації з іншою особою досить значна. Саме це і сталося в даній справі. У судовому порядку позивачка довела неправомірність відмови та домоглася винесення рішення про зобов'язання Мінагрополітики повторно розглянути можливість отримання заявницею гранту на сад⁵⁸.

Діджиталізація приносить значні та безспірні покращення в агропротекційні відносини. Звичайно, як будь-яке суспільне явище, вона має й слабкі сторони. Зокрема, до таких можна віднести формалізм та неможливість застосування індивідуального підходу;

5) *трансформація інституційної системи*. У даному аспекті слід виділити три важливі взаємопов'язані складові:

а) *зміна інституційно-функціональної моделі надання державної підтримки сільському господарству*. Дійсно, якщо аналізувати суть

⁵⁸ Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 червня 2023 року у справі № 560/2891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111625875> (дата звернення: 01.02.2024 року).

агропротекційних механізмів, то державна підтримка у період воєнного стану є досить традиційною, загалом притаманною для вітчизняної аграрної політики. Найбільш відчутні зміни відбуваються саме в інституційній та процедурній складових агропротекційних відносин. Якщо раніше утворювалися численні конкурсні комісії на різних рівнях, то нині функціонування ДАР докорінно змінює цю систему. Автоматизація, оперативність, усунення суб'єктивних факторів – ключові аспекти такої трансформації;

б) залучення недержавних суб'єктів до агропротекційної процедури. Передусім, слід відмітити значну роль банків – їх залучення було апробовано ще до війни, а в грантовій програмі знайшло свій подальший розвиток. Саме на державний банк покладаються функції прийняття заявок, їх первинної перевірки, зведення інформації про заявки та передача списків до Мінагрополітики. Цікаво, що правомірність такої практики була поставлена під сумнів: зокрема, громадянин України вимагав визнати неправомірною та скасувати урядову постанову на підставі того, що, на його думку, «АТ «Ощадбанк» не уповноважений приймати рішення від імені держави, в тому числі про негативну репутацію»⁵⁹. Проаналізувавши Закон України «Про банки і банківську діяльність», а також положення Статуту АТ «Ощадбанк», суди дійшли висновку про те, що банк, крім надання фінансових послуг, має право, зокрема, провадити також діяльність щодо надання консультаційних та інформаційних послуг, і тому немає підстав для визнання неправомірним залучення його до агропротекційної процедури⁶⁰;

в) розширення джерельної бази агропротекційних відносин. Так, для налагодження нової процедурної взаємодії між усіма інституціями, які задіяні в наданні грантової підтримки, було використано не лише нормативно-правові акти, але й договори, що мають ознаки адміністративних. Так, взаємовідносини між АТ «Ощадбанк» та Мінагрополітики

⁵⁹ Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 листопада 2022 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107596219#> (дата звернення: 01.02.2024 року).

⁶⁰ Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 08 лютого 2023 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108855875> (дата звернення: 01.02.2024 року).

щодо реалізації державної програми підтримки з надання грантів регулюються Договором про співробітництво та Договором про інформаційну взаємодію від 01.07.2022 року. Відповідно до положень цих договорів інформаційна взаємодія – це інформаційний обмін між Мінцифри, Мінагрополітики, Ощадбанком та Адміністратором Ресурсу Мінцифри, що передбачає обмін електронними даними для забезпечення надання електронних публічних послуг щодо надання гранту для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства; або для створення чи розвитку тепличного господарства. Процедурно це виглядає так: на підставі переліку, сформованого Адміністратором Ресурсу Мінцифри, Ощадбанк засобами програмного забезпечення з використанням інформаційних джерел проводить перевірку отримувача та надсилає результати такої перевірки до Мінагрополітики. Профільне Міністерство вже приймає рішення по конкретному заявнику та повідомляє про результати розгляду його проєкту.

Отже, проведений аналіз реальної державної підтримки сільського господарства вказує на дві основні особливості розвитку агропротекційного законодавства в окреслений період: а) позитивний розвиток організаційної та інституційно-функціональної складових агропротекційних відносин; б) стриманий розвиток системи правових механізмів державної підтримки аграріїв⁶¹.

Втрачена підтримка. Узагалі, обсяги втраченої державної підтримки важко піддаються обчисленню, оскільки вони охоплюють не лише чітко обраховане фінансування, але й втрати, які не мають фіксованої суми. Найпростіше, звичайно, проаналізувати бюджетні видатки за різні роки та виявити кількісний вираз спадних тенденцій. Наприклад, досить красномовним є порівняння фінансування програми «Фінансова підтримка сільгоспвиробників» за державним бюджетом на 2022 рік, яке складало 4,4 млрд грн, та обсягом фінансування цієї ж програми на 2024 рік – скромні 205 млн грн. Удвадцятіро менший

⁶¹ Григор'єва Х. А. Особливості розвитку агропротекційного законодавства України в період дії воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 року) / за ред. С. В. Ківалова. Одеса: Фенікс, 2024. С. 701–702.

розмір виділених коштів додатково відтіняється підвищенням цін на виробничі ресурси та іншими факторами, які поглиблюють проблему.

Непрямі втрати, пов'язані із агропротекційною діяльністю державних підприємств, встановити складніше. Справа у тому, що восени 2022 року, коли АТ «Аграрний фонд» разом з іншими компаніями було передано в управління Фонду державного майна України, була припинена одна з найбільш масштабних і традиційних для вітчизняних аграріїв підтримка у вигляді форвардних закупівель, здійснюваних цим підприємством⁶². Незважаючи на власні юридичні складнощі, форвардна підтримка реалізації сільськогосподарської продукції все ж займала своє місце в системі актуальних агропротекційних заходів в Україні. Головними позитивними ознаками форвардних закупівель можна вказати авансування сільськогосподарської діяльності та гарантований збут продукції. Негативними рисами можна виділити платність такого авансу та диспропорційність відповідальності за договором.

Як ми підкреслили, втрачена підтримка є неоднорідною. Якщо скорочення прямих бюджетних видатків за окремими програмами є загалом закономірним кроком, то рішення щодо передачі великих та цілком життєздатних аграрних компаній в управління Фонду державного майна – викликає питання.

Потенційна підтримка. У даному блоці нашого дослідження ми зосередимося на тих агропротекційних механізмах, які мають певні перспективи для реалізації в Україні. Зокрема, вартий уваги цікавий вид державної підтримки, який нарешті запущено після довгого періоду підготовки. Протягом 2022–2023 років велася робота по створенню та запуску роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Відповідно до спеціального Закону Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві є небаківською фінансовою установою з особливим статусом, яка виконує функції із забезпечення підтримки суб'єктів мікропідприємництва,

⁶² Григор'єва Х. А. Загроза зникнення АТ «Аграрний фонд»: закономірна еволюція чи небезпечна правова тенденція? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 46–49.

малого та середнього підприємництва, фізичних осіб – підприємців, що провадять діяльність у галузі сільського господарства, шляхом часткового гарантування виконання зобов'язань таких суб'єктів за кредитними договорами⁶³. Оскільки Фонд створювався досить довго, а роботу розпочав лише на початку 2024 року, наразі об'єктивно відсутні емпіричні дані щодо особливостей та практики реалізації гарантійної підтримки. У зв'язку з цим ми розглядаємо її саме як потенційну, а не реальну.

Узагалі, проведений вище аналіз правового забезпечення реальної державної підтримки сільського господарства у період дії воєнного стану, дає підстави для не дуже втішних висновків. Зокрема, такі механізми не враховують умов та потреб часу, оскільки залишають десятки тисяч сільськогосподарських товаровиробників переживати складнощі воєнного часу сам на сам із кризою.

Удосконаленню системи державної підтримки аграріїв має передувати об'єктивна оцінка потенціалу нормотворця у цьому напрямі. Ми можемо це здійснити, проаналізувавши проведену в період з лютого 2022 по лютий 2024 року законопроектну роботу, присвячену удосконаленню агропротекційного законодавства. Всього таких спеціалізованих законопроектів було подано чотири. Ми лаконічно представимо основну суть кожного з них та надамо їм символічні назви.

1) *«Амбітний»*. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сільського господарства та експорту агропродукції під час воєнного стану № 8025 від 13.09.2022 року⁶⁴ є найбільш претензійним за окреслений період. Він передбачає розгалужену систему заходів, спрямованих здебільшого на підтримку зернового експорту. Він досить сміливий навіть для стабільної невоюючої країни, а для України в розпал ведення воєнних дій – його пропозиції є аж занадто впевненими. Наприклад, цим законопроектом

⁶³ Про Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві: Закон України від 04.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 6. Ст. 42.

⁶⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сільського господарства та експорту агропродукції під час воєнного стану № 8025 від 13.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40438> (дата звернення: 01.02.2024 року).

пропонується внести зміни до низки чинних законів, передбачивши механізми державної підтримки: а) капітального будівництва експортної інфраструктури (шляхом субсидування частини плати та процентів за кредитами); б) оновлення парку зерновозів, зернових контейнерів, обладнання з навантаження та розвантаження; в) страхування об'єктів зберігання або переробки продукції від ризиків у виді бойових та воєнних дій; г) виробників вітчизняної техніки та обладнання (зерновози, причепа, контейнери), шляхом їх закупівлі з наступним безоплатним наданням у користування сільгоспвиробника. Для реалізації такого амбітного проєкту має бути витрачено набагато більше, ніж держава взагалі виділяє на аграрний сектор протягом останніх років. При цьому важливо підкреслити, що основними адресатами цих агропротекційних заходів стануть трейдери, великі сільськогосподарські виробники, експортери. Тобто державна підтримка за цим законопроєктом не лише занадто витратна, але й позбавлена соціальної складової.

2) *«Наївний»*. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 8051 від 19.09.2022 року⁶⁵ є більш скромним порівняно із попереднім. Крім того, він за своїм характером є більш традиційним: його основу складають пропозиції щодо впровадження деяких нових агропротекційних механізмів та удосконалення існуючих, однак при цьому такі пропозиції не є новаторськими та сформульовані цілком у дусі вітчизняної державної підтримки. Наприклад, йдеться про часткову компенсацію витрат у садівництві та овочівництві, про дотації на здійснення поточних та капітальних витрат тощо. Для втілення задуму пропонується внести зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Однак наївність розробників проєкту полягає в їхній впевненості в тому, що закріплення у Законі певного правового механізму гарантує йому реалізацію. Насправді, автори законопроєкту не враховують, що сучасне агропротекційне

⁶⁵ Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 8051 від 19.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40464> (дата звернення: 01.02.2024 року).

законодавство складається із двох площин: реально діючої та декларативної. Спеціальний агропротекційний Закон містить значну кількість механізмів, які роками не працюють. І ті пропозиції, що їх роблять автори аналізованого законопроекту, може спіткати така сама доля.

3) *«Партнерський»*. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо додаткового забезпечення підтримки виробників сільськогосподарської продукції № 8411 від 01.02.2023 року⁶⁶ відрізняється від попередніх розглянутих проектів лаконічністю. За цим законопроектом пропонується єдина зміна до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», і вона полягає у передбаченні норми про те, що «держава забезпечує підтримку виробників сільськогосподарської продукції шляхом здійснення закупівлі сільськогосподарської продукції для державних та місцевих потреб у сільськогосподарських товаровиробників». Тобто йдеться про те, що певний вид сільськогосподарської продукції може закуповуватися у посередників лише «за відсутності необхідної продукції у товаровиробників». Характер цього проекту відрізняється від попередніх передусім тим, що запропонована ним державна підтримка переводиться із площини донорства – в площину договірних взаємовигідних відносин. Однак, щоб реалізувати таку підтримку, спеціальної норми в тому вигляді, як вона формулюється законопроектом, не потрібно: законодавчі засади таких відносин вже передбачені чинним законодавством. Єдине, чим така норма змінила би дійсне правове регулювання, це надала би таким відносинам імперативності. Однак за такої мети слід розуміти, що точкової зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» явно не достатньо, оскільки існує детальне спеціальне законодавство про публічні закупівлі.

4) *«Ультимативний»*. Проект Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства

⁶⁶ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо додаткового забезпечення підтримки виробників сільськогосподарської продукції № 8411 від 01.02.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/bill-Info/Bills/Card/41283> (дата звернення: 01.02.2024 року)

України» щодо стимулювання суб'єктів агропромислового комплексу у створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, в тому числі внаслідок війни № 10185 від 24.10.2023 року⁶⁷, хоча і втілюється шляхом внесення змін до спеціального агропротекційного закону, насправді за своєю суттю не спрямований на підтримку сільського господарства. Цим проєктом пропонується включити до Перехідних положень спеціального Закону норму, відповідно до якої в період дії воєнного стану та трьох років після його припинення *«отримувачем державної підтримки на поточний рік не може бути суб'єкт агропромислового комплексу, на якого накладалися адміністративно-господарські санкції за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю за попередній рік, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»*. Такий підхід викликає юридичні питання. Зокрема, у ст. 19 та 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» врегульовано порядок накладення господарської відповідальності у вигляді адміністративно-господарських санкцій (штрафу)⁶⁸. При цьому, як відомо, одним з основних принципів юридичної відповідальності є неприпустимість притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази. Це правило не діє у разі, коли за одне порушення накладаються стягнення, що відносяться до різних видів юридичної відповідальності⁶⁹. Отже, слід визначити юридичну природу сформульованої законопроєктом заборони отримувати державну підтримку. На нашу думку, запропоноване обмеження також відноситься до адміністративно-господарських санкцій, оскільки відповідає їхнім основним характеристикам: а) застосовується за порушення правил здійснення господарської діяльності;

⁶⁷ Проєкт Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо стимулювання суб'єктів агропромислового комплексу у створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, в тому числі внаслідок війни № 10185 від 24.10.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43037> (дата звернення: 01.02.2024 року).

⁶⁸ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252.

⁶⁹ Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.

б) лише до суб'єктів господарювання; в) застосовуються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування; г) встановлюються виключно законами⁷⁰. У зв'язку з цим прийняття аналізованого законопроекту та поява передбаченої ним норми в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» будуть порушувати принципи юридичної відповідальності та можуть бути в подальшому оскаржені.

Проведене дослідження продемонструвало, що спеціалізована державна підтримка сільського господарства в умовах воєнного стану досить обмежена. При цьому проаналізовані законопроекти, що були розроблені та подані до Верховної Ради протягом дії воєнного стану, вказують на низький нормотворчий потенціал у цій сфері: вони не враховують усю специфіку, не спрямовані на комплексне вирішення сучасних проблем та навіть за умови прийняття не створять дієвої системи агропротекційних правових механізмів в умовах воєнного стану. На нашу думку, основною проблемою як чинної, так і перспективної (проектної) державної підтримки є нерозуміння головної задачі – збереження функціонування сільськогосподарських товаровиробників. Це забезпечить, по-перше, безперебійну роботу економіки; по-друге, виробництво достатньої кількості сільськогосподарської продукції для продовольчого забезпечення населення; по-третє, утримання певного рівня працевлаштування. Для виконання цього завдання ефективною може стати податкова підтримка, оскільки вона володіє одразу двома необхідними ознаками: дозволяє охопити широке коло адресатів, а також не потребує спеціалізованого виділення бюджетних коштів⁷¹.

Однак оцінка виявлених нами тенденцій дає підстави вважати, що просування у даному напрямі є малоімовірним. Справа у тому, що протягом останнього десятиріччя спостерігається поступове, але неухильне зниження ступеня агропротекційності оподаткування сільсько-

⁷⁰ Віхрова І. О. Адміністративно-господарські санкції як заходи господарсько-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 2. С. 151–155.

⁷¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в умовах воєнного стану: реальність та законодавчі перспективи. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах: матеріали круг. столу* (Харків, 22 лютого 2024 року). Харків: Право, 2024. С. 28–32.

господарських товаровиробників (відмова від спецрежиму ПДВ⁷², підвищення ставок єдиного податку четвертої групи⁷³, впровадження мінімального податкового зобов'язання⁷⁴). Простежену спадну тенденцію стрімко каталізують ідеї Національної стратегії доходів до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 р. № 1218-р⁷⁵. Даним програмним документом передбачається трирічний перехідний термін, протягом якого для виробників сільськогосподарської продукції (юридичних осіб) ставки єдиного податку будуть переглянуті в бік збільшення до розміру, еквівалентного загальному значенню ставки податку на прибуток. Після закінчення перехідного періоду юридичним особам буде заборонено перебувати на спрощеній системі оподаткування.

Окрім цього одним із ключових засадничих положень стратегії є максимальне скасування податкових пільг, які розглядаються суто як втрати бюджетних надходжень. Однак такий підхід є відверто однобічним, оскільки не враховує позитивного ефекту від розвитку бізнесу, зокрема аграрного.

Отже, враховуючи специфічні умови воєнного стану, законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства можна представити у вигляді трьох блоків: реальна, втрачена та потенційна державна підтримка. Реальна підтримка сільського господарства демонструє такі правові особливості: статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»; поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва; обмежений характер державної підтримки;

⁷² Григор'єва Х. А. Шляхи реформування законодавства щодо оподаткування аграріїв у контексті вимог МВФ. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 266–269.

⁷³ Григор'єва Х. А. Правові засади оподаткування аграріїв: сучасний стан та перспективи реформування. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 131–136; Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146–150.

⁷⁴ Григор'єва Х. А. Особисті селянські господарства в контексті продовольчої безпеки: аналіз законодавчих тенденцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 66. С. 99–105.

⁷⁵ Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 року № 1218-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 4.

поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах; трансформація інституційної системи. Втрачена державна підтримка сільського господарства втілюється в прямих скороченнях видатків на фінансування програм, а також в інституційних втратах. Потенційна державна підтримка сільського господарства характеризується, з одного боку, позитивним започаткуванням роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві, а з іншого боку – низьким рівнем законопроектної роботи. Проведений аналіз поданих проєктів законів демонструє їх сукупний низький потенціал для удосконалення агропротекційного законодавства, оскільки жоден із них не виконує завдань щодо створення ефективної системи агропротекційних заходів, яка би одночасно задовольняла необхідність підтримки тисяч сільськогосподарських товаровиробників в їхніх актуальних потребах в умовах воєнного часу, а також урахувала би обмежені можливості державного бюджету кризового періоду. Найбільш перспективний за таких умов напрям державної підтримки – податковий – не лише ігнорується законодавцем, але й принципово відкидається навіть у тому вигляді, в якому він функціонував протягом багатьох років⁷⁶.

1.3. Двадцятиріччя Закону «Про державну підтримку сільського господарства України»: становлення, тенденції, сучасний стан

Прийнятий у 2004 році Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»⁷⁷ був вимогою часу – він став ключовим законодавчим актом, яким фактично закладено основу подальшого якісного розвитку агропротекційного права. Двадцятирічне існування цього Закону вимагає аналізу його еволюції та проблемних питань, визначення тенденцій розвитку та реального впливу на суспільні відносини. Такий фундаментальний аналіз дасть змогу відповісти на головне питання: чи здатен цей Закон ефективно регулювати агропротекційні відносини у складних умовах сьогодення, враховуючи воєнні та післявоєнні виклики.

⁷⁶ Григор'єва Х. А. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2024. Т. 34. С. 54–66.

⁷⁷ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

Існуючі аграрно-правові дослідження здебільшого стосувалися або окремих напрямів та видів державної підтримки, або розкривали певні проблеми у цій сфері. Системного аналізу Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» в розрізі його двадцятирічної еволюції ще не проводилося. Саме тому настільки своєчасним є визначення сучасного стану цього Закону в контексті ретроспективного аналізу його розвитку, визначення основних проблем та тенденцій трансформації. Важливим завданням, що стоїть перед цим дослідженням, є пошук обґрунтованої відповіді на питання про актуальний стан основного агропротекційного Закону та його реальний потенціал щодо регулювання ефективної підтримки вітчизняного сільського господарства в надскладних умовах ведення воєнних дій та післявоєнного відновлення.

Прийнятий Закон заявляв досить широку сферу відносин, на регулювання яких він був спрямований, а саме: бюджетні, кредитні, цінові, страхові, регуляторні та інші сфери державного управління. При цьому, термінологія Закону активно використовувалася й у податкових та митних правовідносинах⁷⁸, що додатково висвітлює системність агропротекційного законодавства та важливість головного Закону в цій сфері. Проблеми та здобутки даного нормативно-правового акту завжди впливали не тільки на відносини підтримки сільського господарства, але й на інші пов'язані аграрні відносини.

Увесь двадцятирічний шлях еволюції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» можна представити у вигляді трьох послідовних етапів – і саме ця періодизація покладена в структурну основу нашого дослідження.

Етап апробації первинної моделі (2004–2008 роки). Модель державної підтримки, закладена в первинну редакцію Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», будувалася на кількох важливих «стовпах»: державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції, державні заставні закупівлі зерна, кредитна субсидія, дотації тваринництву, дерегуляційні

⁷⁸ Ухвала Апеляційного суду Черкаської області від 28 березня 2007 року у справі № 22а-93/2007. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1240879> (дата звернення: 10.03.2024 року).

механізми, страхова підтримка. При цьому значення цих складових агропротекційної моделі було зовсім неоднаковим. Основний акцент було зроблено на механізмі регулювання цін.

За баченням законодавця, *цінове регулювання* полягало в інтервенційному способі збалансування ціни на організованому аграрному ринку. Ідея заключалася у тому, щоб кожного року розраховувати та нормативно закріплювати мінімальну та максимальну ціни на визначений перелік сільськогосподарської продукції (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, борошно, соя, льон, ріпак, соняшник, шишки хмелю, цукор). Виходячи з того, що зростання та зниження ціни є результатом коливань попиту і пропозиції, законодавець планував м'який економічний вплив на ці відносини. Інтервенційна модель передбачала створення спеціального державного агента (Аграрного фонду), завданням якого було відслідковувати цінову ситуацію та вчасно здійснювати необхідні дії: у разі зниження ціни – викуповувати частину представленого на ринку товару; у випадку зростання – продавати із запасів, покриваючи дефіцит такої продукції на ринку. Ця схема буда детально опрацьована в Законі – їй було присвячено найбільше статей та близько третини усього обсягу нормативно-правового акту. Узагалі, представлений у Законі механізм державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію був водночас прикладом: а) прогресивного економіко-правового впливу на чутливий аграрний ринок; б) вразливості нормативних побудов у разі необхідності створення значної кількості сприятливих передумов; в) спроби одночасного задоволення інтересів виробників та споживачів сільськогосподарської продукції.

Слід визнати, що незважаючи на формальні спроби імітувати виконання законодавчих вимог (прийняття розпоряджень уряду про встановлення мінімальних та максимальних інтервенційних цін⁷⁹), даний агропротекційний механізм так і не запрацював. Його ідея була досить виваженою та життєздатною, однак для її втілення необхідні

⁷⁹ Про максимальні закупівельні ціни на окремі об'єкти державного цінового регулювання на 2005/06 маркетинговий рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2005 року № 518-р. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 243 (втрачено чинність).

були певні інституційні та організаційні умови. Відсутність організованого аграрного ринку та відхід від біржової торгівлі, розквіт та зміцнення агротрейдингу в українському форматі – зробили цей важливий (центральный за задумом законодавця) агропротекційний механізм декларативним.

Державні заставні закупівлі спершу позиціонувалися як тимчасовий захід перед запровадженням державних форвардних закупівель зерна. Відповідно до правового механізму державних заставних закупівель Аграрний фонд надавав бюджетну позику виробнику зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, під заставу такого об'єкта, що оформлювалася переданням кредитору простого чи подвійного складського свідоцтва або складської квитанції. При цьому в разі неповернення позики та плати за користування коштами в обумовлений строк, предмет застави переходив у власність держави та зараховувався до складу державного продовольчого резерву.

Поширення цього механізму обумовлювалося гострою потребою сільськогосподарських товаровиробників у залученні фінансових ресурсів та обмеженими можливостями такого залучення. Підтримка полягала, зокрема, в тому, що держава надавала таку позику за вдвічі меншу плату, ніж банківські кредити. Водночас проблемою цього механізму була надзвичайно заплутана правова природа. Дана юридична конструкція може стати ілюстрацією неузгодженості між агропротекційним та цивільним законодавством, що потягнула за собою конфлікти на практиці. Справа в тому, що законодавець «віртуозно» змішав кілька самостійних договірних конструкцій в одному агропротекційному механізмі: а) договір купівлі-продажу (фігурує в назві механізму – «закупівлі»); б) договір позики (предметом угоди закон вказує надання бюджетної позики); в) кредитний договір (саме так називалися угоди, які підписувалися сторонами під час реалізації державних заставних закупівель). Звичайно, термінологічна плутанина мала цілком закономірні негативні наслідки. Так, наприклад, в одній спірній ситуації сільськогосподарський товаровиробник, заставне зерно якого було зараховане до державного продовольчого резерву через несвоєчасне повернення ним позики, вимагав від Аграрного

фонду доплати за це зерно. Дійсно, в якості позики він отримав лише 80% його вартості, а до продовольчого резерву у власність держави це зерно було зараховане по 100%-ій вартості. Виробник вважав, що йому мають доплатити неотриману вартість зерна, оскільки це «закупівля». Однак у судовому порядку було підкреслено, що аналізовані відносини не можна ідентифікувати як купівлю-продаж: фактично, несплачені 20 % вартості зерна – це санкції за невиконання договору⁸⁰. Примітно, що подібні справи регулярно розглядалися, незважаючи на досить тривалий період застосування режиму державних заставних закупівель⁸¹, протягом якого нібито мало би сформуватися розуміння цього правового механізму. Це лише додатково доводить необхідність однозначного нормативного забезпечення та якісної законодавчої техніки. В цілому механізм державних заставних закупівель зарекомендував себе досить непогано – найкращим підтвердженням може стати тимчасове відновлення цього агропротекційного заходу у важкий період фінансової кризи 2008–2009 років.

Кредитна субсидія стала одним із найбільш традиційних заходів державної підтримки вітчизняного сільського господарства. Основний зміст цієї підтримки полягає в компенсуванні особі частки сплачених нею відсотків за користування комерційним кредитом. Конкретні елементи цього правового режиму змінювалися, однак кредитній субсидії судилося довге життя в агропротекційній системі. Особлива увага цьому правовому механізму була приділена в період 2009–2011 років, коли було прийнято три закони, що удосконалювали норми ст. 13 про кредитну субсидію (розширили коло адресатів, запровадили конкурсні засади надання, деталізували процедуру та вимоги, ввели паралельну часткову компенсацію лізингових платежів⁸² тощо). Однак ця законо-

⁸⁰ Рішення Господарського суду міста Києва від 10.09.2008 року у справі № 12/84. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2364150> (дата звернення: 10.03.2024 року).

⁸¹ Постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2011 року у справі № 46/419. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14763192> (дата звернення: 10.03.2024 року).

⁸² Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 43. Ст. 638; Про внесення зміни до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України від 29.06.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 37. Ст. 493; Про внесення

давча активність виявилася майже безпорадною та відірваною від реальності, оскільки поступово сформувалося підзаконне регулювання кредитної субсидії, яке протирічило законодавчим положенням⁸³. Схожа доля спіткала і *бюджетну тваринницьку дотацію*, яка, незважаючи на оновлення норм Закону, набувала абсолютно інших рис на практиці, оскільки підзаконне регулювання суттєво відрізнялося від законодавчої основи. Подібна доля, напевно, очікувала би і *страхову підтримку*, яка була закладена в первинній редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Однак законодавець виділив її в окремий Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»⁸⁴, якому, на жаль, теж судилося стати здебільшого декларативним.

Родзинкою первинної агропротекційної моделі стало закріплення особливого правового механізму підтримки, втіленого в ст. 14 Закону під назвою «*Дерегуляція українського ринку сільськогосподарської продукції та заборона дискримінації прав її власників*». Аналіз норм даної статті демонструє ще один приклад законодавчої суперечливості. Так, з метою заборони дискримінації прав власників сільськогосподарської продукції встановлювалося зобов'язання елеватора, який зберігає сільськогосподарську продукцію (об'єкт державного цінового регулювання) не перевищувати встановлену вартість цієї послуги. Даною нормою законодавець намагався вберегти аграріїв від завищених цін на зберігання, особливо в пікові періоди. Однак тут не все однозначно. Доктрина містить багато варіантів тлумачення поняття дискримінації, але його найбільш узагальнене розуміння можна звести до винятку або переваги, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Сучасна наука розширила це традиційне бачення та розробила ідею про існування позитивної та негативної дискримінації. Слід визнати, що грань між ними досить тонка – і аналізована нами норма

змін до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України від 22.12.2011 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 31. Ст. 383.

⁸³ Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. Ч. II. С. 46–49.

⁸⁴ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 41. Ст. 491.

про обмеження цін на послуги зберігання є чудовою ілюстрацією цього. Фактично, заради задоволення інтересів одних осіб було імперативно обмежено інтереси інших. Тобто в статті про недискримінацію власників сільськогосподарської продукції фактично встановлюється дискримінаційна норма стосовно власників зерносховищ. Ця логічна невідповідність цілком закономірно потягла за собою низку судових спорів. Елеватори намагалися доводити, що норма ст. 14 Закону поширювалася лише на відносини на організованому аграрному ринку, на якому здійснюється державне цінове регулювання. Вони вважали, що їх договірні відносини із приватними аграріями не підпадають під дію відповідної норми. Суди теж підходили диференційовано до вирішення цієї неоднозначної ситуації, стаючи то на сторону держави, то на сторону елеваторів⁸⁵. Конфліктність цієї норми підтвердилася масштабною судовою практикою. Крім того, слід вказати на додаткову грань цього непростого питання, а саме: державна підтримка в рамках «недискримінаційного» механізму обмежувалася лише власниками сільськогосподарської продукції – об'єкту державного цінового регулювання. Тобто власники іншої сільськогосподарської продукції позбавлялися такої підтримки (дискримінувалися).

Таким чином, досвід першої редакції Закону доводить необхідність обережного використання такої термінології як «недискримінація» та «дерегуляція» в агропротекційних відносинах, адже державна підтримка апріорі будується саме на виділенні окремих суб'єктів та наданні їм особливих переваг, а також на адміністративно-правовому втручанні (регулюванні). Тобто дискримінацію та регулювання можна розглядати як невід'ємні властивості явища державної підтримки.

Якщо узагальнити проведений аналіз втіленої в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» первинної агропротекційної моделі, то можна вказати на її характерні риси:

- *своєрідна системність*. Хоча питання виникають до оптимальності такої системи, але заперечувати її зачатки було б неправильно-

⁸⁵ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29 жовтня 2009 року у справі № К-9126/09. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/8029369> (дата звернення: 10.03.2024 року); Ухвала Вищого адміністративного суду України від 02 лютого 2010 року у справі № К-9459/08. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/8088637> (дата звернення: 10.03.2024 року).

ним. Передбачалося своєрідне поєднання різних агропротекційних механізмів, одні з яких були основними, інші – додатковими;

- *потреба в інституційних та організаційних передумовах для повноцінного функціонування системи державної підтримки.* Так, відмінною рисою законодавчої моделі стало утворення спеціальних інституцій – Аграрного фонду, Аграрної біржі, Фонду аграрних страхових субсидій. При цьому для реалізації закладених у Законі механізмів обов’язковою умовою мав бути активно функціонуючий організований аграрний ринок. У результаті обтяження цими умовами зробило всю агропротекційну модель вразливою: нездатність сформулювати ці передумови протягом тривалого часу заблокувала реалізацію значної частини норм агропротекційного Закону та підкосила всю передбачену ним систему підтримки;
- *поєднання інтересів виробників та споживачів сільськогосподарської продукції.* Основна державна підтримка була заснована на ціновому регулюванні, яке було двовекторним та враховувало потреби задоволення інтересів аграріїв та населення. Зокрема, такий підхід знайшов своє відображення в понятті продовольчої безпеки, що розумілася як «захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності»⁸⁶. Це визначення, яке є одностороннім та не відповідає сучасному рівню розвитку доктрини продовольчої безпеки, дісталось нам у спадок саме з тієї першої агропротекційної моделі як частина її концептуального бачення участі держави в аграрних правовідносинах.

Протягом першого п’ятиріччя існування цього Закону стали проглядатися його основні проблеми: а) не спрацювали повною мірою основні «стовпи», передусім державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції; б) почала формуватися практика створення паралельних площин агропротекційного регулювання (зако-

⁸⁶ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

нодавча та підзаконна). Однак ці проблеми ще не були критичними. Вони різко загострилися під час розгортання світової фінансової кризи 2008–2009 років.

Етап антикризової модернізації (2009–2019 роки). У відповідь на комплекс викликів, породжених колапсом світової економіки (2008–2009), нормотворець відреагував низкою дій:

а) *оновлення існуючих правових механізмів*, що формували первинну модель державної підтримки. Передусім, було вдвічі розширено коло об'єктів цінового регулювання, і відтепер воно охоплювало вже і деякі продукти тваринництва. При цьому законодавець передбачив, що не усі перелічені види сільськогосподарської продукції постійно виступають об'єктами цінового регулювання. Уряд мав щороку обирати з цього списку ті види сільськогосподарської продукції, ціни на які варто було моніторити та за необхідності регулювати на організованому аграрному ринку. Однак спершу цей задум не був зрозумілий навіть контролюючим органам. Так, Державна інспекція з контролю за цінами нарахувала економічні санкції за порушення державної дисципліни цін магазину «Метро» через невиконання ним вимог про обмеження граничної торговельної надбавки на такий об'єкт цінового регулювання як м'ясо птиці. Однак судом було підкреслено, що урядом було прийнято постанову «Про затвердження переліку об'єктів державного цінового регулювання на 2008/09 маркетинговий рік» № 36 від 06.02.2008 року та постанову «Про затвердження переліку об'єктів державного цінового регулювання з визначенням періодів такого регулювання у 2009–2010 роках» № 33 від 21.01.2009 року, якими були обрані товари, ціни на які регулювалися в даний період. Серед них м'ясо птиці не фігурувало, а значить у 2008–2010 роках такий продукт не був об'єктом державного цінового регулювання⁸⁷, незважаючи на його включення до відповідного переліку в Законі.

Окрім оновлення механізму регулювання цін, нормотворець також лібералізував агрострахування та підкорегував правила надання кредитної субсидії;

⁸⁷ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 15 листопада 2012 року у справі № К-39889/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27563825> (дата звернення: 10.03.2024 року).

б) *розширення функціональних можливостей Аграрного фонду*. В цілому вони були спрямовані на «розв’язання рук» цій спеціалізованій установі, яка від початку мала досить жорстко обмежений спектр агропротекційних дій за первинною моделлю державної підтримки. Відповідно до нових правил Аграрний фонд отримав можливість за рішенням уряду продавати та купувати сільськогосподарську продукцію поза межами державного цінового регулювання. Крім того йому дозволялося також продавати матеріально-технічні ресурси аграріям. Стосовно останнього права склалася цікава проблемна ситуація. Так, під впливом світової фінансової кризи уряд поспішив прийняти постанову «Питання закупівлі та реалізації Аграрним фондом дизельного палива і мінеральних добрив для проведення весняно-польових робіт у 2009 році» від 18.02.2009 року № 152 ще до того, як відповідні повноваження з’явилися в Законі. Прокурор звернувся до суду із позовом до Кабінету Міністрів України про визнання нечинною вказаної постанови, оскільки формально вона була прийнята в порушення вимог Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Дійсно, на момент прийняття у лютому 2009 року постанова уповноважувала Аграрний фонд купувати за бюджетні кошти дизельне паливо та аміачну селітру, в той час як Законом передбачалося право цієї установи купувати лише об’єкти державного цінового регулювання. Хоча вже через кілька місяців – в червні 2009 року було внесено зміни до агропротекційного Закону⁸⁸, якими Аграрному фонду прямо дозволялося здійснювати спірні операції, все ж урядова постанова була визнана нечинною⁸⁹;

в) *поява нових агропротекційних механізмів* (субсидія на одиницю оброблюваних угідь, часткове відшкодування вартості висіяного високорепродуктивного насіння, часткове відшкодування вартості будівель тваринницького профілю, здешевлення ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин, часткове відшкодування збудованих

⁸⁸ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 43. Ст. 638.

⁸⁹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 11 серпня 2015 року у справі № К/800/30787/1. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/48698572> (дата звернення: 10.03.2024 р.).

соціальних об'єктів; підтримка маркетингу і просування; підтримка заходів щодо контролю якості і безпеки сільськогосподарської продукції тощо).

Фактично, в період гострої всеохоплюючої кризи 2009 року була здійснена модернізація існуючої системи державної підтримки сільського господарства, але не її докорінна зміна. Були збережені ті складові системи, які не працювали чи були малоефективними, додатково множилися інші декларативні механізми.

У контексті нашого дослідження слід підкреслити, що оновлення кризового 2009-го року не потягли за собою певних подальших системних перетворень у Законі. Наступні п'ять років (2010–2015) увага до агропротекційного Закону була досить низькою, відбувалося рутинне внесення змін, які мало впливали на сутність та ефективність державної підтримки. Здебільшого, нормотворець вносив поправки, які витікали з прийняття інших законів (наприклад, ПК України, Закону «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» тощо) або проведення чергового адміністративного реформування⁹⁰.

На тлі загальної нормотворчої пасивності важливим вектором підтримки стала організація та масштабування державних форвардних закупівель зерна у цей період. Слід одразу зазначити, що безпосередньої заслуги Закону в цьому немає, оскільки особливості форвардних закупівель були врегульовані переважно на підзаконному рівні. Досить швидко сформувалася судова практика щодо спорів, які виникли з цих договірних відносин. Користуючись відсутністю певних принципових засад на рівні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», Аграрний фонд щороку змінював деталі цього механізму. В кінцевому підсумку це привело до втрати

⁹⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства соціальної політики України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів: Закон України від 16.10.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 6–7. Ст. 80; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 04.07.2013 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20–21. Ст. 712.

форвардними закупівлями значної частини свого агропротекційного потенціалу⁹¹.

Поза увагою Закону пройшла також важлива інституційна подія. Так, у вказаний проміжок часу було проведено інституційне розмежування, яке внесло плутанину та вкотре вдарило по тій концептуальній моделі державної підтримки сільського господарства, яка була закладена в первинну основу Закону. Йдеться про паралельне утворення ще одного Аграрного фонду – але вже із іншим правовим статусом та завданнями: у 2013 році було засновано ПАТ «Аграрний фонд». Метою його діяльності стало створення сприятливих умов для розвитку сільського господарства, функціонування ринку сільськогосподарської продукції, підтримки вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника, а також одержання прибутку від провадження господарської діяльності відповідно до законодавства. Важливо підкреслити той факт, що незважаючи на ідентичну назву, новоутворений ПАТ «Аграрний фонд» не був обтяжений вимогами Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», адже останній передбачав агропротекційну діяльність некомерційного суб'єкта – державної спеціалізованої бюджетної установи (ДСБУ). Фактично у 2013 році відбулося розведення функціональних ролей, передбачених основним агропротекційним законом, між двома різними суб'єктами: некомерційним ціновим регулятором залишилася ДСБУ «Аграрний фонд», а комерційну роль організатора форвардних закупівель було передано ПАТ «Аграрний фонд»⁹².

Поява двох суб'єктів з однаковими назвами, які розділили між собою функції того Аграрного фонду, який передбачався в первинній агропротекційній моделі, спровокувала кілька наслідків:

- поступове перетворення ДСБУ «Аграрний фонд» у рудиментарну інституцію, приречену на еволюційне зникнення, оскільки функ-

⁹¹ Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 47–52.

⁹² Григор'єва Х. А. Загроза зникнення АТ «Аграрний фонд»: закономірна еволюція чи небезпечна правова тенденція? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 46–49.

ція цінового регулювання, яка в неї залишалася, фактично була декларативною;

- комерціалізація державних форвардних закупівель щороку прогресувала. Прибуткова мета функціонування нового ПАТ «Аграрний фонд» знайшла своє відображення в тому, що агропротекційність методично вичищалася із правового механізму державних форвардних закупівель зерна. Зокрема, насичена протекційними елементами постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 року № 736 не поширювала свою дію на форвардні відносини із ПАТ «Аграрний фонд», а значить останній був вільний у своїй закупівельній діяльності. Звичайно, це призвело до того, що форвардні закупівлі не виконували усіх покладених на них завдань.

Окрім проаналізованих вище тенденцій у досліджуваному періоді вагомим значення набула державна податкова підтримка сільського господарства, яка втілювалася переважно в спрощеному оподаткуванні та спецрежимі ПДВ. При цьому агропротекційний Закон активно використовувався як джерело ключової термінології (передусім, для визначення поняття сільськогосподарської продукції⁹³). Сформувалася навіть цікава судова практика, коли податкові органи використовували мінімальні інтервенційні ціни для власних потреб, а саме: як нормативно визначений орієнтир для виявлення порогових значень звичайних цін на сільськогосподарську продукцію. Керуючись цим методологічним підходом, фіскальні органи нараховували суб'єктам господарювання додаткові суми податків та штрафні санкції. Однак суди дійшли висновків про неправомірність застосування інтервенційних цін в інших правовідносинах, окрім регулювання цін на організованому аграрному ринку⁹⁴.

⁹³ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 30 вересня 2015 року у справі № К/800/47297/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52079584> (дата звернення: 10.03.2024 р.); Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13 листопада 2013 року у справі № 2а-2911/09/2370. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36637972> (дата звернення: 10.03.2024 р.).

⁹⁴ Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2019 року у справі №818/309/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80037048> (дата звернення: 10.03.2024 року); Постанова Верховного Суду від 23 березня 2020 року у справі №240/6150/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80037048>.

Незважаючи на провал вказаного підходу щодо спільного використання окремих норм Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», тісний взаємозв'язок між податковим та агропротекційним законами традиційно був досить міцний. Зокрема, він дуже рельєфно проявився у 2016 році, коли під тиском вимог Міжнародного валютного фонду в Україні було скасовано спецрежим ПДВ для сільськогосподарських товаровиробників. Блідою заміною, що мала виступити тимчасовим буфером, який би пом'якшив деяким аграріям болючу втрату спецрежиму, стала передбачена в агропротекційному Законі бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції⁹⁵.

Як було встановлено нами в попередніх дослідженнях, бюджетна дотація не була абсолютно новим видом державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників – її можна визначити як результат глибокої трансформації скасованого спецрежиму ПДВ у напрямках зміни форми, назви, порядку нарахування, але зі збереженням головної його суті: надання сільськогосподарському товаровиробнику частини нарахованого і сплаченого ним ПДВ у його власне розпорядження⁹⁶. Однак вона була значно менше за обсягами, а також була значно вужчою за колом адресатів. Процес виплати цієї дотації теж не був безхмарним. Наприклад, судами було підкреслено, що в разі неправомірної відмови у включенні особи до Реєстру одержувачів бюджетної дотації неотримана підтримка кваліфікується як упущена вигода та підлягає стягненню в порядку відшкодування збитків⁹⁷. Подібні випадки траплялися, при чому основною причиною ставали не

gov.ua/Review/88385351# (дата звернення: 10.03.2024 року); Постанова Верховного Суду від 27 березня 2020 року у справі №480/4545/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88460928> (дата звернення: 10.03.2024 року)

⁹⁵ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20.12.2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 4. Ст. 42.

⁹⁶ Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017 року). Київ, 2017. С. 101–104.

⁹⁷ Постанова Верховного Суду від 04 жовтня 2023 року у справі № 910/17717/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114239095> (дата звернення: 10.03.2024 року).

сумніви у правах заявника на дотацію, а процедурні помилки державних органів. Наприклад, сільськогосподарський товаровиробник був позбавлений належних йому дотацій через неузгодженість у діях Мінагрополітики та Державної податкової служби під час їхнього обміну інформаційними повідомленнями⁹⁸. В іншій справі податковий орган подав до казначейства реєстр одержувачів бюджетної дотації в паперовій формі, а не в електронній, як того вимагав порядок. Через це сільськогосподарський товаровиробник не лише не отримав бюджетну дотацію, але й змушений був доводити порушення своїх прав через суд⁹⁹.

Аналіз розвитку вітчизняного законодавства вказує на складний та багатоаспектний взаємозв'язок між податковими та агропротекційними нормами. Податкові норми можуть мати агропротекційний зміст і тим самим створювати значний пласт відносин підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Втрата таких механізмів слабо компенсується традиційними агропротекційними заходами (дотаціями, субсидіями, виплатами тощо). Описаний вище вітчизняний досвід щодо надання бюджетної дотації замість скасованого спеціального податкового режиму – яскраве підтвердження цієї тези.

Отже, після кризової модернізації увесь десятирічний період подальшого розвитку Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» (2010–2019) був підкорений появі інших законодавчих актів, адміністративним реформам та інституційним змінам. При цьому власного якісного розвитку в цей період Закон не продемонстрував. Стагнаційні процеси додатково відтінялися поглибленням сепарації агропротекційного законодавства на декларативну (законну) та реально діючу (підзаконну) площини.

Етап вимушеної модернізації (2020 – до сьогодні). У певний момент Закон України «Про державну підтримку сільського госпо-

⁹⁸ Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 14 листопада 2023 року у справі № 813/2245/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114971839> (дата звернення: 10.03.2024 року).

⁹⁹ Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 29 вересня 2021 року у справі № 480/431/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99973629#> (дата звернення: 10.03.2024 року).

дарства України» став настільки обтяженим непрацюючими нормами, що питання його оновлення стало абсолютно нагальним. Нарешті в 2020 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції»¹⁰⁰, яким здійснено чотири групи важливих змін: а) оновлено понятійний апарат та закріплено принципи державної підтримки сільського господарства; б) проведено інституційно-організаційні зміни (запроваджено функціонування Державного аграрного реєстру (ДАР) та виключено положення про роботу Аграрного фонду); в) виключено механізм державного регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції; г) передбачено низку нових агропротекційних механізмів (державна підтримка виробників плодів, ягід, винограду, хмелю та аквакультури; відшкодування втрат через надзвичайні ситуації; підтримка органічного виробництва; дотація на одиницю оброблюваних угідь; часткова компенсація надання дорадчих послуг; підтримка виробників, які утримують лісосмуги).

Грунтовний аналіз законодавчих дій дозволяє стверджувати, що здійснені в 2020 році зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» мали характер чергової модернізації та не можуть кваліфікуватися як реформа. Ця думка підтверджується тим, що основний акцент було зроблено на виключенні безнадійно декларативного механізму цінового регулювання та ліквідації спеціалізованої установи «Аграрний фонд», яка на той час вже пережила багато складних перепитів (зокрема, кримінальні провадження щодо її посадових осіб) та об'єктивно не виконувала ті завдання, які були прописані в Законі. Оскільки нормотворець не обмежився лише «генеральним прибиранням», але й запровадив функціонування ДАР, то можна погодитися із тим, що у 2020 році агропротекційний Закон було саме модернізовано.

¹⁰⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 05.11.2020 року. *Офіційний вісник України*. 2020. № 98. Стор. 10. Ст. 3184.

Однак аналізовані зміни були проведені безсистемно в технічному та змістовному сенсах. Протягом наступних кількох років Закон зазнавав подальших хаотичних змін, які були породжені здебільшого появою інших законодавчих актів. Наприклад, у 2022 році до структури Закону було включено окремий розділ, що складався з однієї статті, присвяченої державній підтримці організацій водокористувачів¹⁰¹. У 2023 році Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання продовольчої безпеки та розвитку тваринництва» до агропротекційного Закону включено норму щодо відшкодування вартості племінних тварин, хоча цей механізм не фінансується.

Від первинної системи Закону, яка відображала тогочасну агропротекційну модель, залишилися самі руїни. Наразі після двох десятиліть безсистемних трансформацій Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» перетворився на склад організаційних та інституційних норм, діючих та недіючих агропротекційних механізмів, які не пов'язані між собою, не утворюють жодної логічної врівноваженої структури, і тому не здатні ефективно впливати на такі чутливі відносини як розвиток сільського господарства¹⁰².

Чинним агропротекційним законодавством не передбачено жодних «стовпів», тобто ключових правових механізмів підтримки — натомість зараз Закон містить розрізнений перелік окремих механізмів із більшим чи меншим ступенем деталізації їх регулювання. Слід зазначити, що такий методологічний підхід до побудови законодавства про державну підтримку теж теоретично можливий: відповідно до нього у законі має передбачатися набір агропротекційних заходів, які обираються та застосовуються в різних комбінаціях за необхідності. Однак за такої моделі неодмінною умовою ефективності підтримки та її передбачуваності має бути чітко прописаний алгоритм вибору діючих механізмів, критерії, відповідальність тощо. Чинний Закон

¹⁰¹ Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17.02.2022 року. *Офіційний вісник України*. 2022. № 39. Стор. 9. Ст. 2064.

¹⁰² Григор'єва Х. А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: зрілість чи безнадійна застарілість? *Закарпатські правові читання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 26-27 квітня 2024 року)*. Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 107–110.

України «Про державну підтримку сільського господарства України» таких положень не містить, тому представляє собою аморфну масу, а не ефективний інструмент розвитку аграрних відносин.

Описаний кризовий стан ймовірно поглибитися внаслідок нещодавнього прийняття Закону України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»¹⁰³. Прийняття цього нормативно-правового акту, по-перше, ще більше розхитує структуру агропротекційного Закону, оскільки правові норми про функціонування ДАР будуть з нього частково виключені; по-друге, може потенційно створити ситуації конкуренції із нормами Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

У цілому, проаналізувавши двадцятирічну історію еволюції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», можна зробити висновок про те, що цей Закон не виконує покладені на нього суспільно важливі завдання. Найбільш концептуальний вигляд він мав у своїй первинній редакції; найменш концептуальний – сьогодні. Значна частина його норм протягом всього періоду існування залишалася декларативною, що загалом надзвичайно негативно відбивалося на регулюванні агропротекційних відносин: непрацюючі норми усією своєю масою створювали викривлене уявлення про актуальну систему державної підтримки сільського господарства. Навіть воєнний стан та необхідність особливої підтримки сільськогосподарських товаровиробників у період 2022–2024 років не підштовхнули нормотворця до концептуального реформування чинного агропротекційного законодавства, однак нагальна необхідність його проведення вже очевидна¹⁰⁴.

1.4. Еволюція та особливості агропротекційного законодавства ЄС

В умовах синергетичної дії цілої низки серйозних криз (політичної, економічної, екологічної, соціальної) все частіше мова заходить

¹⁰³ Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19.09.2024 року. *Голос України*. 2024. № 148.

¹⁰⁴ Григор'єва Х. А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: чи є майбутнє? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 335–344.

про актуалізацію державної підтримки сільського господарства. Виступаючи дієвим інструментом аграрної політики, державна підтримка сільського господарства здатна сприяти досягненню вкрай важливих завдань: гарантування продовольчої безпеки, охорона навколишнього природного середовища під час сільськогосподарської діяльності тощо. Вміле використання такого інструменту дозволяє країнам вирішувати цілу низку чутливих проблем. Однак слід усвідомлювати, що державна підтримка сільського господарства не є завмерлою, консервативною категорією – її еволюція підкорена основним тенденціям розвитку системи права, появі нових загроз та народженню нових суспільних потреб. Яскраво ця теза ілюструється на прикладі агропротекційного законодавства ЄС, яке періодично переглядається і оновлюється у відповідь на актуальні виклики і завдання. Так, чергове реформування європейської спільної аграрної політики (САП) та її агропротекційної складової на період 2021–2027 років викликає гостру потребу в дослідженні запроваджених змін у контексті загальної еволюції законодавства ЄС про державну підтримку аграріїв. Розуміння основних векторів такої еволюції є важливим методологічним підґрунтям для якісної розробки концепції реформування вітчизняного агропротекційного законодавства.

Варто погодитися із тим, що вітчизняні вчені приділяють багато уваги порівняльно-правовим дослідженням у царині надання державної підтримки сільському господарству в ЄС, однак при цьому окреслена наукова проблема не є вирішеною чи вичерпаною. По-перше, у вітчизняній доктрині бракує чітко структурованого дослідження розвитку агропротекційного законодавства ЄС. Здебільшого вчені обмежуються описом окремих правових механізмів, що застосовуються в деяких країнах, та пропонують перейняти відповідний досвід. Однак таке бачення є дуже спрощеним, оскільки зазвичай не враховує загального контексту агропротекційного законодавства ЄС, ігнорує історичний період розвитку САП, коли було прийнято той чи інший агропротекційний механізм у національному законодавстві.

По-друге, нещодавно оновлена нормативна основа спільної аграрної політики ЄС на період 2021–2027 років вимагає свого ретельного аналізу. У зв'язку з цим наразі вкрай актуальним є вивчення основних

особливостей становлення агропротекційного законодавства ЄС, виявлення його сучасних рис та головних тенденцій розвитку. Отримані результати можуть лягти в основу опрацювання методології назрілого реформування агропротекційного законодавства України.

У зв'язку з цим актуальним науковим завданням є виявлення особливостей становлення законодавства ЄС про державну підтримку сільського господарства, визначення характерних рис та головних тенденцій розвитку такого агропротекційного законодавства на сучасному етапі його еволюції.

Взагалі, слід почати з того, що за загальним правилом, державна допомога на території країн – членів ЄС прямо заборонена. Відповідно до ст. 107 Договору про функціонування ЄС (Treaty on the Functioning of the European Union) «будь-яка допомога, надана державою-членом або через державні ресурси, яка спотворює або загрожує спотворити конкуренцію шляхом надання переваги певному сектору промисловості чи виробництву певних товарів, зокрема, якщо вона впливає на торгівлю між державами-членами, вважається несумісною зі спільним ринком»¹⁰⁵. Однак при цьому існують такі види державної підтримки, які дозволені та відповідають єдиному ринку. До таких легалізованих видів державної підтримки відноситься підтримка аграрного сектору, який завжди був під особливим режимом¹⁰⁶. Метою державної допомоги сільському господарству є компенсація провалів ринку та надання підтримки в конкретних проблемних ситуаціях, з якими стикається аграрний сектор¹⁰⁷. За статистикою, незважаючи на важливість виробництва продуктів харчування, доходи фермерів приблизно на 40 % нижчі, ніж доходи, отримані в інших сферах діяльності, що зумовлено залежністю сільського господарства від погодно-кліматичних умов¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016E%2FTXT&qid=17201231680-47> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁰⁶ Janku M. EU law and state aids in agriculture. *EU agrarian Law*. 2013. Vol. 2.

¹⁰⁷ Wieliczko B. State aid in the EU agriculture / 36th International Scientific Conference on Economic and Social Development – «Building Resilient Society». 2018. P. 61–68.

¹⁰⁸ Stoican A. Evolution and Change in the Common Agricultural Policy of the European Union. *Innovation and Development in Business Law*. 2021. P. 310–316.

Через складну структуру наддержавного об'єднання ЄС не дивно, що законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства теж не є простим. Це зумовлено потребами, з одного боку, уніфікувати підходи до підтримки аграріїв у межах Союзу, а з іншого – зберегти локальне бачення найбільш критичних проблем та найбільш ефективних нормативних рішень. Ці протилежні потреби поєднані та узгоджені в рамках Спільної аграрної політики (САП), що реалізується в ЄС уже протягом більше півстоліття. Важливість САП підтверджується, зокрема, тим, що її основи закладені на рівні Договору про функціонування ЄС. У ст. 39 цього конститутивного документу знайшли своє відображення основні цілі САП: «(а) підвищити продуктивність сільського господарства через сприяння технічному прогресові, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимальне використання виробничих чинників, зокрема робочої сили; (b) забезпечити належний рівень життя сільськогосподарської спільноти, зокрема збільшуючи особистий прибуток людей, що працюють у сільському господарстві; (c) стабілізувати ринки; (d) забезпечити доступність постачання; (e) забезпечити те, щоб постачання надходило до споживача за прийнятними цінами». З метою досягнення цих цілей було створено два фонди, які забезпечують єдність та фінансове живлення САП: Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (European Agricultural Guarantee Fund (EAGF)) та Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості (European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)). У цьому інституційному розподілі сховано і важливу ознаку європейської державної підтримки сільського господарства – двовекторність, а саме: підтримка умовно розмежована між виробничими та соціально-екологічними потребами. Крім того, слід розуміти також, що підтримка організовується на загальносоюзному та національному рівнях. Країни-члени активно користуються цими можливостями та не поспішають відмовлятися від власних програм підтримки. Наприклад, вступивши до ЄС у 2004 року, Польща мала можливість спрямовувати на сільське господарство кошти одразу з двох джерел допомоги – внутрішнього та

союзного¹⁰⁹. Звичайно, це посилює конкурентоспроможність сільсько-го господарства конкретної держави.

Дослідження вітчизняної доктрини дає підстави сумніватися в тому, що учені в обов'язковому порядку враховують еволюційні зміни САП. У зв'язку з цим досить часто можна зустріти опис неактуальних заходів підтримки, нерозуміння контексту їх застосування тощо. Такі випадки можливі через досить складну систему агропротекційного права в ЄС та упушення з поля зору еволюційного руху та невтомної трансформації САП. Проте, на наше переконання, для України вкрай важливо розуміти особливості становлення європейської САП, тенденції її розвитку, характерні прояви на різних етапах. Відповідне узагальнене розуміння логіки розвитку європейської САП подекуди є значно більш корисним, ніж виявлення певних розрізнених механізмів підтримки, вирваних із національного законодавства окремих країн. У зв'язку з цим, на нашу думку, визначенню характерних рис сучасної державної підтримки сільського господарства ЄС має обов'язково передувати лаконічна історико-правова ретроспектива, яка дає можливість простежити трансформацію європейської САП та визначити її актуальні ознаки.

1) *Етап виникнення та становлення (60-ті – 80-ті роки ХХ ст).* Післявоєнні роки, що переживали європейські країни в середині ХХ століття, характеризувалися, передусім, дефіцитом продовольства. Це ознаменувало початкові цілі аграрної політики, які полягали в забезпеченні населення продовольством за доступними цінами та гарантуванні гідного рівня життя селян. Пряма підтримка аграріїв зробила європейські продукти більш економічно привабливими, породжуючи нерівність з продуктами з третіх країн¹¹⁰. Основними наслідками цього першого етапу були вражаюче збільшення продуктивності, зростання цін порівняно із світовими і створення великих

¹⁰⁹ Danilowska A. Support for the agricultural investment in Poland – domestic versus CAP. Proceedings of the 2019 International Conference «Economic Science for Rural Development» (Jelgava, LLU ESAF, 9–10 May 2019). № 52. P. 222 – 230.

¹¹⁰ Ministerio De Agricultura, Pesca Y Alimentación. La nueva Política Agraria Común. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1992, p. 13.

надлишків¹¹¹. Цей етап має деякі прямі аналогії із тим післявоєнним відновленням, якого потребуватиме Україна. Тому розуміння схожих проблем та умов змушує уважніше придивитися до цього історико-правового досвіду, однак ураховуючи не лише позитивні уроки, але й знаючи про негативні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

2) *Початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки)*. У цей період була проведена реформа МакШеррі, що була зумовлена двома основними вагомими факторами: зростанням цін на енергоносії та збільшенням екологічної стурбованості. Необхідність вирішувати ці дві проблеми, зберігаючи про цьому рівень продовольчої безпеки, втілилася в серйозному перегляді орієнтирів державної підтримки. Зокрема, було здійснено перехід від системи підтримки ринкових цін до системи прямих платежів за одиницю площі чи голову худоби. Регламентом Ради (ЄЕС) № 1765/92 від 30 червня 1992 р. щодо встановлення системи підтримки для виробників певних сільськогосподарських культур було передбачено запровадження компенсаційних виплат фермерам у вигляді прямих виплат (direct payments), прив'язаних до виробництва певної продукції або до кількості тварин – у вигляді «зв'язаних» прямих виплат (coupled direct payments). На цьому ж етапі починається практика нарахування платежів не лише за землі, задіяні у виробництві, але й за землі непродуктивні. Усі проведені в рамках реформи заходи і зміни вказують на те, що більше тридцяти років тому в ЄС було започатковано процес переформатування державної підтримки сільського господарства, спрямований на боротьбу із перевиробництвом, економію бюджету, стимулювання окремих екологічно дружніх заходів тощо. Однак це було лише початком великої трансформації САП.

3) *Етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки)*. Основною подією цього етапу, звичайно, слід назвати розщеплення державної підтримки сільського господарства на виробничу підтримку та соці-

¹¹¹ Cuenca García Eduardo, Navarro Pabsdorf Margarita. Transformaciones y desafíos de la política agraria común. *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española*. 2015. Núm. 3060. P. 23.

ально-екологічну (територіально орієнтовану) підтримку. Важливою новелою стало зобов'язання щодо перегляду виконання запланованих програм та аналізу їхніх результатів. Однак такий перегляд швидко обернувся черговим реформуванням.

4) *Етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки).* Нормативною основою етапу став Регламент Ради (ЄС) № 1782/2003 від 29 вересня 2003 р. щодо встановлення єдиних правил для програм прямої підтримки фермерів у рамках спільної аграрної політики і щодо впровадження певних схем підтримки фермерів. На даному етапі остаточно відмовилися від допомоги, пов'язаної з виробництвом: відтепер допомога набувала вигляду єдиного платежу. Для отримання цієї допомоги вперше були включені екологічні умови, які були обов'язковими та відрізнялися від додаткових платежів за проведення так званих «належних сільськогосподарських практик»¹¹². З цього етапу сільськогосподарські субсидії фермерам надаються лише за умови виконання ряду вимог стосовно захисту навколишнього середовища, якості продуктів харчування і належного утримання худоби. Цей підхід став одним із найважливіших результатів реформи САП в ЄС та отримав назву «cross-compliance» (варіантів перекладу досить багато: «взаємне дотримання зобов'язань», «відповідність вимогам», «взаємна згода», «зустрічні зобов'язання», «екообумовленість», «перехресна відповідність»). Метою підходу cross-compliance є формування багатофункціонального, сталого – економічно, соціально та екологічно збалансованого сільського господарства на всьому європейському просторі. Стимулюючи фермерів реалізувати соціально-екологічні вимоги «в пакеті» з наданням їм підтримки, він забезпечує подвійний вигаш від наданих фермерам коштів. З 2005 року виконання вимог cross-compliance стало обов'язковою умовою для сільськогосподарських виробників, які хочуть отримувати прямі субсидії з європейських і національних фондів.

Разом із цим, з'явився інститут контролю та адміністрування прямих платежів. Особливо цікавим стало питання щодо перевірки

¹¹² Cejudo García Eugenio, Maroto Martos Juan Carlos. La reforma de la PAC 2003: desacoplamiento, condicionalidad, modulación, desarrollo rural. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. 2010. Vol. XIV. Núm. 318.

дотримання екологічних вимог: деякі з них можна контролювати за допомогою дистанційного зондування, тоді як інші вимагають класичного контролю на місці. Держави-члени покладали ці функції на різні національні органи. Наприклад, в Угорщині дистанційний контроль субсидій на основі території здійснює Інститут геодезії, картографії та дистанційного зондування¹¹³. Тобто кожна країна організовувала техніко-юридичну складову державної підтримки аграріїв, виходячи із власних інституційних умов.

5) *Етап послідовної екологізації (2013–2020 роки)*. В цей період спостерігається багато важливих тенденцій, які потім – на сучасному етапі – значно посиляться. Мова йде про децентралізаційні процеси (модель управління змінюється, надаючи більше повноважень державам-членам, довіряючи їм реалізацію національної стратегії) та екологізаційні тренди. На цьому етапі було оновлено вимоги за cross-compliance (перехресною відповідністю). З 2013 року, щоб отримати повні виплати в рамках першого стовпа, фермери повинні були дотримуватися перехресної відповідності, яка включала: а) законодавчі вимоги до управління (SMR), що застосовувалися до всіх фермерів незалежно від того, чи отримують вони підтримку в рамках САП; б) належні сільськогосподарські та екологічні умови (GAEC), які застосовувалися лише до фермерів, які отримують підтримку в рамках САП. Фермерам, які порушують законодавство ЄС щодо навколишнього середовища, громадського здоров'я та здоров'я тварин, добробуту тварин або управління земельними ресурсами, зменшувалася допомога ЄС, а також їм загрожували штрафи.

За допомогою перехресної відповідності фермери заохочувалися до дотримання високих стандартів ЄС щодо охорони здоров'я та добробуту населення, рослин і тварин. Обумовленість державної підтримки виконанням екологічних вимог відіграє важливу роль у тому, щоб європейське сільське господарство ставало більш сталим.

¹¹³ Laszlo I., Csonka B., Bogнар E., Csornai G., Lelkes M., Martinovich L., Winkler P., Tikasz L., Kocsis A., Mikus G. Implementation and control of the Good Agricultural and Environmental Conditions within the CwRS programme in Hungary / Global developments in environmental earth observation from space: edited by Marcal A. 2006. 407 p.

У програмному періоді до 2020 року екологічні вектори САП посилюються, зокрема, з 2015 року обов'язковою для застосування державами – членами ЄС стає схема «зелених платежів» (greening). Вона полягає у тому, що 30 % суми прямої підтримки сільгоспвиробників спрямовуються суто на заходи, що сприяють захисту клімату і навколишнього середовища, але виходять за рамки перехресної відповідності. Це можуть бути заходи у сфері диверсифікації культур, підтримки постійних пасовищ і створення екологічно орієнтованих територій. Тим не менш, «зелені платежі» було визнано екологічно слабким інструментом, зокрема через необов'язковий, субсидіарний характер.

Незважаючи на заходи, вжиті в ході реформи 2013 року щодо екологізації САП, досягнуті результати жорстко критикуються¹¹⁴. Проведені в середині 2017 року публічні консультації на тему «Модернізація та спрощення САП» продемонстрували, що поточна САП лише частково (57 %) вирішує екологічні виклики, а 63 % респондентів навіть мали негативну думку про те, як САП діяла в умовах зміни клімату. Інший дуже важливий аспект, який кристалізувався в рамках цієї консультації і який був постійним протягом усіх реформ САП, це вимога зменшити бюрократію. Проведені дослідження спонукали Європейську комісію представити законодавчу пропозицію до парламенту, однак це призвело до тривалих переговорів, які спричинили відкладення реформи САП¹¹⁵.

б) *Етап сучасний (2021–2027 роки)*. Останній етап є досить амбітним та складним, адже має враховувати важливі новітні обставини, такі як затвердження європейського Green Deal, постпандемічні умови, вплив війни в Україні тощо. Зростання цін у розвинених країнах і дефіцит продовольства у країнах, що розвиваються, зараз є реальністю, яка загрожує економічній стабільності¹¹⁶.

¹¹⁴ Ferraris L. The Role of the Principle of Environmental Integration in Maximising the 'Greening' of the Common Agricultural Policy. *European Law Review*. 2018. Vol. 43. P. 410–423.

¹¹⁵ Pilar Talavera Cordero. La nueva política agraria común: avanzando hacia Una Unión Europea más verde. *Actualidad Jurídica Ambiental*. Sección "Artículos doctrinales". 2023. № 139.

¹¹⁶ Feás Costilla Enrique, Steinberg Federico. Efectos económicos y geopolíticos de la invasión de Ucrania. *Análisis del Real Instituto Elcano (ARI)*. 2022. Núm. 35.

У зв'язку з цим перегляд умов державної підтримки сільського господарства в ЄС був не просто формальним – він став ґрунтовним реформуванням відповідних відносин. Для проведення таких масштабних змін було прийнято цілий пакет нормативних актів, серед яких слід назвати: Регламент (ЄС) 2021/2116 щодо фінансування, управління та моніторингу САП¹¹⁷; Регламент (ЄС) 2021/2115, що встановлює правила щодо підтримки національних стратегічних планів САП та скасовує Регламенти (ЄС) № 1305/2013 і (ЄС) № 1307/2013 і Регламент (ЄС) 2021/2117, що вносить зміни до Регламентів (ЄС)) № 1308/2013 про створення єдиної організації ринків сільськогосподарської продукції¹¹⁸; Регламент (ЄС) № 2024/1143 про географічні зазначення для вина, спиртних напоїв і сільськогосподарської продукції, а також гарантованих традиційних особливостей і необов'язкових умов якості для сільськогосподарської продукції, що вносить зміни до Регламентів (ЄС) № 1308/2013, (ЄС) 2019/787 та (ЄС) 2019/1753 та скасовує Регламент (ЄС) № 1151/2012¹¹⁹; Регламент (ЄС) № 251/2014 про географічні зазначення для ароматизованих виноробних продуктів¹²⁰; та Регламент (ЄС) № 228/2013, що встановлює спеціальні заходи в сільськогоспо-

¹¹⁷ Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) № 1306/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116&qid=1720185598472> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹¹⁸ Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2115&qid=1729324898185> (дата звернення: 01.09.2024 року).

¹¹⁹ Regulation (EU) 2024/1143 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on geographical indications for wine, spirit drinks and agricultural products, as well as traditional specialties guaranteed and optional quality terms for agricultural products, amending Regulations (EU) № 1308/2013, (EU) 2019/787 and (EU) 2019/1753 and repealing Regulation (EU) № 1151/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1143&qid=1727019321250> (дата звернення: 01.09.2024 року).

¹²⁰ Regulation (EU) No 251/2014 of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the definition, description, presentation, labelling and the protection of geographical indications of aromatised wine products and repealing Council Regulation (EEC) No 1601/91. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0251-&qid=1729325202189> (дата звернення: 01.09.2024 року).

дарському секторі на користь найвіддаленіших регіонів ЄС¹²¹; Регламент (ЄС) 2022/2472 про визнання певних категорій допомоги в сільськогосподарському та лісовому секторах і в сільській місцевості сумісними з внутрішнім ринком із застосуванням статей 107 і 108 Договору про функціонування ЄС¹²².

Під впливом усіх викликів цього періоду державну підтримку в рамках європейської САП можна наразі охарактеризувати деякими **основними рисами**.

По-перше, це *перехід від політики обов'язковості заходів до політики обов'язковості результатів*. На цьому етапі продовжується розширення повноважень держав-членів у сфері побудови власних програм підтримки сільськогосподарських виробників. Зокрема, кожна держава мала розробити власний національний стратегічний план, відповідно до якого вона збирається досягнути передбачених цілей. Такий план не має бути голослівний: кожна держава-член ЄС зобов'язана провести комплексний аналіз для визначення своїх конкретних потреб і оптимальних способів використання коштів для задоволення цих потреб. Кожен національний стратегічний план у рамках САП потребує схвалення Європейської комісії для забезпечення його узгодженості із загальноєвропейськими цілями. Згодом країни повинні подавати звіти про виконання, в яких вони показують прогрес у досягненні цілей, встановлених як показники результатів¹²³. Таким чином, країнам надається певний набір обов'язкових та диспозитивних інструментів, з яких кожна держава має зібрати власну найбільш опти-

¹²¹ Regulation (EU) No 228/2013 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2013 laying down specific measures for agriculture in the outermost regions of the Union and repealing Council Regulation (EC) No 247/2006. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0228&qid=1729325292766> (дата звернення: 01.09.2024 року).

¹²² Commission Regulation (EU) 2022/2472 of 14 December 2022 declaring certain categories of aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2472&qid=1729325377135>. URL: (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹²³ Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) № 1306/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116&qid=1720185598472> (дата звернення: 01.05.2024 року).

мальну агропротекційну політику. Не дивно, що затверджені національні стратегічні плани в різних країнах демонструють значні відмінності між конкретними агропротекційними заходами.

По-друге, це *збереження методології двох стовпів САП*: перший зосереджений на спільній організації сільськогосподарських ринків і прямих виплат аграріям, а другий – на регулюванні розвитку сільської місцевості.

По-третє, *посилення екологічних пріоритетів*. Екологізацію САП не можна назвати новою рисою, але на даному етапі вона є більш інтенсивною, оскільки були встановлені обов'язкові екологічні вимоги замість додаткових. Це втілюється в обох стовпах: у першому – в посилені умов отримання прямої підтримки; і в другому – в агроекологічних та кліматичних заходах. Таким чином, відтепер необхідно дотримуватись умов навколишнього середовища, щоб фермери могли претендувати на основну виплату, а не лише як додаткову винагороду. У цьому сенсі екологічні вимоги будуть діяти у двох напрямках: вимоги обов'язкового дотримання через посилені умови та добровільні вимоги з екорезимами. Останні стають певною мірою псевдообов'язковими, адже для збереження поточного рівня допомоги необхідно буде дотримуватись одного з них, оскільки на це буде виділено значну частину бюджету прямої допомоги¹²⁴.

По-четверте, *збереження соціальних орієнтирів*, зумовлених особливостями галузі. Аграрний сектор старіє, і це робить зміну поколінь проблемою для сільських територій¹²⁵. Останніми роками в Європі зросла стурбованість щодо залучення молоді до сільського господарства: лише 8,7 % власників/керівників сільськогосподарських підприємств у ЄС мають вік до 35 років, 55,3% – мають вік від 35 до 55 років і 36 % – старше 55¹²⁶. Пріоритет ЄС щодо сприяння соціальному залученню, скороченню бідності та економічному розвитку сільських територій є певною компенсацією тих негативних наслідків взятих

¹²⁴ Servicio De Ayudas A Las Rentas Y Sigc. La reforma más verde. *Cuaderno de campo*. 2022. Núm. 67. P. 4.

¹²⁵ Guerrero Ginel José Emilio, Lara Vélez Pablo. El relevo generacional y su importancia para el desarrollo de los territorios rurales. *Mediterráneo Económico*. 2022. Núm. 35. P. 219.

¹²⁶ Eurostat, Encuesta sobre la Estructura de las Explotaciones Agrarias (EEA), 2016.

міжнародних зобов'язань щодо лібералізації світової торгівлі, які деструктивно впливають на сільські райони¹²⁷.

Усі перераховані основні риси сучасної європейської САП втілюються у конкретних правових конструкціях. Зокрема, *у рамках першого стовпа формується кілька важливих механізмів*, що даються державам як інструменти для досягнення поставлених перед ними завдань:

а) *прямі платежі*, які полягають у конкретних сумах, що сплачуються усім аграріям за сам факт того, що вони займаються сільсько-господарською діяльністю. Програма підтримки базового доходу для сталого розвитку (BISS) є основною підтримкою ЄС для фермерів. Цей механізм забезпечує підтримку доходів для стійкого сільського господарства та має на меті забезпечити можливість заробляти на життя фермерством. Сума, яку отримує фермер, залежить від кількості гектарів в обробітку, що відповідають вимогам програми. Механізм базової підтримки доходу для сталого розвитку (BISS) замінює схему базової виплати (BPS) і схему єдиної виплати площі (SAPS), які застосовувалися згідно з попереднім Регламентом (ЄС) 1307/2013¹²⁸. Основна мета BISS – це підтримка життєздатного доходу фермерів через щорічні незалежні платежі на основі площі. Для фермерів відповідність механізму BISS є ніби пропуском до усієї іншої підтримки, оскільки право на прямі платежі є передумовою для отримання додаткової підтримки перерозподілу доходу для сталого розвитку (CRISS), додаткової підтримки доходів для молодих фермерів (CISYF), виплат для малих фермерів (PSF), виплат за «екосхемами»¹²⁹.

Право на таку допомогу обумовлено дотриманням низки вимог. По-перше, усі фермери, незалежно від того, чи отримують підтримку САП, чи ні, мають дотримуватись законодавчих вимог щодо управлін-

¹²⁷ Carril Vazquez Xose Manuel. Impact of the European agricultural policy on rural employment. *Revista general del derecho del trabajo y de la seguridad social*. 2016. Issue 42. P. 39–69.

¹²⁸ Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1307&qid=1729325562129> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹²⁹ The basic income support for sustainability (BISS). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/biss_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

ня (SMR). SMR включає правила ЄС щодо громадського здоров'я, здоров'я тварин і рослин, добробуту тварин і навколишнього середовища (Загальне харчове законодавство (Регламент (ЄС) № 178/2002¹³⁰); Директива щодо використання гормонів (Директива Ради 96/22/ЄС¹³¹); Регламент про засоби захисту рослин (Регламент (ЄС) № 1107/2009¹³²); Директива щодо досягнення сталого використання пестицидів (Директива 2009/128/ЄС¹³³); Директиви щодо захисту телят, свиней і тварин, які утримуються для сільськогосподарських цілей (Директива Ради 2008/119/ЄС¹³⁴, Директива Ради 2008/120/ЄС¹³⁵, Директива Ради 98/58/ЄС¹³⁶); Директива, що встановлює основу для дій Співтовариства у сфері водної політики (Директива 2000/60/ЄС¹³⁷); Директива щодо використання нітратів (Директива Ради 91/676/ЄЕС¹³⁸); Ди-

¹³⁰ Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002R0178&qid=1729325624972> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³¹ Council Directive 96/22/EC of 29 April 1996 concerning the prohibition on the use in stockfarming of certain substances having a hormonal or thyrostatic action and of β -agonists, and repealing Directives 81/602/EEC, 88/146/EEC and 88/299/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31996L0022&qid=1729325722652> (дата звернення: 01.05.2024 р.).

¹³² Regulation (EC) No 1107/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 concerning the placing of plant protection products on the market and repealing Council Directives 79/117/EEC and 91/414/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009R1107&qid=1729325788496> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³³ Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to achieve the sustainable use of pesticides. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0128&qid=1729325846757> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³⁴ Council Directive 2008/119/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of calves. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0119&qid=1729325904226> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³⁵ Council Directive 2008/120/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of pigs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0120&qid=1729325969828> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³⁶ Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0058&qid=1729326029047> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³⁷ Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0060&qid=1729326080273> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹³⁸ Council Directive 91/676/EEC of 12 December 1991 concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31991L0676&qid=1729326134716> (дата звернення: 01.05.2024 року).

ректива про збереження диких птахів (Директива 2009/147/ЄС¹³⁹); Директива про збереження природних середовищ існування та дикої фауни та флори (Директива Ради 92/43/ЄЕС¹⁴⁰).

По-друге, на додаток до законодавчих вимог до управління, фермери, які отримують підтримку САП, повинні дотримуватися стандартів ЄС щодо належних сільськогосподарських та екологічних практик (GAEC). Ці стандарти призначені для: підтримання стабільної площі постійних пасовищ; охорони боліт і торфовищ; підтримання органічної речовини та структури ґрунту шляхом заборони спалювання стерні; захисту води від забруднення шляхом встановлення захисних смуг уздовж водотоків; запобігання ерозії ґрунту за допомогою відповідних практик; захисту ґрунту шляхом визначення правил мінімального ґрунтового покриття; збереження потенціалу ґрунту за допомогою сівоzmіни; підтримання непродуктивних територій та особливостей ландшафту, а також забезпечення збереження особливостей ландшафту шляхом, наприклад, заборони вирізання живоплотів та дерев у період розмноження та вирощування птахів; захисту екологічно чутливих постійних пасовищ на ділянках Natura 2000¹⁴¹.

При цьому сільське господарство є ризиковою діяльністю. Саме тому існує виключна концепція форс-мажорних обставин, яка дозволяє фермерам не втрачати підтримку САП, навіть якщо вони не змогли виконати всі вимоги через виняткові неконтрольовані та непередбачувані події (наприклад, сильні посухи чи повені). Застосування цієї концепції вирішується державами-членами на основі відповідних доказів та вимог аграрного законодавства ЄС. Оскільки це є винятком із суворого дотримання зобов'язань, пов'язаних із виплатами САП, це

¹³⁹ Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the conservation of wild birds. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0147&qid=1729326182293> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁴⁰ Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A3-1992L0043&qid=1729326241357> (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁴¹ Conditionality. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/conditionality_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

рішення зазвичай застосовується обмежено, розглядається кожен конкретний випадок¹⁴²;

б) *додаткова допомога для перерозподілу доходу*. Майже дві третини діючих сільськогосподарських виробників у ЄС вважаються дрібними. Вони відіграють вирішальну роль у місцевому виробництві продуктів харчування, розвитку сільської місцевості, підтримці агро-біорізноманіття та просуванні культурної спадщини. Незважаючи на це, багато років аграрна політика послідовно підтримувала внутрішньогосподарську інтенсифікацію, спеціалізацію, розширення та механізацію сільськогосподарського виробництва. Ця політика зазвичай виправдовувалася аргументами продовольчої безпеки та ефективності сільського господарства¹⁴³. При цьому саме заходи підтримки були ключовим інструментом зменшення кількості дрібних фермерських господарств – вони стали «менш привабливими для спадкоємства та втратили здатність претендувати на соціальні, економічні та екологічні вигоди»¹⁴⁴. Зараз 80 % субсидій САП отримують приблизно 20 % (переважно великих) сільськогосподарських виробників. Однак значення дрібного фермерства було усвідомлене. Зважаючи на соціальну, економічну та екологічну важливість малих сільськогосподарських товаровиробників, ЄС відшукує варіанти надання їм недискримінаційної, але відчутної підтримки.

Для цього пропонується до використання такий агропротекційний механізм як CRISS. Він полягає в доплаті за перші гектари фермерам, які мають право на загальну державну підтримку. Він є додатковим інструментом підтримки доходів, який вимагає від держав-членів перерозподілу прямих платежів від великих ферм до дрібних. Мінімальна законодавча вимога для всіх держав-членів полягає в тому, що 10 % усіх прямих платежів мають бути виділені на CRISS. Ця під-

¹⁴² Commission clarifies support for farmers in case of exceptional weather events. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_2981 (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁴³ Alessandrini M., Alblas E., Batten L., Bothé S. Smallholder farms in the sustainable food transition: A critical examination of the new Common Agricultural Policy. *RECIEL*. 2024. Vol. 33. Issue 1. P. 124–135.

¹⁴⁴ Tisenkopfs T., Adamsone-Fiskovica A., Kilis E., Šūmane S., Grivins M., Pinto-Correia T., Bjørkhaug H. Territorial fitting of small farms in Europe. *Global Food Security*. 2020. Vol. 26.

тримка надається на гектар і доступна для всіх відповідних малих і середніх ферм, як визначено державою-членом. Сума за гектар встановлюється кожною країною ЄС і не може перевищувати 65 % від середньої плати за гектар. Сума доплати на гектар залежить від країни¹⁴⁵. Хоча схему CRISS уже було включено до попередньої САП, з тих пір вона перетворилася з добровільного заходу в обов'язкову юридичну вимогу;

в) *«екорежими» («екосхеми»)*. Держави-члени повинні створити перелік практик, які є корисними для навколишнього середовища, відповідають принаймні одній із цілей, пов'язаних із навколишнім середовищем і кліматом, але при цьому виходять за межі обов'язкових SMR та стандартів GAEC. Якщо фермер добровільно виконує такі необов'язкові, але корисні екологічні практики, він отримує право на додаткові заохочувальні платежі. За допомогою «екосхем» підтримуються фермери, які дотримуються методів ведення сільського господарства, що сприяють досягненню екологічних і кліматичних цілей ЄС. Через «екосхеми» ЄС винагороджує фермерів за збереження природних ресурсів і надання суспільних благ, які є вигідними для суспільства, але не відображаються на ринкових цінах. Цей новий механізм зосереджується на спільному переліку сфер дій, визначених на рівні ЄС, і може використовуватися для підтримки таких практик, як органічне землеробство, точне землеробство, агролісівництво або вуглецеве землеробство, а також покращення добробуту тварин¹⁴⁶;

г) *допомога конкретним галузям*. Спочатку допомога САП була пов'язана з продуктивністю, однак цей зв'язок поступово було ліквідовано, щоб уникнути надмірного виробництва та забезпечити відповідність сільськогосподарського виробництва потребам ринку. Однак виробництво деяких продуктів потребує спеціальної допомоги з економічних, соціальних чи екологічних причин. Конкретні сектори обираються кожною з держав-членів на основі їхніх конкретних обста-

¹⁴⁵ The redistributive payment. URL: https://wayback.archive-it.org/12090/20230906100220;https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-optional-schemes/redistributive-payment_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁴⁶ Eco-schemes. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/eco-schemes_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

вин, з обмеженням бюджету від 8 до 10 %, який може бути збільшений, якщо будуть виконані певні умови, до 13–15 % загальної суми підтримки;

д) *підтримка молодих фермерів*. Країни ЄС повинні виділити суму, що відповідає принаймні 3 % їхнього бюджету прямих виплат, на підтримку молодих фермерів. Додаткова підтримка доходів для молодих фермерів (the complementary income support for young farmers – CISYF) є добровільною схемою в рамках прямих виплат, яка забезпечує посилену підтримку доходів молодих фермерів, які розпочинають свою діяльність і мають право на базову підтримку доходів. Підтримка надається у формі щорічної виплати за придатний гектар або річної одноразової суми¹⁴⁷;

е) *платежі для дрібних фермерів*. Понад три чверті фермерських господарств у ЄС є невеликими – менше 10 гектарів – причому велика кількість має менше п'яти гектарів. Невеликий розмір цих господарств часто збільшує відносний адміністративний тягар звернення за підтримкою доходу. Однак країни ЄС можуть обрати спрощену систему контролю для дрібних фермерів – виплата для малих фермерів (the payment for small farmers – PSF)¹⁴⁸. Держави-члени можуть надавати одноразову пряму виплату в розмірі до 1250 євро на рік для дрібних фермерських господарств. Однак, якщо фермер обирає одноразову виплату, він втрачає право на будь-які інші прямі виплати, але не звільняється від контролю дотримання умов надання підтримки.

Другий стовп державної підтримки у рамках САП є, можливо, менш динамічним, однак він об'єднує в собі багато різних важливих напрямів. Відповідно до другого стовпа САП держави-члени повинні розробити багаторічні національні та/або регіональні програми, які стосуються пріоритетів цього напрямку. Участь у таких програмах для фермерів є добровільною, тобто отримуючи підтримку доходів за першим стовпом, фермер не зобов'язаний брати участь у програмах другого стовпа.

¹⁴⁷ Young farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/young-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁴⁸ Payments for small farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-schemes/payments-small-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

У рамках другого стовпа підтримка надається за різними можливими напрямками. Умовно їх можна поділити на виробничі та невиробничі. Виробничі інвестиції безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським сектором і спрямовані на покращення інфраструктури різними способами, включаючи адаптацію сільськогосподарських культур до нового сценарію зміни клімату; на перетворення, маркетинг та/або розвиток агропродовольчої продукції; на сприяння конкурентоспроможності; на покращення зрошувальної інфраструктури та диверсифікацію сільського господарства. Щодо невиробничих, то вони мають подвійний аспект, з одного боку, інвестиції в основні послуги, а з іншого, інвестиції, пов'язані з управлінням лісами. Сюди також відносяться конкретні заходи для залучення молодих і нових фермерів, започаткування нових сільськогосподарських підприємств, сприяння залученню молоді та жінок до сільськогосподарського сектора. Значна увага в рамках другого стовпа САП приділяється розвитку кооперації, за допомогою якої підтримується підвищення якості сільськогосподарської продукції, впровадження інновацій, структурування території, заходи, спрямовані на обмін знаннями та поширення інформації.

Як помітно, яскраво виражені екологічні пріоритети в рамках європейської САП мають як перший, так і другий стовпи державної підтримки. У зв'язку з цим окремо передбачається, що держави-члени мають забезпечити, щоб «екосхеми» (перший стовп) і екологічні, кліматичні та інші зобов'язання з управління (другий стовп) не збігалися. Таким чином, від держав-членів вимагається розробити складні агропротекційні механізми, уникаючи подвійного фінансування¹⁴⁹.

Можливості другого стовпа не такі очевидні, як першого. Напевно тому не усі країни можуть повною мірою скористатися та отримати максимальну віддачу від цих програм. Наприклад, з моменту вступу в ЄС Іспанія отримала значні суми коштів на потреби розвитку власних сільських районів. Однак через неефективне розпорядження ними на

¹⁴⁹ Heyl K., Döring T., Garske B., Stubenrauch J., Ekardt F. The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2021. Vol. 30. Issue 1. P. 95–106.

національному рівні та невдалі стратегічні рішення, Іспанія не змогла вирішити свої проблеми депопуляції в сільських регіонах країни. Натомість європейським прикладом успіху є шотландський регіон Хайлендс, який розробив та реалізував ефективну стратегію в середньостроковій та довгостроковій перспективі, що дає дуже хороші результати, оскільки їй вдалося не лише зупинити відтік людей із сільської місцевості, але й стабілізувати соціально-демографічні процеси¹⁵⁰.

Проведений аналіз новітньої реформованої САП в ЄС дозволяє виокремити деякі досить рельєфні *тенденції еволюції державної підтримки*, які мають враховуватися під час побудови вітчизняного агропротекційного законодавства.

Тенденція перша – децентралізація. З одного боку, національні уряди надають нової форми САП, перетворюючи її з жорсткої політики, яка ведеться переважно зверху вниз, на інструмент, за допомогою якого кожна країна ЄС може експериментувати та, в межах спільних цілей, модифікувати свої пріоритети¹⁵¹. З іншого боку, гнучкість може призвести до малоамбітних шляхів впровадження, особливо для екологічних і кліматичних цілей¹⁵². У цілому ж під впливом останніх змін учені ставлять питання про ренаціоналізацію аграрної політики в ЄС¹⁵³.

Тенденція друга – екологізація. Дана тенденція буквально пронизує агропротекційну складову САП, адже вона проявляється одразу в трьох варіантах, а саме: а) дотримання екологічних вимог обумовлює отримання прямих платежів, а також опосередковано й інших видів платежів, оскільки на них має право той фермер, який отримує базову підтримку; б) надання додаткової підтримки за напрямом «екосхем»,

¹⁵⁰ Jiménez G. A. La despoblación: una cuestión de Estado. *Revista Jurídica de Castilla y León*, 2020. Núm. 52. P. 31–71.

¹⁵¹ Henke R., Benos T., De Filippis F., Giua M., Pierangeli F., Pupo D'Andrea Maria Rosaria. The New Common Agricultural Policy: How do Member States Respond to Flexibility? *Journal of Common Market Studies*. 2018. Vol. 56. Issue 2. P. 403–419.

¹⁵² Alessandrini M., Alblas E., Batten L., Bothé S. Smallholder farms in the sustainable food transition: A critical examination of the new Common Agricultural Policy. *RECIEL*. 2024. Vol. 33. Issue 1. P. 124–135.

¹⁵³ Ferraris L. The 2021–2027 EU Rural Development Policy: A New Paradigm of Shared Management? *European law review*. 2019. Vol. 6. P. 855–872.

тобто фермер заохочується до здійснення екологічних заходів понад обов'язковий мінімум; в) надання програмної екологоорієнтованої підтримки в рамках другого стовпа – розвитку сільських територій.

Незважаючи на те, що деякі вчені оцінюють таку структуру екологізації як ускладнену або недостатню¹⁵⁴, слід все ж визнати поступове, але неухильне посилення екологічної складової САП за допомогою агропротекційних механізмів. При цьому досить багато побоювань виказується щодо недостатності запланованих коштів на досягнення масштабних необхідних агроекологічних змін. В літературі для вирішення цієї проблеми, наприклад, пропонується досить кардинальне правове рішення: включити сільське господарство до Системи торгівлі викидами ЄС (ETS), дозволивши регульованим галузям купувати компенсації в сільськогосподарському секторі, наслідуючи приклади Австралії та інших країн¹⁵⁵.

Однак такі пропозиції, незважаючи на їх зовнішню привабливість, все ж слабо враховують сучасні складні міжнародні реалії, зокрема, в аспекті зростання загроз продовольчій безпеці. Підтвердженням цьому може стати свіжий приклад із агропротекційного законодавства ЄС, коли екологізація легально поступається місцем господарсько-економічним потребам. Наприклад, у 2024 році було зроблено виключення із основного агропротекційного правила. Так, щоб отримати підтримку САП, фермери повинні дотримуватися розширеного набору з дев'яти стандартів, корисних для навколишнього середовища та клімату (GAEC). Стандарт GAEC 8 вимагає, серед іншого, виділення мінімальної частки ріллі під непродуктивні території або об'єкти. Останнє зазвичай відноситься до землі, що лежить під паром, а також до таких елементів, як живоплоти або дерева. Господарства з площею менше 10 га ріллі зазвичай звільняються від цього обов'язку. Як виняток, протягом 2024 року Європейська Комісія звільнила усіх фермерів ЄС від цієї вимоги, зберігаючи при цьому за ними право на

¹⁵⁴ Heyl K., Döring T., Garske B., Stubenrauch J., Ekardt F. The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2021. Vol. 30. Issue 1. P. 95–106.

¹⁵⁵ Verschuuren J. Towards an EU regulatory framework for climate-smart agriculture: the example of soil carbon sequestration. *Transnational Environmental Law*. 2018. Vol. 7. Issue 2. P. 301–322.

базову пряму виплату САП. Замість того, щоб залишати землю під паром або непродуктивною на 4 % своїх орних земель, фермери ЄС, які вирощують азотфіксуючі культури (такі як сочевиця, горох або фавас) та/або проміжні культури на 7 % своїх орних земель, вважаються такими, що відповідають вимогам¹⁵⁶. Таким чином, високі ціни на енергоносії та сировину внаслідок війни в Україні, зростання вартості життя/інфляція, зміна міжнародних торгових потоків і необхідність підтримки України створили подальшу невизначеність і тиск на ринку. За таких умов обов'язок відведення ріллі може мати значний короткостроковий негативний вплив на доходи окремих фермерів¹⁵⁷, що зумовило агропротекційну реакцію держави.

Контрольоване послаблення вимог щодо GAEC для збереження доступу фермерів до державної підтримки доводить силу цього інструменту. З одного боку, він є досить обтяжливим для аграріїв, оскільки високо піднімає планку доступу до підтримки, змушує виконувати різні екологоорієнтовані дії. Для ілюстрації цієї тези варто привести красномовну думку профспілки датських фермерів, яка переконувала у готовності аграріїв цієї країни «жити без субсидій, адже тоді набридливі стандарти перехресної відповідності GAEC стануть неактуальними»¹⁵⁸.

З іншого боку, GAEC є досить ефективним інструментом екологізації, який паралельно виконує і деякі побічні функції. Наприклад, було встановлено суттєві відмінності у ставленні до охорони земель власниками та орендарями. Зокрема, власники схильні більш бережливо ставитися до землі та частіше проводити екологічні заходи. При цьому учені довели, що у випадках, коли природоохоронні заходи підтримуються стимулами, заснованими на GAEC, відмінності у підходах до збереження ґрунтів між власниками та орендарями були мінімізовані або усунені. Дослідження довело, що добре продумана

¹⁵⁶ Commission proposes to allow EU farmers to derogate for one year from certain agricultural rules. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_582 (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁵⁷ European farmers exempted from rules on land lying fallow. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_781 (дата звернення: 01.05.2024 року).

¹⁵⁸ Matthews A. How to interpret cross-compliance. 2014. URL: <http://capreform.eu/how-to-interpret-cross-compliance/> (дата звернення: 01.05.2024 року).

система екологічно обумовлених субсидій може компенсувати суттєві відмінності у ставленні власників і орендарів до збереження ґрунтів¹⁵⁹.

Тенденція третя – збереження малого фермерства. Аналізуючи оновлену систему державної підтримки сільського господарства в ЄС, не можна оминати увагою посилену опіку над малими аграріями. При цьому прагнення сформуванню більшу конкретику в даному питанні одразу ж наштовхується на термінологічну невизначеність. Справа у тому, що єдиного поняття малого фермерства законодавство ЄС не містить – кожна держава-член має право самостійно визначити, які сільськогосподарські виробники будуть ідентифікуватися як малі, а значить – матимуть права на спеціальну підтримку. Найчастіше національним законодавством для цих цілей використовуються земельні та доходні цензи.

Особлива увага, яка приділяється малим аграріям, є акуратно виві- реним економіко-політичним кроком. Розвиток малого фермерства вкрай важливий для стабілізації соціально-демографічних процесів, для подальшої екологізації сільськогосподарської діяльності, для збереження продовольчого суверенітету. Характерно, що в нинішніх складних умовах ЄС робить ставку на мале фермерство, забезпечуючи цій численній складовій аграрної спільноти спеціальну підтримку. Застосування обов'язкового правового механізму CRISS на практиці означає, що малі фермери отримають трохи більшу суму прямих платежів, ніж великі підприємства. Для того, щоб уникнути звинувачень у дискримінації, економічно це рішення обґрунтовується тим, що дрібні господарства об'єктивно не можуть скористатися ефектом масштабу та підвищувати свою рентабельність за рахунок цього. Саме тому державна підтримка позиціонується як компенсаційна, адже її функція полягає у зрівнянні можливостей великих та малих ферм, а не в наданні невинуватених переваг останнім.

Отже, простежена еволюція агропротекційного законодавства ЄС демонструє проходження ним кількох послідовних етапів: 1) етап

¹⁵⁹ Sklenicka P., Molnarova K. J., Salek M., Simova P., Vlasak J., Sekac P., Janovska V. Owner or tenant: Who adopts better soil conservation practices? *Land use policy*. 2015. Vol. 47. P. 253–261.

виникнення та становлення (60–80-ті роки ХХ ст); 2) початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки); 3) етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки); 4) етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки); 5) етап послідовної екологізації (2013–2020 роки); 6) сучасний етап (2021–2027 роки). Сучасний етап розвитку агропротекційного законодавства ЄС характеризується такими рисами як: перехід від обов’язковості заходів до обов’язковості результатів; збереження методології двох стовпів САП; посилення екологічних пріоритетів; збереження соціальних орієнтирів. Аналіз ретроспективи та сучасного стану законодавчого забезпечення підтримки сільського господарства в ЄС виявляє три основні тенденції розвитку такого законодавства: децентралізація, екологізація та збереження малого фермерства¹⁶⁰.

Вивчення сучасного агропротекційного законодавства України крізь призму одержаних нами висновків дозволить визначити співвідношення методологічних основ державної підтримки аграріїв в ЄС та Україні. Це важливий науково-практичний фундамент для розробки якісної концепції реформування вітчизняного законодавства.

1.5. Державна підтримка сільського господарства в ЄС та в Україні: порівняння методологічних та законодавчих засад

Державна підтримка сільського господарства доводить свою необхідність та аргументованість у мирний, воєнний та післявоєнний час. Залежно від умов та покладених на неї завдань вона стимулює економічне зростання, підвищує добробут селян, зміцнює продовольчу безпеку тощо. Зарубіжний досвід демонструє особливо критичну потребу у виваженій підтримці сільського господарства під час ведення воєнних дій та після завершення такого періоду¹⁶¹. Україна як аграрна держава опинилася в ситуації, коли підтримка сільського господарства

¹⁶⁰ Григор’єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС: становлення, тенденції, правові проблеми. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 248–258.

¹⁶¹ Харитоновна Т. Є., Григор’єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291.

є фактично тотожною збереженню основного економічного та соціального «хребта» держави.

Звичайно, державна підтримка сільського господарства не є раз і назавжди сформованою – вона є адаптивною, ураховує контекст, термінові і стратегічні вимоги та завдання. У світовому розрізі державна підтримка агробізнесу змінюється, її форми та конкретне змістовне наповнення еволюціонують. Відстежувати такі процеси надзвичайно важливо, оскільки це дозволяє бути готовим до прийдешніх змін, усвідомлювати тенденції та аналізувати більш предметно іноземний досвід. Узагалі, існування державної підтримки демонструє як консервативність (вона надавалася раніше, надається зараз, буде надаватися потім), так і динамічність, адже апробуються нові механізми, змінюються складові традиційних агропротекційних заходів тощо. Однак головне – це розробка та застосування нової методології надання державної підтримки сільському господарству. Найбільше у цьому питанні нас цікавить правовий досвід ЄС. Звичайно, це зумовлено обранням зовнішньополітичного євроінтеграційного вектору, використанням прогресивних практик, а також широкою репрезентативністю, яка забезпечується в результаті об'єднання майже трьох десятків різних країн. При цьому важливо не просто виявити розвиток та сучасний стан агропротекційного законодавства в ЄС, констатувати розрив і невідповідність із вітчизняним – важливо визначити, в чому Україна може синхронізуватися, а які механізми є об'єктивно віддаленою перспективою. Разом із цим необхідно урахувати постійну та тимчасову специфіку українських реалій та співвіднести її із особливостями державної підтримки в ЄС.

Порівняльно-правові розвідки є досить популярними у вітчизняній юридичній доктрині. Наприклад, мова йде про праці Н. О. Багай¹⁶², О. В. Гафурової¹⁶³, Н. В. Карпінської¹⁶⁴, М. Копиці¹⁶⁵, С. І. Марчен-

¹⁶² Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2021. 46 с.

¹⁶³ Гафурова О. В., Марченко С. І. Правове регулювання державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва за законодавством України та ЄС. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Вип. 10. № 4. С. 29–35.

ко¹⁶⁶, С. І. Сиволоцької¹⁶⁷ та інших. При цьому потреба в теоретико-правовому порівнянні методології агропротекційного права ЄС та України залишається вкрай гострою з огляду на: а) оновлення європейського законодавства про спільну аграрну політику на період 2021–2027 років; б) необхідність пошуку методологічних орієнтирів для реформування вітчизняного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства. У зв'язку з цим наразі актуальним є встановлення ступеню подібності методологічних засад агропротекційного законодавства в ЄС та Україні на сучасному етапі розвитку.

В ЄС спільна аграрна політика (САП) є однією з основних, оскільки її успішність прямо впливає на багато важливих суспільних відносин: продовольчу безпеку, охорону довкілля, соціальний розвиток, економічне благополуччя тощо. Усвідомлюючи вплив сільського господарства на усі ці сфери, ЄС приділяє значну увагу послідовності, системності та ефективності агрополітичних заходів. Для досягнення цих цілей найбільш дієвим інструментом зазвичай виступає державна підтримка. Застосовуючи саме цей універсальний інструмент, держава має змогу, з одного боку, допомогти аграріям в їхній ризиковій діяльності, а з іншого – вміло направляти сільськогосподарських виробників у необхідне русло аграрного устрою.

У попередньому підрозділі ми виявили періодизацію розвитку законодавчого забезпечення САП та її агропротекційної складової. Сучасний етап еволюції цього законодавства має програмні строки з 2021 по 2027 роки. Виклики та специфічні потреби, які зумовлюють особливості цього етапу, надали йому власного неповторного колориту. Однак при цьому дослідження продемонструвало, що сучасний етап розвитку САП не є реформаторським за своєю суттю – він все ж

¹⁶⁴ Карпінська Н. В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2021. 32 с.

¹⁶⁵ Копиця М. А. Правові основи публічного адміністрування фермерських господарств в Україні: дис. ... докт. філософії за спец. 081 – Право. Київ, 2023. 237 с.

¹⁶⁶ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. Київ: Обрії, 2010. 199 с.

¹⁶⁷ Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 219 с.

досить послідовно та виважено продовжує, розвиває та удосконалює ті методологічні засади, які були закладені на попередніх етапах САП. Саме тому, на нашу думку, вагомість таких основоположних методологічних орієнтирів є особливо важливою – адже вони не тимчасові, вони апробовані часом, на них будується масштабне агропротекційне законодавство ЄС та держав – членів. З огляду на це, а також ураховуючи численні євроінтеграційні зобов'язання нашої держави, важливо проаналізувати не стільки набір конкретних механізмів (оскільки вони навіть у країнах – членах відрізняються), а співвіднести саме методологічні засади побудови агропротекційного законодавства в ЄС та в Україні. Тобто конкретне наповнення національного законодавства про державну підтримку сільського господарства може бути варіативним – набагато важливіше визначити, наскільки його положення відповідають основним концептуальним ідеям законодавства ЄС.

Своє дослідження ми побудуємо таким чином, щоб розкрити зміст кожної з основних методологічних засад агропротекційного законодавства ЄС і визначити стан її втілення та реалізації у вітчизняному законодавстві.

1) *Поєднання єдності та децентралізації в частині формування агропротекційного законодавства.* Зважаючи на особливості міждержавного об'єднання, яким є ЄС, однією з характерних рис його нормотворчості є «дворівневність». На першому союзному рівні приймаються загальні правила, що окреслюють завдання, інструменти, принципи та межі нормотворчості. Саме цей рівень відповідає за єдність агропротекційної політики, адже на ньому закладаються ті самі методологічні орієнтири, які об'єднують національне законодавство країн-членів. На другому національному рівні, опираючись на встановлені загальні правила, країни-члени розробляють власні законодавчі акти про державну підтримку своїх аграріїв. Від того, наскільки вільні національні держави в процесі такої правотворчості, залежить ступінь децентралізації в цих відносинах. Слід відмітити, що на різних етапах розвитку САП в ЄС баланс єдності та децентралізації змінювався. На перших етапах побудови єдиної європейської САП було важливо максимально «виструнчити» різноманітні агропротекційні заходи та

підходи в рамках єдиної аграрної політики Союзу. Згодом стало зрозуміло, що існує потреба в диференціації правового регулювання з метою врахування національних особливостей кожної країни. Децентралізаційна тенденція стала відчутною на попередньому етапі еволюції САП (2013–2020 роки), оскільки в цей час державам було надано право розробляти власні національні стратегії. На сучасному етапі розвитку САП децентралізаційні процеси посилюються та закріпилися. Так, країни-члени отримали можливість розробити національні плани. Цікаво простежити, наскільки різняться такі національні плани, які створені з одних і тих самих інструментів та на одних і тих самих методологічних засадах. Однак все ж, маючи розширений простір для власної нормотворчості, держави намагаються максимально адаптувати загальні правила надання державної підтримки сільському господарству під власні реалії. Наприклад, на національному рівні визначається поняття та ознаки дрібного фермера; розробляється перелік екологізаційних заходів, за виконання яких будуть виплачуватися додаткові кошти по «екосхемам»; визначаються окремі галузі сільськогосподарського виробництва, яким надається особлива підтримка, тощо. Децентралізаційний тренд, досить рельєфно проявляючись протягом останніх десяти років, змушує науковців висунути припущення про «ренаціоналізацію» аграрної політики¹⁶⁸, тобто повернення її здебільшого на рівень країн-членів.

Оскільки Україна є унітарною державою, то говорити про повну релевантність проаналізованої вище методології не доцільно. Однак у цілому можна простежити тенденції і провести деякі паралелі. Так, аналізуючи розвиток вітчизняного агропротекційного законодавства, можна побачити в цілому протилежні тенденції – централізаційні. Вони проявляються в багатьох різних процесах. Наприклад, в активній інституційно-функціональній централізації агропротекційних відносин, яка відбувається за рахунок впровадження та застосування Державного аграрного реєстру (ДАР). Якщо раніше реалізація програм підтримки аграріїв відбувалася за типовою схемою створення численних регіо-

¹⁶⁸ Ferraris L. The 2021–2027 EU Rural Development Policy: A New Paradigm of Shared Management? *European law review*. 2019. Vol. 6. P. 855–872.

нальних та місцевих конкурсних комісій, які були наділені повноваженнями обирати переможців – отримувачів підтримки, то зараз усі сільськогосподарські виробники, що прагнуть звернутися за підтримкою, мають надати документи електронно за допомогою функціоналу ДАР. Тобто державна підтримка неухильно централізується, і регіональні особливості стираються.

Звичайно, в органів місцевого самоврядування зберігаються права розробляти та реалізовувати власні програми підтримки на регіональному рівні. Однак, по-перше, мова йде все ж про обмежені ресурси; по-друге, така підтримка, строго кажучи, не є державною.

2) Незалежність державної підтримки від обсягів виробництва.

Поява цієї методологічної засади в агропротекційному законодавстві ЄС не є випадковістю чи суто доктринальним породженням. Насправді, необхідність відділити продуктивність від державної підтримки стала очевидною в ЄС після того, як попередні агропротекційні моделі створили серйозну кризу перевиробництва та зумовили загострення складних екологічних проблем. В гонитві за державною підтримкою фермери намагалися виробляти якомога більше сільськогосподарської продукції, не піклуючись про рівень попиту на неї та стан довкілля. Стимулюючи зростання продуктивності, ЄС у певний момент не лише дійшов до необхідного рівня виробництва, але й перейшов за нього – тоді бюджетні витрати на викуп зайвого продовольства стали тягарем, а екологічні проблеми, породжені інтенсивним сільськогосподарським виробництвом, стали досить відчутними. Саме тому, з огляду на власну історію агропротекційного законодавства, ЄС уже тридцять років розвиває правові основи прямих платежів, які не прив'язані до виробництва. Тобто не важливо, скільки продукції фермер одержить з гектара – він все одно отримає певну фіксовану суму за сам факт того, що займається сільськогосподарською діяльністю. Основна мета прямих платежів полягає в підтримці стабільного доходу фермерів, оскільки вони займаються суспільно важливою, але ризикованою діяльністю.

В Україні теж було здійснено спроби запровадити агропротекційні заходи, схожі на прямі платежі. Зокрема, у 2024 році мова йшла про: 1) бюджетну субсидію на одиницю оброблюваних угідь сільськогоспо-

дарського призначення (1 гектар) для провадження сільськогосподарської діяльності; 2) спеціальну бюджетну дотацію для утримання великої рогатої худоби (корів) усіх напрямів продуктивності; 3) спеціальну бюджетну дотацію для утримання маточного поголів'я кіз та/або овець; 4) окрему бюджетну субсидію на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення (1 гектар) для провадження сільськогосподарської діяльності на територіях, на яких завершено ведення бойових дій, та на територіях, тимчасову окупацію яких завершено¹⁶⁹.

Однак аналіз цих правових механізмів демонструє серйозні відмінності, що проходять по ключовим точкам, а саме: а) в українському варіанті дотації та субсидії надаються не усім сільськогосподарським товаровиробникам, а лише вузькому колу адресатів; б) розмір таких виплат у перерахунку на гектар та голову худоби є суттєво нижчим від середнього європейського рівня; в) прямі платежі в європейському варіанті вже протягом близько двадцяти років обумовлені виконанням екологічних вимог, які посилюються з кожним новим переглядом САП. Субсидії та дотації аграріям в Україні такої характеристики не мають. Таким чином, аналоги прямих платежів в Україні мають схожість в одному принциповому аспекті – їхній розмір не залежить від обсягу виробництва сільськогосподарської продукції. Однак відмінності в умовах та масштабності роблять потенціал вітчизняного аналогу слабшим.

3) *Екологізація сільськогосподарського виробництва*. Ця методологічна засада є дійсно тією червоною ниткою, яка пронизує все агропротекційне законодавство ЄС. При цьому ретроспективний аналіз еволюції САП демонструє, що екологізаційні орієнтири в ній лише посилюються. Наприклад, на сучасному етапі в агропротекційному законодавстві ЄС створено три паралельні екологізаційні лінії:

а) прямі платежі – базова підтримка аграріїв та їхня перепустка до усіх інших видів підтримки – обумовлюється дотриманням «належних

¹⁶⁹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 року № 918. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.

сільськогосподарських та екологічних практик» (GAEC). Це фактично вже стало основою основ: хочеш державну підтримку – дотримуйся екологічних вимог. При цьому їхній перелік розширюється: наразі пунктів уже дев'ять;

б) «екосхеми» – це додаткова підтримка, яка надається тим виробникам, які добровільно виконують екологічні заходи понад ті, що обов'язкові;

в) екологічні програми в рамках другого стовпа САП – ті заходи, які стосуються розвитку сільських територій, виконання певних спільних природоохоронних проєктів, кліматохоронних завдань тощо. Ця підтримка теж є добровільною та надається паралельно із попередніми.

Якщо послідовно проаналізувати вказані екологізаційні лінії державної підтримки, то можна фактично побачити три можливі варіанти впровадження екологічних орієнтирів у вітчизняне сільське господарство: *імперативне зобов'язання* (хочеш підтримку – виконуй обов'язкові вимоги); *стимуляційне заохочення* (робиш більше, ніж потрібно – отримуєш винагороду); програмна *підтримка суспільно важливих загальних проєктів* (у сфері іригації, меліорації земель, органічного землеробства, кооперації, боротьби зі шкідниками тощо). Вітчизняне агропротекційне законодавство не застосовує жодні з виявлених варіантів екологізації, хоча цілком доречно було би розпочати поступове просування в цьому напрямі. При чому досвід ЄС є корисним для розуміння важливого нюансу: сучасна «трьохлінійна» модель екологізації сільського господарства не виникла одразу в усій своїй нинішній розгалуженості та жорсткості. Протягом тридцяти (!) років ЄС поступово і плавно підводив своїх виробників до все більш екологічного ведення сільського господарства. Запровадити одразу ж сучасну європейську модель екологізації в Україні означає вкотре створити штучну кризу та боляче вдарити по вітчизняному агробізнесу та продовольчій безпеці. Саме тому Україні важливо звертати увагу не стільки на конкретне втілення (законодавчі формулювання), скільки на методологію: державна підтримка активно використовується не лише для економічних цілей, але й у тому числі для охорони довкілля та

екологізації сільськогосподарської діяльності. Досі такий підхід вітчизняним законодавцем ігнорувався.

4) **Підтримка дрібного фермерства.** Протягом першого етапу становлення САП (1960–1980-ті роки), коли основною метою було нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, головним пріоритетом була оптимізація сільськогосподарських підприємств, їх укрупнення, перехід на механізоване інтенсивне землеробство. З огляду на окреслені завдання САП державна підтримка була спрямована, передусім, на великі підприємства. Таким чином, за допомогою агропротекційних заходів стався серйозний зсув в аграрному устрої ЄС: «з 2005 по 2016 рік кількість ферм скоротилася на 4,2 млн, з яких 85 % становили дрібні ферми площею менше 5 га»¹⁷⁰. Однак помилковість такої стратегії була все ж усвідомлена. Дрібне фермерство виконує притаманні йому важливі суспільні функції: виробничу, соціальну, екологічну. Інтенсивні агроформування мають економічні переваги, але вони не здатні забезпечити локальність виробництва, продовольчий суверенітет у частині збереження власних національних та регіональних продовольчих і культурних традицій, вирівняти загрозливі темпи урбанізації тощо. Для того, щоб підтримати дрібних аграріїв у ЄС впроваджено цікавий механізм перерозподілу доходів (CRISS). Його сутність полягає у тому, що частина коштів, які отримує держава на прямі платежі усім сільськогосподарським товаровиробникам, розподіляється додатковими платежами дрібним аграріям. У результаті дрібний фермер отримує суму базового прямого платежу та додатково доплату в рамках схеми перерозподілу. Кожна держава-член ЄС отримує право самостійно визначити основні правила реалізації механізму CRISS (визначити граничні гектари, встановити розміри виплат тощо). Тобто в ЄС використовується така методологічна конструкція: спочатку всім порівну, потім дрібним – додатково.

Якщо проаналізувати вітчизняне агропротекційне законодавство крізь призму висвітленої ідеї підтримки дрібних аграріїв, то в очі

¹⁷⁰ Commission (EU) 'Farms and Farmland in the European Union – Statistics'. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (дата звернення: 01.06.2024 року).

впадають деякі особливості. Наприклад, з 2020 року в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» закріплено принцип цільового спрямування підтримки, який «забезпечується пріоритетним наданням державної підтримки малим фермерським господарствам, у тому числі сімейним фермерським господарствам, які мають у власності та/або користуванні не більше 100 га земель сільськогосподарського призначення та річний дохід яких від реалізації продукції не перевищує 5 мільйонів гривень». При цьому законодавець передбачив, що «обсяг державної підтримки, що залишився нерозподіленим між малими фермерськими господарствами, у тому числі сімейними фермерськими господарствами, спрямовується на державну підтримку інших виробників сільськогосподарської продукції».

Тобто встановлено законодавчий пріоритет малих фермерських господарств. Однак при цьому підзаконне нормативно-правове забезпечення встановлює інші вимоги. Так, наприклад, ті самі субсидії та дотації, про які ми згадували вище, мають у своїх механізмах обмеження, а саме: *«отримувач повинен мати у власності та/або користуванні від 1 до 120 га земель сільськогосподарського призначення або мати у власності від 3 до 100 голів великої рогатої худоби (корів) чи від 5 до 500 голів маточного поголів'я кіз та/або овець, ідентифікованих та зареєстрованих відповідно до законодавства»*¹⁷¹. Ураховуючи процитоване положення, можна припустити, що такі агропротекційні заходи спрямовані на дрібних сільськогосподарських товаровиробників, а значить відповідають аналізованому методологічному принципу. Однак агропротекційна конструкція в українському форматі суттєво відрізняється від європейської, адже підтримка надається *лише* дрібним аграріям. Подібний підхід є в цілому характерним для вітчизняного агропротекційного права, оскільки воно рясніє прикладами програм зі схожою обмежувальною конструкцією. Сучасні субсидії та дотації (про які ми говоримо найбільш предметно, оскільки саме вони

¹⁷¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 року № 918. Урядовий кур'єр. 2022. № 182.

в період воєнного часу (2022–2024) дійсно надавалися) є своєрідним гібридом прямих платежів та перерозподільних платежів. Основним недоліком є те, що європейська аграрна політика охоплює усіх активних фермерів (тобто виробників сільськогосподарської продукції), у той час як вітчизняна модель є значно вужчою.

Україна теж пройшла свій шлях становлення сучасного аграрного устрою: розпад колективних господарств у 90-тих роках ХХ ст., утворення мільйонів дрібних землевласників, розквіт орендного землекористування, консолідація земель у приватних руках – фермерських господарствах, корпоративних підприємствах та гіперболізованих агрохолдингах. Ставлення держави до крупного аграрного бізнесу суперечливе. З одного боку, ніби декларується підтримка дрібного фермерства та проголошуються цілі по розширенню кількості таких суб'єктів. З іншого боку, земельне законодавство розвивається в інтересах крупних землекористувачів. Яскравим прикладом можуть стати норми про особливі права власника/користувача земельних ділянок, що знаходяться в масиві земель сільськогосподарського призначення (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» від 10.07.2018 року¹⁷²).

5) Двовекторність державної підтримки, яка може бути умовно поділена на підтримку виробництва та підтримку розвитку сільських територій. Розгалуженість єдиної державної підтримки сільського господарства відбулася в ЄС відносно недавно – близько 20 років тому. З того моменту САП традиційно має два стовпи (основи): перший спрямований на підтримку виробництва, а другий – на підтримку загальних суспільно важливих проєктів розвитку сільської місцевості. Програми в рамках другого стовпа САП є добровільними, а їхній можливий перелік є дуже різноманітним.

¹⁷² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 37. Ст. 277.

Якщо ж провести паралелі із вітчизняним законодавством, то можна побачити деякі особливості:

а) програми соціального розвитку села скорочувалися та згорталися. Сама соціальна інфраструктура сільської місцевості зазнавала негативних змін у напрямі зменшення кількості освітніх, медичних та культурних закладів. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»¹⁷³ вже протягом багатьох років є безнадійно декларативним;

б) деякі агропротекційні заходи, що в різний час організовувалися в Україні, мали ознаки таких, які можуть бути віднесені до європейського другого стовпа. Наприклад, підтримка кооперації¹⁷⁴, оптових ринків¹⁷⁵, сільськогосподарського дорадництва¹⁷⁶ тощо. Однак усі ці програми, на жаль, об'єднує одна спільна риса – низька ефективність. Здебільшого такі програми реалізовувалися нетривалий строк, на них виділялося явно незначне фінансування, і вони не досягали відчутних результатів;

в) із нині діючих державних програм можна виділити підтримку у вигляді бюджетної дотації організаціям водокористувачів для віднов-

¹⁷³ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. Ст. 602.

¹⁷⁴ Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 557. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 103 (втратила чинність); Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 219-р. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 58; Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року № 664-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 190.

¹⁷⁵ Про затвердження Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 року. *Офіційний вісник України*. 2009. № 43. Ст. 21 (втратила чинність); Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. *Офіційний вісник України*. 2010. № 74. Ст. 60.

¹⁷⁶ Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 року. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 116; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби: постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року № 1131. *Офіційний вісник України*. 2007. № 71. Ст. 9.

лення насосних станцій¹⁷⁷. За своїми основними ознаками ця програма відповідає європейському варіанту другого стовпа підтримки.

Таким чином, аналіз вітчизняного законодавства крізь призму основних методологічних засад надання державної підтримки аграріям в ЄС вказує на глибокі та суттєві відмінності між українською та європейською агропротекційними моделями. Це жодним чином не означає, що потрібно «списати» положення європейських регламентів і таким прямолінійним способом подолати виявлені невідповідності. Натомість це означає, що є необхідність виважено та поступово будувати концепцію оновлення вітчизняного агропротекційного законодавства, враховуючи сучасну методологію.

Виявлено неоднаковий ступінь втілення виявлених європейських методологічних засад у законодавстві України. Наприклад, така основоположна ідея як *незалежність державної підтримки від обсягу виробництва* є цілком притаманною вітчизняному агропротекційному законодавству. Натомість слід зауважити на доцільності використання такої розвинутої та добре апробованої європейським досвідом методологічної засади як *екологізація державної підтримки*, що майже не представлена в українському агропротекційному законодавстві. Такі методологічні орієнтири як *підтримка дрібного фермерства* та *двовекторність підтримки* в обмеженому вигляді епізодично використовуються у вітчизняному законодавстві та заслуговують поступового подальшого розвитку власних правових механізмів. Ідея *балансу єдності та децентралізації* має втілюватися із суворим врахуванням українських реалій та об'єктивних обставин, зокрема: заслуговує подальшого розвитку централізаційна тенденція, яка активно прогресує завдяки використанню Державного аграрного реєстру; вимагають свого становлення децентралізаційні прояви у напрямі програмної підтримки розвитку сільських територій¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 р. № 1070. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 201.

¹⁷⁸ Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС та в Україні: порівняння методологічних та законодавчих засад. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 142–148.

РОЗДІЛ 2

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ АГРОПРОТЕКЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ КРИЗИ

2.1. Державний аграрний реєстр як інституційно-функціональний прорив у агропротекційному законодавстві

У березні 2024 року Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради України проєкт Закону про Державний аграрний реєстр № 11063 від 04.03.2024 року¹⁷⁹. Через два тижні групою народних депутатів було подано альтернативний законопроект про Державний аграрний реєстр № 11063-1 від 18.03.2024 року¹⁸⁰. Ще трохи згодом було подано третій проєкт № 11063-д від 25.06.2024 року¹⁸¹. Слід одразу уточнити, що в цих проєктних документах йдеться *не про утворення* Державного аграрного реєстру (ДАР), а *про ускладнення* нормативно-правових засад його функціонування. Законодавче народження цього реєстру відбулося ще у 2020 році із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції». Таким чином, ДАР функціонує уже протягом близько трьох років. Тобто існуючої законодавчої основи виявилось достатньо для запуску системи та активного використання її можливостей під час надання державної підтримки аграріям. За таких умов виникає цілком логічне питання про доцільність запропонованих змін, особливо на тлі триваючого воєнного стану.

Правові питання створення та функціонування ДАР розглядалися в публікаціях таких учених як Т. О. Коваленко¹⁸², Г. С. Корнієнко¹⁸³,

¹⁷⁹ Проєкт Закону про Державний аграрний реєстр № 11063 від 04.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43801#nav-tab4> (дата звернення: 01.04.2024 року).

¹⁸⁰ Проєкт про Державний аграрний реєстр № 11063-1 від 18.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43843> (дата звернення: 01.04.2024 року).

¹⁸¹ Проєкт Закону про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» № 11063-д від 25.06.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44477> (дата звернення: 01.09.2024 року).

¹⁸² Коваленко Т. О. Трансформація правового регулювання ведення кадастрів, реєстрів та електронних баз даних природних ресурсів у контексті реформи децентралізації. *Держава і право*. 2022. Вип. 92. С. 106–118.

П. Ф. Кулинич¹⁸⁴, О. В. Лозо¹⁸⁵, О. В. Мірошніченко¹⁸⁶, М. Ю. Покальчук¹⁸⁷, В. Д. Сидор¹⁸⁸, В. П. Станіславський¹⁸⁹ тощо. При цьому характерною рисою багатьох досліджень стало вивчення ДАР не стільки як самостійного об'єкту, скільки крізь призму цифровізації аграрних правовідносин. Аналізуючи ДАР як нове явище, учені здебільшого звертали увагу на ті перспективи, що відкриває його використання. Разом із цим, недостатньо уваги приділялося ретельному аналізу безпосередньо законодавчих засад функціонування реєстру, особливо з огляду на нещодавні нормотворчі ініціативи.

Державна підтримка сільського господарства в Україні має деякі серйозні недоліки. У своїх попередніх дослідженнях ми провели їх класифікацію на три групи: недоліки змісту, недоліки форми та недоліки реалізації. До останньої групи відносяться такі проблеми як

¹⁸³ Корнієнко Г. С. Екологічна безпека та інформаційні технології у сфері агробізнесу в умовах сучасних викликів. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 91–94.

¹⁸⁴ Кулинич П. Ф. Правове забезпечення цифровізації земельних відносин в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 91–95.

¹⁸⁵ Лозо О. В. Актуальні питання правового регулювання цифровізації сільського господарства. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 206–211.

¹⁸⁶ Мірошніченко О. В. Загальна характеристика законодавства у сфері цифрової трансформації аграрних відносин. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круглого столу (Харків, 22 лют. 2024 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2024. С. 344–348.

¹⁸⁷ Покальчук М. Ю. Державний аграрний реєстр як інструмент державного регулювання у сільському господарстві. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10-13 червня 2021 року). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 236–239.

¹⁸⁸ Сидор В. Д. Державний аграрний реєстр як надійне джерело інформації про аграрних товаровиробників для надання державної підтримки. *Органічне виробництво: право і бізнес*: матеріали наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 17 червня 2021 року). Запоріжжя: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 111–114.

¹⁸⁹ Станіславський В. П. Правові аспекти цифровізації аграрних відносин в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 134–136; Станіславський В. П. Концепт цифровізації в аграрному праві. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круглого столу (Харків, 22 лют. 2024 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2024. С. 263–265.

«інституційна недосконалість; бюрократичність, затягування процедури; відсутність гарантій фактичного отримання підтримки; нерівноправність у договірних відносинах»¹⁹⁰. Боротьба із цими негативними явищами у значній мірі лежить у технічній площині. Так, використовуючи сучасні цифрові можливості, цілком реально автоматизувати агропротекційні відносини і тим самим суттєво знизити корупційні та бюрократичні ризики. Саме тому поява ДАР стала знаковою для української аграрної сфери – вона знаменувала собою новий еволюційний етап державної підтримки сільського господарства.

Слід зазначити, що створення ДАР стало результатом попередньої нормативної та консультативної підготовки. Так, Указом Президента «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» від 08.11.2019 року № 837/2019 передбачалося створення пілотного проекту електронного фермерського реєстру¹⁹¹. Ця ідея була взята за основу, але значно розширена і доопрацьована в рамках реалізації проекту «Підтримка впровадження сільськогосподарської та продовольчої політики в Україні», що виконувався за підтримки Світового Банку та ЄС. Результатом роботи стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» від 05.11.2020 року¹⁹². Зокрема, в головному агропротекційному Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» з'явилося визначення ДАР та основні правові засади його функціонування.

ДАР представляє собою платформу, на якій кожен бажаючий виробник сільськогосподарської продукції має право зареєструватися, створити власний профіль з актуальною інформацією про себе, свою діяльність та майно; а також головне – за допомогою цифрового

¹⁹⁰ Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.

¹⁹¹ Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08.11.2019 року № 837/2019. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 217.

¹⁹² Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 05.11.2020 року. *Урядовий кур'єр*. 2020. № 236.

інструментарію ДАР виробник має можливість подати заявку на участь у доступних йому програмах підтримки, не виходячи із дому. Навколо цієї основної ідеї було розроблено конкретне законодавче забезпечення покладених на реєстр функцій:

а) *агропротекційна функція* – основна задача ДАР, яка переводить відносини надання державної підтримки на новий організаційний рівень. Використання ДАР спрощує як сільськогосподарським товаровиробникам, так і державі процедурну складову надання державної підтримки. При цьому застосування єдиної цифрової платформи ДАР дозволяє мінімізувати традиційні негативні прояви агропротекційних відносин (корупційність, бюрократичність, ресурсозатратність тощо). В законопроектах основна мета функціонування даного реєстру зберіглася: він призначений для оптимальної організації державної підтримки сільському господарству. ДАР розглядається як зручний діджиталізаційний елемент удосконалення процедурної складової агропротекційних відносин;

б) *інформаційно-аналітична функція*, яка є допоміжною, але абсолютно закономірною та необхідною. Обробка усього масиву актуальної інформації про виробників сільськогосподарської продукції, про їхню сільськогосподарську діяльність, види та обсяги підтримки, яку вони отримали, тощо – дає можливість оперативно виявляти тенденції розвитку сільського господарства, вчасно помічати негативні або кризові явища, робити обґрунтовані прогнози тощо. Тобто інформаційно-аналітична функція ДАР може плідно використовуватися, наприклад, на національному рівні – для формування ефективної аграрної політики. Накопичені дані ДАР можуть бути використані й на індивідуальному рівні: наприклад, контрагенти сільськогосподарського товаровиробника можуть черпати достовірну та актуальну інформацію про нього з даних ДАР і будувати на підставі аналізу цих даних стратегію взаємодії з таким аграрієм (наприклад, для комерційного банку буде важливо простежити інтенсивність сільськогосподарської діяльності, майновий стан потенційного позичальника та інші його характеристики, компактно зібрані в одному місці).

Ще один рівень реалізації інформаційно-аналітичної функції ДАР – це використання даних реєстру під час проходження дозвільних процедур. Чим більше міцнішатиме та укріплюватиметься система ДАР, тим більше вона буде залучена до виконання різноманітних адміністративних процедур. Можна спрогнозувати подальшу активізацію такого залучення. Дане твердження не голослівне, оскільки ДАР уже починає використовуватися у таких цілях. Наприклад, намагаючись боротися із незаконним експортом зерна під час воєнного стану, уряд розробив особливий механізм, спрямований на посилення контролю за експортними операціями із основними сільськогосподарськими культурами (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, соя, насіння ріпаку, насіння соняшнику, рослинні олії тощо). Так, постановою Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 року № 1132 було затверджено Порядок реалізації експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану. Метою експериментального проекту було заявлено *«створення умов для унеможливлення зловживань та порушень законодавства під час експорту товарів ..., а також забезпечення захисту прав суб'єктів агропромислового комплексу, які провадять господарську діяльність без порушень вимог законодавства, шляхом верифікації суб'єктів агропромислового комплексу»*¹⁹³. Суть цього механізму полягає у тому, що експортер має пройти верифікацію за допомогою функціоналу ДАР: зареєструватися, підтягнути необхідну інформацію про себе з інших реєстрів та баз даних, долучити лист банку із підтвердженням здійснених зовнішньоекономічних операцій та подати електронну заявку на включення до переліку верифікованих суб'єктів. Проходження цієї процедури є досить важливим, оскільки відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2024 рік» від 27 грудня 2023 р. № 1402 до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, включених до переліку верифікованих суб'єктів агропромислового комплексу, не

¹⁹³ Про затвердження Порядку реалізації експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 року №1132. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 2019.

застосовується режим ліцензування експорту¹⁹⁴. Таким чином, ми бачимо конкретний приклад застосування ДАР у контексті дозвільних процедур.

Усвідомлюючи практичні можливості, які відкриває використання ДАР, можна спрогнозувати інтенсифікацію науково-практичних досліджень у цій сфері. Наразі аграрно-правова наука ще недостатньо уваги приділяє вивченню законодавчого забезпечення ДАР, однак визнає його яскраво виражені позитивні риси: автоматизація, зручність користування, налагодження інформаційної взаємодії із іншими публічними електронними реєстрами тощо. Переваги, які дає використання ДАР, визнаються і самими аграріями. Так, стрімке наповнення ДАР шляхом добровільної реєстрації в ньому більш ніж 126 тисяч виробників сільськогосподарської продукції (станом на початок 2024 року) вказує на позитивне сприйняття аграрною спільнотою цього інструменту.

Саме на етапі активного залучення користувачів нового реєстру нормотворець оголосив про намір змінити правові засади функціонування ДАР. Паралельне подання на розгляд Верховної Ради України трьох проєктів Закону про Державний аграрний реєстр – урядового та двох депутатських – ставить питання про доцільність такої нормотворчості. Науковий аналіз ми структуруємо шляхом послідовного розкриття трьох головних аспектів цього теоретико-правового питання.

1) *Системно-структурний аспект*. Іншими словами, це питання можна сформулювати так: наскільки даний Закон гармонійно вписується в систему існуючого законодавства.

Так, слід вказати, що з 2022 року діє Закон України «Про публічні електронні реєстри»¹⁹⁵, який є загальним нормативно-правовим актом, що регламентує відносини у сфері створення, управління, використання державних електронних реєстрів. Уважне вивчення змісту цього Закону вказує на багато продубльованих положень, які зустрічаються в законопроектах про ДАР. Якщо виокремити суто аграрно-правову

¹⁹⁴ Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2024 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 року № 1402. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 262.

¹⁹⁵ Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 11. Ст. 27.

специфіку ДАР, яка варта спеціального нормативного закріплення, то стає очевидним, що вона не «тягне» на окремий закон. Тобто загальні засади ведення публічних реєстрів уже встановлені загальним Законом України «Про публічні електронні реєстри»; спеціальні аграрно-правові засади передбачені Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» (оскільки ДАР має інструментальну агропротекційну роль); процедурні і технічні аспекти врегульовані на підзаконному рівні (існуюча постанова Кабінету Міністрів України «Про функціонування Державного аграрного реєстру» від 2 червня 2021 року). Тоді чому ж нормотворець взагалі ініціював розробку спеціального закону про ДАР?

Пояснювальна записка до урядового законопроекту вказує, що метою прийняття відповідного проєкту стала необхідність *«приведення положень, які регулюють функціонування Державного аграрного реєстру, у відповідність до вимог Закону України «Про публічні електронні реєстри»¹⁹⁶*. Однак проведений нами аналіз загального Закону викликає сумніви в тому, що створення спеціального закону про ДАР – це оптимальний шлях досягнення поставленої мети. Річ у тім, що Закон України «Про публічні електронні реєстри» регулює створення реєстрів залежно від їх виду. При цьому відповідно до Закону публічні електронні реєстри поділяються на базові, інші та визначені законом реєстри саморегулівних організацій. У ст. 26 Закону передбачено, що базові публічні електронні реєстри створюються *згідно із законом*, в якому зазначаються перераховані відомості. Тобто слід розуміти цю норму як вимогу щодо існування спеціальних законів, які регламентують усі необхідні відносини щодо функціонування цих базових реєстрів. Закон передбачає вичерпний перелік базових реєстрів (Єдиний державний демографічний реєстр; Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань; Державний земельний кадастр; Єдиний державний реєстр транспортних засобів; Реєстр будівель та споруд; Єдиний дер-

¹⁹⁶ Проєкт Закону про Державний аграрний реєстр № 11063 від 04.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43801#nav-tab4> (дата звернення: 01.04.2024 року).

жавний реєстр адрес; Державний реєстр речових прав на нерухоме майно), і як помітно, ДАР не відноситься до базових реєстрів.

Далі ч. 3 ст. 26 Закону вказує, що *«реєстри, які не стосуються та не пов'язані з реалізацією прав і свобод особи, можуть створюватися на підставі акта законодавства із зазначенням відомостей, визначених ч. 2 цієї статті»*¹⁹⁷. До формулювання цієї норми є критичні зауваження, оскільки цим же Законом у ст. 6, де надаються визначення та характеристики базових та інших реєстрів, критерієм їх поділу не вказується реалізація прав та свобод особи. Системний аналіз цих норм демонструє суперечливість та неоднозначність щодо необхідності регулювання інших (небазових) реєстрів на рівні закону. На нашу думку, тлумачення цих нормативних вимог все ж не має бути суто формальним. По суті мова йде про те, що публічні електронні реєстри повинні мати під собою нормативно-правову основу функціонування – закон чи акт законодавства, в яких має бути відображено один і той самий перелік відомостей, що складається з 22 пунктів. Тобто ст. 26 Закону України «Про публічні електронні реєстри» містить дві основні вимоги, які можна узагальнено назвати *формальною* (реєстр має бути врегульовано на рівні певного законодавчого акту) та *змістовною* (у такому акті мають бути врегульовані усі основні питання).

Опираючись на це, слід проаналізувати законодавчі засади функціонування ДАР. Ми вважаємо, що оскільки такі нормативно-правові засади від початку були закріплені на рівні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», то формальні вимоги Закону України «Про публічні електронні реєстри» уже виконані і для цього не обов'язково приймати окремий спеціальний закон.

Якщо ж аналізувати змістовні вимоги, то можна простежити багато невідповідностей. У чинному Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» не відображено цілу низку відомостей, які мають бути прописані відповідно до ст. 26 Закону України «Про публічні електронні реєстри», наприклад: назва держателя реєстру; назва та/або вимоги до адміністратора; вимоги до публічних реєстра-

¹⁹⁷ Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 11. Ст. 27.

торів; вимоги до створювачів; строки внесення до реєстру інформації про об'єкти реєстру; види та матеріальні форми документів, що створюються під час ведення реєстру, та спосіб їх обліку у складі такого реєстру; порядок обов'язкового інформування правоволодільця про запити тощо. Частина вказаних питань врегульована на підзаконному рівні – у постанові Кабінету Міністрів України «Про функціонування Державного аграрного реєстру» від 2 червня 2021 р. № 573¹⁹⁸.

У зв'язку з цим необхідно визнати, що законодавчі засади функціонування ДАР потребують не стільки нового закону із формальним структурованим переліком відомостей, що вимагаються загальним законом про реєстри, скільки потребують точкового доповнення існуючих законодавчих положень.

2) *Техніко-юридичний аспект*. Проведений детальний аналіз проєктів Закону про Державний аграрний реєстр вказує на невисокий рівень їх техніко-юридичного виконання. Для прикладу можна зупинитися на деяких моментах.

По-перше, існування термінологічних недоліків різного характеру. Наприклад, зауваження викликає запропоноване визначення ДАР як «інформаційно-комунікаційної системи, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення реєстрових даних та надання реєстрової інформації»¹⁹⁹. У такому варіанті легальна дефініція не містить жодного натяку на те, яку ж саме інформацію та з якою метою акумулює ДАР. У цій частині попереднє визначення у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» є більш спеціалізованим, оскільки говорить про операції із інформацією «про виробників сільськогосподарської продукції та сільськогосподарську діяльність, яку вони здійснюють»²⁰⁰. До того ж було би доцільно визначити ДАР не через інформаційно-комунікаційну систему, а все ж через родове поняття публічного електронного реєстру.

¹⁹⁸ Про функціонування Державного аграрного реєстру: постанова Кабінету Міністрів України від 2.06.2021 року. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 108.

¹⁹⁹ Проєкт Закону про Державний аграрний реєстр № 11063 від 04.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43801#nav-tab4> (дата звернення: 01.04.2024 року); Проєкт про Державний аграрний реєстр № 11063-1 від 18.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43843> (дата звернення: 01.04.2024 року).

²⁰⁰ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

Крім того тексти проєктів насичені різними неоднозначними термінами, вживання яких викликає питання. Наприклад, без чіткого визначення використовується поняття «суб'єкт агропромислового комплексу». Сумнівним є вживання терміну «правовий статус» відносно ДАР, оскільки традиційно правовий статус має особа. Доречніше, можливо, було би використати поняття правового режиму.

По-друге, незважаючи на заявлені амбіції щодо розширення та спеціалізації законодавчих засад функціонування ДАР, законопроекти нерівномірно врегульовують одне з основних питань – доступний функціонал реєстру. В проєктах більш-менш детально опрацьовані агропротекційні та деякі інформаційно-аналітичні можливості. Натомість скупими мазками зазначається про можливість використання даних ДАР для отримання дозвільних документів. На нашу думку, ця складова функціоналу є досить перспективною, хоча на даний момент не розвинута ні в чинному законодавстві, ні в аналізованих законопроектах.

По-третє, тексти законопроектів є схожими за структурою та змістом – перші двоє майже ідентичні. Пояснювальна записка до альтернативного (депутатського) проєкту проливає світло на причину такої дивної схожості. Справа в тому, що розробники вважали за потрібне врахувати прийняття Закону України «Про аграрні ноти», який набере чинності з 2025 року, та додатково відобразити в майбутньому Законі України «Про Державний аграрний реєстр» особливості взаємодії та обміну інформацією між ДАР, Реєстром аграрних нот та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. У зв'язку з цим можна констатувати недоцільність розробки та подання альтернативного законопроекту, коли пропонована відмінність по суті є правкою та може бути врахована в процесі доопрацювання першого проєкту. На тлі перших двох проєктів останній – євроінтеграційний – був вищої техніко-юридичної якості. З огляду на це він, власне, і був прийнятий.

3) *Методологічний аспект.* Прийняття Закону України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» потягне за собою зміни в існуючому агропротекційному законодавстві.

Зокрема, без достатньої концептуальної підготовки у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» будуть змінені положення про ДАР. Такий крок похитне і так слабе становище агропротекційного Закону та розбалансує законодавство про державну підтримку. Ураховуючи сучасний стан Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», а також суттєве скорочення фактичної підтримки аграріям – виокремлення спеціального Закону про ДАР може стати останнім цвяхом у «труну» чинного агропротекційного Закону. На нашу думку, нормотворча робота знову йде зворотним шляхом – від окремого до загального, що неодмінно породжує в майбутньому правові проблеми. Так, наразі Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» демонструє свій найнижчий рівень системності та концептуальності за усе двадцятирічне існування²⁰¹. Вимогою часу є розробка нового спеціального Закону про державну підтримку сільського господарства. Лише після узгодження концепції такого Закону слід вести мову про місце положень про ДАР: вони можуть бути вбудовані в норми агропротекційного закону (як зараз) або бути винесені за його рамки. Однак будь-яке рішення має втілюватися на основі загального бачення розвитку агропротекційного законодавства – тоді воно буде врівноважене та ефективне.

Отже, проаналізувавши законодавчі ініціативи щодо спеціального закону про ДАР у системно-структурному, техніко-юридичному та методологічному аспектах, можна простежити суттєві недоліки по усім трьом напрямкам. Ми бачимо суперечності, проблеми та прорахунки в недостатньому обґрунтуванні необхідності спеціального закону, в слабкому технічному виконанні законопроектної роботи, у стратегічній короткозорості щодо подальшого розвитку агропротекційного законодавства. З огляду на досить високу критичну масу зауважень можна все ж погодитися із тим, що прийняття закону про ДАР було передчасним, адже криє в собі загрозу негативного впливу на вже сформовані відносини в цій сфері. Ми переконані, що змінювати зако-

²⁰¹ Григор'єва Х. А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: чи є майбутнє? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 335–344.

нодавство необхідно лише тоді, коли позитивний ефект буде досягнуто з високим ступенем вірогідності, а такі зміни є дійсно потрібними. Натомість у дослідженому нами випадку зміни до законодавства обґрунтовані та виконані абсолютно формально. Фактично, наразі ми спостерігаємо підміну організаційно-правовою активністю якісного змістовного реформування. При цьому відсутність реальної підтримки сільському господарству маскується під додатковими шарами непотрібної нормотворчості²⁰².

На основі здійсненого наукового аналізу запропонованих змін до законодавства про ДАР, опираючись на розглянуті системно-структурний, техніко-юридичний, методологічний аспекти цього питання, можна зробити загальний висновок про сумнівну доцільність прийняття спеціального Закону України «Про Державний аграрний реєстр» на даному етапі розвитку агропротекційного законодавства. На нашу думку, наразі нормотворча діяльність має рухатися у більш поміркованому та ощадливому напрямі, зокрема шляхом внесення необхідних і достатніх змін до ст. 2² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Уже після майбутнього назрілого реформування агропротекційного законодавства стане зрозумілим найбільш оптимальне законодавче забезпечення ДАР.

Як помітно з проведеного аналізу, ДАР уже стрімко виростає із того початкового суто агропротекційного інструменту, яким він позиціонувався кілька років тому. Наразі реєстр демонструє потенціал перетворитися в максимально повну базу даних про сучасний агробізнес, охоплюючи не лише виробників сільськогосподарської продукції, але й експортерів, кредиторів, суб'єктів обслуговування тощо. У зв'язку з цим ми припускаємо, що потреба в спеціальному законі про ДАР все ж буде, однак такий закон має: а) узгоджуватися із концепцією реформування агропротекційного законодавства; б) відображати усю багатofункціональність реєстру²⁰³.

²⁰² Григор'єва Х. А. Державний аграрний реєстр: чи потрібен спеціальний закон? *Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Суми, 24 травня 2024 року) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: СФ ХНУВС, 2024. С. 126–128.

²⁰³ Григор'єва Х. А. Державний аграрний реєстр: проблеми законодавства. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 101–109.

2.2. Земля і війна: правові проблеми крізь призму державної підтримки аграріїв

Початок воєнних дій на території України у лютому 2022 року суттєво загострив існуючі та створив нові складні проблеми. Зокрема, воєнне потрясіння вивело на порядок денний питання щодо збереження раціонального користування та охорони земель. Як територіальний базис земля у багатьох випадках перетворювалася на місце бойових зіткнень, що, по-перше, виключало можливість обробітку таких ділянок, а по-друге, спричинило небезпечне забруднення земель. Як засіб виробництва земля у воєнних умовах не завжди може бути повноцінно та безпечно використана, що загрожує існуванню та фінансовій стабільності сільськогосподарських товаровиробників. Усвідомлення того, що саме землекористування в складі аграрних правовідносин є базовим елементом, цілком закономірно зумовило підвищену увагу нормотворця до оперативної адаптації земельного законодавства до умов війни. За більш ніж дворічний воєнний період було зроблено багато різноманітних кроків, що мали на меті змінити, стабілізувати, активізувати відносини землекористування в сільському господарстві, ураховуючи мілітарні обставини. При цьому важливо проаналізувати, наскільки такі рішення законодавця були ефективними з позицій підтримки аграріїв. Насправді, такий ракурс дослідження не є надто поширеним в новітній літературі, оскільки з початком війни акценти дослідницького інтересу були перенесені на продовольчу безпеку, екологічні лиха тощо.

У своєму дослідженні ми розглянемо агропротекційний розріз ключових земельно-правових рішень, прийнятих законодавцем протягом дії воєнного стану (2022–2024).

Землекористування, договори, реєстрація. Розгортання масштабних воєнних дій на території України сильно вплинуло на усю систему державної влади. Зважаючи на виключну економічну, екологічну та соціальну важливість забезпечення аграрного виробництва, цілком виправданим стало прийняття цілої низки нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання ключових земельних відносин: Закон України від 24.03.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих

актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану»²⁰⁴; Закон України від 12.05.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»²⁰⁵; постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» від 19.04.2022 року № 480²⁰⁶; постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» від 7.05.2022 року № 564²⁰⁷ тощо.

Першим спеціалізованим Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 року були запроваджені найбільш важливі механізми. При цьому, незважаючи на назву, в якій фігурувала «продовольча безпека», безпосередній зміст цього Закону мав здебільшого земельно-правовий характер²⁰⁸. Лаконічно основними змінами можна вказати такі: поновлення на один рік без волевиявлення сторін договорів землекористування без внесення відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно; правило щодо передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного

²⁰⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 86.

²⁰⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 131.

²⁰⁶ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 року № 480. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 96.

²⁰⁷ Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 року № 564. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 109.

²⁰⁸ Курман Т. В. Актуальні питання правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах агроєкоциду. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 293–297; Пашенко О. М. Проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 283–291.

року земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної та колективної власності; зняття відповідальності з власників, користувачів земельних ділянок за невикористання земельної ділянки; заборона безоплатної передачі земель державної, комунальної власності у приватну власність; заборона земельних торгів щодо прав оренди, емфітевзису, суперфіцію щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності; надання права орендарям, суборендарям земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності передавати без згоди власника на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням; покладення обов'язку вести книгу реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану на районну військову адміністрацію; та інші.

Якщо ж більш детально проаналізувати основні положення, то можна простежити, що їхня переважна частина спрямована на врегулювання прав користування землею сільськогосподарського призначення. Насправді, такий підхід є цілком закономірним, з огляду на усталений аграрний устрій України, що протягом останніх двох десятирічь будувався на оренді. Не дивно, що в кризових умовах нормотворець використав саме звичайний та добре відомий орендний механізм. Фактично, було створено нові види орендних правовідносин, що були прив'язані до дії воєнного стану на території України: а) відносини щодо договорів землекористування, строки яких закінчилися в період воєнного стану; б) відносини щодо договорів землекористування, які укладаються в період воєнного стану; в) відносини щодо договорів землекористування, які чинні на період воєнного стану.

Доктрина здебільшого аналізує ці норми досить прямолінійно: суто з позицій забезпечення продовольчої безпеки²⁰⁹. При цьому мало-

²⁰⁹ Заплітна І. А. Земельне законодавство в період воєнного стану. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 22–27; Півненко Л. В. Правове регулювання продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Правові виклики сучасності: матеріали круг. столу* (Харків, 20 грудня 2022 року). Харків: Державний біотехнологічний університет, 2022. С. 173–176; Покальчук М. О. Правові питання забезпечення продовольчої безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн

дослідженням та не розкритим залишається агропротекційний зміст цих норм, а саме: наскільки запроваджені законодавчі вимоги відповідали інтересам сільськогосподарських товаровиробників і стимулювали їх до збереження та продовження аграрного виробництва.

Насправді, при більш детальному вивченні з цієї точки зору стає очевидним, що інтереси окремих сільськогосподарських товаровиробників упускаються. Найбільш яскраво це проявляється в механізмі автоматичного поновлення договорів користування, які припинили свою дію в період воєнного стану. Законодавець використовує досить жорстку імперативну конструкцію, обмежуючи основоположний принцип свободи договору. Учені в цілому погоджуються із задекларованими причинами цього кроку – здебільшого мова йде про суспільно важливі потреби в продовольчій безпеці. Проте, якби тільки це було дійсною причиною, то аналізовані механізми діяли би протягом усього аналізованого періоду, а не лише півроку. Натомість ключовою потребою на той момент було швидке стабілізування земельно-аграрних відносин в умовах непрацюючих або неповноцінно функціонуючих державних реєстрів та публічних інформаційних систем. Не маючи змоги адекватно забезпечити функціонування земельно-реєстраційної системи на початку війни, нормотворець просто пролонгував ту частину договірних відносин, яка потребувала використання зупинених реєстрів. Цим законодавець обрав менше зло: порушив окремі інтереси, але зберіг контроль над ситуацією в земельній сфері загалом.

Однак поява Закону супроводжувалася гострою практичною проблемою, яка полягала в неоднозначному тлумаченні строків. Так, норма Закону вказує, що «вважаються поновленими на один рік без

конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 132–134; Степасюк Л. П. Економіко-правові засади забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 138–140; Дрозд І. В. Спрощений порядок формування прав на землю як засіб забезпечення продовольчої безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 169–171; Костяшкін І. О. Забезпечення прав на землю за особливих умов. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 49–52.

волевиявлення сторін відповідних договорів і без внесення відомостей про поновлення договору до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, *строк користування земельними ділянками щодо яких закінчився після введення воєнного стану*, щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення: державної, комунальної власності, невитребуваних, нерозподілених земельних ділянок, а також земельних ділянок, що залишилися у колективній власності і були передані в оренду органами місцевого самоврядування; приватної власності»²¹⁰. Відповідна норма вступила в силу 07 квітня 2022 року. Одразу постало практичне питання, чи поширюється дія цієї норми на ті угоди, дія яких припинилася з моменту оголошення воєнного стану та до вступу в силу Закону, тобто в часовому проміжку від 24 лютого 2022 року по 07 квітня 2022 року? Думки з цього приводу розділилися. Мінагрополітики наголошувало на розширеному тлумаченні, відповідно до якого процитовану вище норму Закону слід розуміти буквально та вважати поновленими усі договори, що припинилися протягом дії воєнного стану, тобто починаючи з 24 лютого 2022 року. Науковці відстоюють протилежні позиції. Наприклад, думку Мінагрополітики поділяє М. В. Шульга²¹¹, тоді як В. Ю. Уркевич²¹² та Н. В. Ільків²¹³ доводять хибність такого підходу та стверджують про необхідність притримуватися строгих правил тлумачення нормативно-правових актів, одним з яких є традиційне «закон зворотної дії не має».

²¹⁰ Земельний кодекс України від 25.10.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.

²¹¹ Шульга М. В. До питання про автоматичне поновлення договорів оренди сільськогосподарських земель в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 88–91.

²¹² Уркевич В. Ю. Забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: новели земельного законодавства. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 59–62.

²¹³ Ільків Н. В. Правові механізми землекористування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез допов. учасників наук.-практ. семінару (Львів, 11 листопада 2022 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 63–67.

Не менш проблемним виявився і строк завершення аналізованого правила про автоматичну пролонгацію договорів землекористування. Наприклад, у деяких справах було повністю проігноровано встановлений Законом момент припинення дії норми щодо пролонгації. У результаті цього в судовому порядку було визнано автоматично поновленим договір оренди земельної ділянки, строк якого закінчився 29.12.2022 року, тобто вже після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель»²¹⁴, яким було зупинено автоматичне поновлення договорів землекористування.

В іншій справі розглядалася не менш цікава ситуація. Виконуючи положення договору оренди та будучи заінтересованим в його продовженні на новий строк, особа звернулася до сільської ради «із заявою про продовження строку дії договору, однак адміністрація запевнила, що заяву реєструвати немає потреб, оскільки діють норми про автоматичне продовження строку дії договору оренди землі на 1 рік під час воєнного стану в Україні, і тому строк дії договору оренди землі автоматично продовжений до 23.12.2023»²¹⁵. Прийнятий Закон від 19.10.2022 року встановив строкові рамки для даного правила, однак особа-орендар уже пропустила встановлений договором двомісячний строк звернення до орендодавця і тим самим втратила своє переважне право на продовження договірних відносин.

Таким чином, практика демонструє, що створені специфічні земельні правовідносини в період дії воєнного стану мали не лише позитивні результати, але й зумовили багато різноманітних правових проблем для окремих сільськогосподарських товаровиробників.

²¹⁴ Постанова Дніпровського апеляційного суду від 12 вересня 2023 року у справі № 189/937/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113417202#> (дата звернення: 01.09.2024 року); Рішення Покровського районного суду Дніпропетровської області від 03.05.2023 року у справі № 189/937/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110627250> (дата звернення: 01.09.2024 року).

²¹⁵ Рішення Вільнянського районного суду Запорізької області від 22.06.2023 року у справі № 314/918/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111934026#> (дата звернення: 01.09.2024 року).

Якщо проаналізувати з позицій агропротекційності другу групу відносин, породжених Законом, а саме: *нові договори оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що укладаються в період воєнного стану*, – то можна простежити деякі їхні ознаки:

а) спрощення вимог до укладання таких договорів порівняно зі звичайними (без проведення земельних торгів; лише в електронній формі; формування земельної ділянки здійснюється без внесення відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру (державної реєстрації) та присвоєння їй кадастрового номера, на підставі технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель);

б) значні обмеження за істотними умовами (строк – до одного року, плата – не вище 8 % нормативної грошової оцінки земельної ділянки);

в) жорстке зменшення обсягу прав орендаря. Орендар земельної ділянки не має права на: компенсацію власних витрат на поліпшення земельної ділянки; поновлення договору оренди землі, укладення договору оренди землі на новий строк з використанням переважного права орендаря; передачу земельної ділянки в суборенду; встановлення земельного сервітуту; зміну угідь земельної ділянки; будівництво на земельній ділянці об'єктів нерухомого майна; закладення на земельній ділянці багаторічних насаджень; переважне право на купівлю орендованої земельної ділянки у разі її продажу; відчуження, передачу в заставу (іпотеку) права користування земельною ділянкою; поділ земельної ділянки, об'єднання її з іншою земельною ділянкою; використання для власних потреб наявних на земельній ділянці загальнопоширених корисних копалин, торфу, лісу, водних об'єктів, а також інших корисних властивостей землі; зміну цільового призначення земельної ділянки. Фактично, за орендарем зберігаються лише базові права обробляти земельну ділянку та зібрати з неї врожай.

Таким чином, цей вид договорів оренди землі має чітко окреслену мету – забезпечити безперервність аграрного виробництва та залучити до обробітку додаткові площі в умовах війни. При цьому дана юридична конструкція в силу своєї мети та змістовного наповнення є

тимчасовою. Наскільки вона є агропротекційною? В незначній мірі, оскільки захист інтересів аграріїв не винесено в її безпосередні завдання, а права тимчасових землекористувачів строго обмежено. При цьому низький агропротекційний потенціал значно резонує з негативним еколого-правовим впливом. Так, В. Л. Бредіхіна звертає увагу на те, що «закріплені обмеження не стимулюють орендаря поліпшувати та відновлювати стан земельних та інших ресурсів в межах орендованої земельної ділянки навіть протягом закріпленого невеликого строку оренди»²¹⁶.

Третя група земельних відносин, породжених Законом, стосується *тимчасової передачі прав землекористування законними користувачами* третім особам без згоди власника. Так, орендарі, суборендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності можуть передавати на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Така передача здійснюється без згоди власника земельної ділянки на підставі письмового договору про передачу права землекористування між землекористувачем та особою, якій передається право користування земельною ділянкою, що укладається в електронній формі і має містити відомості про: сторони договору; право землекористування, яке передається (із зазначенням площі, кадастрового номера земельної ділянки (за наявності), її цільового призначення, місця розташування, документа, що посвідчує право землекористування); строк, на який передається право (із зазначенням дати закінчення дії договору). При цьому відносно реєстрації та дії таких договорів також передбачені обмеження. Мета цієї досить сміливої норми мала цілком інструментальне забарвлення, адже фактично ставила в пріоритет обробіток сільськогосподарської землі, жертвуючи при цьому інтересами її власника.

²¹⁶ Бредіхіна В. Л. Правові проблеми відновлення природних ресурсів, що забезпечують продовольчу безпеку, в реаліях воєнного часу. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 276–279.

Поступово система земельної та майнової реєстрації відновила свою роботу, і нормотворець прийняв Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 року²¹⁷, яким відновив більшість звичайних правових механізмів та скасував тимчасові. Якщо проаналізувати ці земельно-правові кроки першого року війни, то можна простежити в них особливий вид протекціонізму – захист сільського господарства як такого, утримання його циклічності, збереження традиційного аграрного устрою. В екстремальних умовах перелаштування на воєнні рейки правової системи та публічного управління, держава зробила пріоритетом загальний агропротекційний інтерес, свідомо підпорядкувавши йому окремі індивідуальні інтереси землевласників та землекористувачів.

Земля і податки. Податкове навантаження в умовах воєнного стану створює досить вагомий додатковий тягар. При цьому існують випадки, коли оподаткування землекористування є в принципі несправедливим через об'єктивні обставини, пов'язані з війною. Саме тому закономірним стало рішення законодавця щодо підтримки тих сільськогосподарських товаровиробників, які стали заручниками ситуації та через розташування своїх ділянок не могли провадити сільськогосподарську діяльність.

Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року запровадив першу серйозну пільгу, яка полягала у тому, що сільськогосподарські товаровиробники тимчасово були звільнені від плати за землю (земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях,

²¹⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19.10.2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 28. Ст. 97.

тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, та перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних або юридичних осіб, а також за земельні ділянки (земельні частки (паї), визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди²¹⁸. Логіка цього нормотворчого рішення ясна: якщо через об'єктивні воєнні обставини земельна ділянка не використовується в землеробстві, то оподаткування є зайвим.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» від 11.04.2023 року було, по-перше, деталізовано адміністративно-процедурне забезпечення реалізації існуючої податкової пільги щодо звільнення від земельного податку та/або орендної плати; а також, по-друге, було додано пільгу щодо сплати єдиного податку четвертої групи²¹⁹.

Указані податкові пільги побудовані за однією схемою, що включає три складові:

1) *територіальне розміщення*, тобто земельна ділянка має відноситися до однієї з трьох груп: а) ділянки, на яких ведуться (велися) бойові дії, або ділянки в окупації (деокуповані); б) земельні ділянки, на яких підтверджене забруднення (засмічення) вибухонебезпечними предметами; в) земельні ділянки, потенційно забруднені вибухонебезпечними предметами;

2) *звернення особи* (власника чи користувача) до уповноваженого органу – подання платником плати за землю заяви до органу місцевого самоврядування, військової адміністрації та військово-цивільної адмі-

²¹⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 63.

²¹⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно: Закон України від 11.04.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 68. Ст. 237.

ністрації про потенційне забруднення земельної ділянки вибухонебезпечними предметами;

3) *прийняття рішення* уповноваженим органом щодо встановлення податкової пільги.

Практика застосування цих норм демонструє деякі проблеми та розбіжності. По-перше, виникає *питання щодо ролі органів влади*, а саме: наскільки вони вільні приймати рішення про надання пільги конкретному суб'єкту або відмовляти йому в цьому. Насправді, потреба в агропротекційному пріоритеті не закріплена законодавчо і тому не завжди виступає орієнтиром для представників органів влади.

Добрим прикладом може стати випадок із фермерським господарством на Харківщині, якому військова адміністрація відмовила у наданні податкових пільг «у зв'язку з не встановленням фактів засмічення земельних ділянок ... вибухонебезпечними предметами». Уповноважений орган вважав, що на фермерському господарстві лежить обов'язок підтвердити це шляхом надання додатково цілого пакету матеріалів, які законом не вимагаються. Наприклад, здійснити фотофіксацію кожної земельної ділянки з прив'язкою до місцевості та часу. Оскарження цього рішення довело його неправомірність. Суд підкреслив, що положення ПК України не ставлять можливість отримання пільг та винесення рішення про їх надання у залежність від підтвердження або непідтвердження ведення сільськогосподарської діяльності²²⁰.

По-друге, гострим стало практичне *питання щодо визначення строків під час надання податкової пільги*. Фактично, питання можна звести до такого: з якого моменту необхідно (або можливо) встановлювати податкову пільгу підприємству, яке має таке право з огляду на воєнні обставини. Варіантів кілька: а) з моменту фактичного настання обставин (наприклад, початок ведення бойових дій на земельній ділянці); б) з моменту вступу в силу Закону, яким така пільга передбачена (зокрема, Закон від 11.04.2023 року про пільгу зі сплати єдиного

²²⁰ Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 520/10369/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120000254#> (дата звернення: 01.08.2024 року).

податку четвертої групи вступив у силу 06.05.2023 року); в) з моменту прийняття рішення уповноваженого органу щодо надання пільги для конкретного виробника. Шукаючи відповідь на це питання, ми розглянемо ситуацію на прикладі пільги по орендній платі.

Більш уважне вивчення норм ст. 288 ПК України під назвою «Орендна плата» дозволяє розмежувати окремі випадки:

1) *коли забруднення вибухонебезпечними предметами є підтвердженим*. Тут розрізняють два варіанти:

- *проведено спеціальне дослідження* (орендна плата не нараховується за договорами оренди земельних ділянок державної і комунальної власності, які забруднені вибухонебезпечними предметами, за період, який починається з першого числа місяця, на який припадає дата початку обстеження земельної ділянки операторами протимінної діяльності, та завершується останнім числом місяця, в якому такі земельні ділянки визнані придатними для використання);
- *на цій території велися або ведуться активні бойові дії або території деокуповані* (земельні ділянки визнаються забрудненими вибухонебезпечними предметами протягом періоду, що починається з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому завершено активні бойові дії або тимчасова окупація на відповідній території (у тому числі коли дата початку обстеження небезпечної території операторами протимінної діяльності настає після дати завершення бойових дій або тимчасової окупації на відповідній території));

2) *коли забруднення вибухонебезпечними предметами є потенційним* (орендна плата не нараховується протягом періоду, що починається з першого числа місяця, на який припадає дата прийняття рішення сільською, селищною, міською радою, військовою адміністрацією або військово-цивільною адміністрацією про надання податкових пільг зі сплати місцевих податків та/або зборів на підставі заяви платника податків).

Отже, законодавець фактично встановлює чіткі строки для податкової пільги у випадках, коли він вважає, що територія є підтверджено забрудненою вибухонебезпечними предметами, тобто в будь-якому з

трьох випадків: а) коли на ній велися бойові дії, б) територія була в окупації, в) на ділянці було проведено спеціальні обстеження та виявлено відповідні предмети.

Звичайно, масштабні воєнні дії зачіпають не лише вказані території. Прилеглі до театру воєнних дій земельні ділянки також можуть бути засмічені вибухонебезпечними предметами, і тому їхнім власникам та користувачам складно або й взагалі неможливо вести нормальне землеробство через мінну небезпеку. У такому разі вони мають право звернутися до місцевих уповноважених органів влади із заявою про потенційне забруднення земельної ділянки вибухонебезпечними предметами.

Прикладом може стати правова ситуація із ФГ «Клепки+», земельні ділянки якого з 2022 року знаходилися в межах території можливих бойових дій. Звернення до сільської військової адміністрації щодо встановлення податкових пільг призвело до конфлікту. Так, першим своїм розпорядженням уповноважений орган встановив пільгу строком на рік – з 01 січня 2023 року по 31 грудня 2023 року, однак згодом змінив власну позицію щодо дати її початку та суттєво її посунув – з 01 вересня 2023 року²²¹. Хоча фермерське господарство вважало такі дії органу державної влади неправомірними, насправді вони відповідають закону. Оскільки земельні ділянки були на території *можливих* бойових дій, то вони вважаються *потенційно* забрудненими вибуховими предметами, а значить період податкової пільги починається з першого числа місяця, в якому було прийнято рішення органу.

Проаналізований приклад є досить характерним – він звертає нашу увагу на те, що військова адміністрація спершу все ж помилилася. Потрібно наголосити на тому, що норми податкового законодавства у цій частині є досить складно та плутано сформульованими. Це призвело до того, що уповноважені органи, неправильно розуміючи обсяг власних повноважень, приймали неправомірні рішення, порушу-

²²¹ Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 31 липня 2024 року у справі № 520/11156/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120725423#> (дата звернення: 01.08.2024 року).

ючи права аграріїв. Яскравим прикладом може послужити справа № 520/1663/24, в якій розглядався спір між АТ «Сад» та сільською військовою адміністрацією на Харківщині. Земельні ділянки товариства розміщувалися на території, де велися бойові дії ще у першій половині 2022 року. Виконуючи вимоги ПК України (які з'явилися там відповідно до Закону від 11.04.2023 року), АТ «Сад» звернулося із заявою до відповідної військової адміністрації, яка у своєму розпорядженні встановила строк податкових пільг для цього підприємства з 1 жовтня 2023 року по 31 грудня 2023 року. Розібравшись в обставинах цієї справи, суд підкреслив, що уповноважений орган у цьому випадку не може самотійно встановлювати строки дії пільги – такі строки встановлені безпосередньо законодавцем. У зв'язку з цим період встановлення податкових пільг, що може бути наданий платнику єдиного податку четвертої групи та платнику орендної плати за землю відповідним рішенням органу місцевого самоврядування, військової адміністрації або військово-цивільної адміністрації за умови надання такої пільги, має надаватися *з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому завершено активні бойові дії або тимчасова окупація на відповідній території*²²².

Проведений аналіз податкового законодавства та передбачених в ньому механізмів підтримки дозволяє простежити деякі висновки. Передусім, впадає в око низький рівень юридичної техніки, який стає однією з цілком самотійних та вагомих причин проблемного правозастосування. Наприклад, правильно розібравшись у питанні про право сільськогосподарського виробника на податкові пільги, водночас суд не врахував нюанси щодо строків початку таких пільг²²³. Разом із цим, ми переконані в тому, що практика правозастосування вимагає урахування агропротекційного контексту прийняття досліджуваних податково-правових механізмів. Мета законодавця полягала в тому,

²²² Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 18 березня 2024 року у справі № 520/1663/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117726224> (дата звернення: 01.08.2024 року).

²²³ Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 520/10369/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120000254#> (дата звернення: 01.08.2024 року).

щоб звільнити аграріїв від сплати податків у період, коли вони об'єктивно не могли вести землеробство через воєнні дії або їх наслідки. І навіть якщо такі механізми підтримки приймалися не відразу, вони мали враховувати і попередній період. В цьому аспекті гарним підтвердженням виступає пряме передбачення законодавцем у пп. 69.33 підрозділу 10 розділу XX ПК України права сільськогосподарських товаровиробників уточнити свої попередні податкові декларації та/або відкоригувати суми зобов'язань, ураховуючи нові агропротекційні норми, що з'явилися з прийняттям Закону від 11.04.2023 року.

Ми переконані, що органи нормотворення та органи правозастосування повинні мати чіткі методологічні орієнтири для розробки та реалізації аграрного законодавства. Одним з таких орієнтирів має бути адекватне розуміння агропротекційного змісту правових норм. Як доводить практика, фетишизація адміністративної процедури та формальний підхід до тлумачення права призводить до того, що цілком логічні наміри законодавця зводяться нанівець локальними рішеннями або ставляться в залежність від суб'єктивних бажань окремих посадових осіб.

Розмінування земель сільськогосподарського призначення. Звільнення аграріїв від сплати низки податків, пов'язаних із земельними ділянками, безумовно, є важливим агропротекційним кроком законодавця. Однак цей механізм жодним чином не вирішує глобальну проблему – засмічення сільськогосподарських земель вибухонебезпечними предметами. Ведення воєнних дій залишає після себе багато слідів, несумісних із нормальним безпечним землеробством. Так, за окремими підрахунками, понад 30 млн га земель потребують розмінування, а після деокупації територій, завершення бойових дій – матимуть потребу в застосуванні відновлювальних заходів²²⁴. Усі сільськогосподарські угіддя, що знаходяться в зоні активних бойових дій, потребують

²²⁴ Лісова Т. В. Проблеми правового забезпечення відновлення земель в умовах воєнного стану та у післявоєнні часи. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 182–183; Лісова Т. В. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері використання та відновлення земель. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 117–120.

ретельного огляду, а деякі з цих територій потребують розмінування, щоб зробити землю знову придатною для землеробства. Вартість обстеження земель із високим ризиком мінного забруднення та розмінування постраждалих територій оцінюється в 436 млн доларів США²²⁵. Звичайно, це лише початок довготривалого процесу. Тільки після комплексного процесу розмінування земель, з'явиться можливість проводити рекультиваційні, меліоративні, консерваційні та інші відновлювальні заходи²²⁶.

Схвалена урядом ще до війни Концепція загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель (розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 січня 2022 р.) визнає стан земельних ресурсів України близьким до критичного²²⁷. Враховуючи реалії сьогодення, наслідки катастрофічних явищ у стані земель та ґрунтів стануть ще більш відчутними та загрозливими²²⁸.

Негативні наслідки мінного засмічення сільськогосподарських земель проявляються уже тепер. Наприклад, на території Ізюмського району Харківської області проходили активні бойові дії, тому будь-які польові роботи є небезпечними, доки сапери не проведуть заходи з розмінування на даній території. Однак сільськогосподарські товаровиробники не завжди дотримуються таких вказівок. Унаслідок цього постраждав працівник аграрного підприємства, який, виконуючи свої трудові обов'язки за вказівкою керівництва, наїхав трактором на невідомий предмет, що вибухнув та призвів до каліцтва водія²²⁹.

²²⁵ KSE. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Damages_report_issue1_ua-1.pdf (дата звернення: 01.08.2024 року).

²²⁶ Піддубний О. Ю. Забруднення ґрунтів і засмічення земельних ділянок сільськогосподарського призначення вибухонебезпечними предметами та іншими залишками військових дій як різновид екологічної шкоди. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 140 – 142.

²²⁷ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 20.

²²⁸ Мороз Г. В. Вплив воєнних дій на якісний стан сільськогосподарських земель. *Правові проблеми раціонального природокористування, охорони природи та безпечного довкілля*: збірник тез наук. допов. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 21 жовтня 2022 року) / за заг. ред. В. Носіка, д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН. Хмельницький: Хмельницький університет управління і права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 125–128.

²²⁹ Постанова Харківського апеляційного суду від 04 квітня 2024 року у справі № 629/337/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118435674#> (дата звернення: 01.08.2024 року).

Усвідомлюючи критичну проблему, пов'язану із засміченням сільськогосподарських земель, нормотворець розробив спеціальний агропротекційний механізм, спрямований на прискорення процесу розмінування сільськогосподарських земель та полегшення для аграріїв фінансового тягара таких робіт. Законом України «Про державний бюджет України на 2024 рік» було виділено 3 млрд грн на фінансування заходів із розмінування територій²³⁰. Використання цих бюджетних коштів вимагало додаткового нормативно-правового забезпечення, яке втілювалося в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення» від 12 березня 2024 р. № 284²³¹. Лаконічно суть передбаченого урядом механізму можна звести до такого: держава оплачує 80 % вартості розмінування сільськогосподарських земель, що здійснюється за ініціативою сільськогосподарського товаровиробника. Аналізуючи запропонований правовий механізм, можна виділити деякі його найбільш характерні особливості:

1) *розмежування агропротекційних процедур залежно від моменту проведення розмінування*: до та після 15 квітня 2024 року. При цьому залежно від періоду розмінування встановлюються певні відмінності в процедурі подання заявок на компенсацію та порядку виплати суми підтримки. Зокрема, звернення за компенсацією робіт, проведених раніше, відбувається просто шляхом подання пакету підтверджуючих документів на встановлену електронну адресу. Натомість державна підтримка розмінування, яке проводиться після 15 квітня 2024 року, відбувається за допомогою функціоналу Державного аграрного реєстру, за активної участі спеціальних суб'єктів та проходження процедури публічних закупівель;

2) *назва та зміст агропротекційного заходу не співпадають повною мірою*:

²³⁰ Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 року. Відомості Верховної Ради. 2023. №№ 97–100. Ст. 393.

²³¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2024 р. № 284. Урядовий кур'єр. 2024. № 56.

- щодо розмінування земельних ділянок у період до 15.04.2024 року правовий механізм підтримки є суто компенсаційним, а саме: виробник самостійно замовив та оплатив роботи з розмінування власних ділянок, а потім держава, виходячи з розгляду підтверджуючих документів, виплачує цьому виробнику суму в розмірі 80 % понесених ним витрат;
- щодо розмінування земельних ділянок у період після 15.04.2024 року можна констатувати відсутність компенсаційних ознак, адже:
 - а) сільськогосподарський товаровиробник оплачує лише 20 % суми;
 - б) бюджетні кошти виплачуються не виробнику, а оператору протимінної діяльності. На наш погляд, запропонована агропротекційна конструкція більш схожа на співфінансування;

3) *специфічне коло суб'єктів*. Можна спостерігати деякі особливості в окресленому колі адресатів підтримки. По-перше, отримати підтримку мають право «сільськогосподарські товаровиробники», під якими розуміються «юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми або фізичні особи – підприємці, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності та/або у користуванні». Таким чином, аналізована урядова постанова використовує популярний юридичний термін «сільськогосподарський товаровиробник», але надає йому специфічне змістовне наповнення. По-друге, право на підтримку отримують лише ті особи, яких за аналогією з законодавством ЄС можна назвати «активними» виробниками: вони ведуть товарну діяльність, тобто вирощують сільськогосподарську продукцію на продаж. Це означає, що багато дотичних суб'єктів залишаються поза підтримкою. Наприклад, власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який не є товаровиробником (обробляє її для власних споживчих цілей або ж не обробляє її зовсім, передаючи таку ділянку в користування), не має права на підтримку за механізмом компенсації витрат на гуманітарне розмінування. Як цілком слушно зауважують Т. С. Новак і В. В. Шовкун, «поза увагою залишились виробники сільськогосподарської продукції, що не мають статусу юридичної особи чи фізичної особи – підприємця». Підтри-

муємо пропозицію учених щодо напрацювання порядку компенсації гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення особистих селянських господарств, врахувавши особливості правового статусу таких суб'єктів²³².

Невід'ємними учасниками аналізованої агропротекційної конструкції також виступають: Центр гуманітарного розмінування, Центр протимінної діяльності, уповноважені банки, сертифіковані оператори протимінної діяльності. Особливі функції нормотворець покладає на Центр гуманітарного розмінування, який виступає розпорядником бюджетних коштів, перевіряє заявки сільськогосподарських товаровиробників, здійснює публічну закупівлю робіт з розмінування, укладає договори з операторами протимінної діяльності, представляючи інтереси виробника, тощо. В обраному банку сільськогосподарський товаровиробник відкриває рахунок, на який вносить свої 20 % вартості робіт за договором, що укладений Центром гуманітарного розмінування із сертифікованим оператором протимінної діяльності в результаті проведення процедур публічних закупівель. Після цього на даний банківський рахунок надходять бюджетні кошти у розмірі 80 % договірної вартості. Як тільки уся сума наявна на вказаному рахунку та зарезервована, оператор починає роботи з розмінування. Після завершення та остаточного прийняття робіт оператор отримує призначену плату, що зберігалася на банківському рахунку.

Проведений камеральний аналіз нового агропротекційного заходу щодо підтримки розмінування сільськогосподарських земель демонструє деякі його особливості, зокрема: термінологічна неузгодженість; специфічне коло суб'єктів; використання двох способів підтримки – компенсаційного та співфінансування; застосування процедури публічних закупівель. В цілому впровадження аналізованого правового механізму можна охарактеризувати позитивно, оскільки відновлення нормального землеробства в умовах війни є надзвичайно важливим, фінансово витратним та небезпечним завданням, в якому підтримка держави є цілком виправданою та вкрай необхідною.

²³² Новак Т. С., Шовкун В. В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 276–281.

На прикладі правових механізмів державної підтримки, пов'язаних із земельними ділянками сільськогосподарського призначення в умовах війни, можна продемонструвати неоднорідність та багаторівність аграрного протекціонізму. Так, у стресових умовах початку війни держава запровадила низку правових заходів, спрямованих на збереження та стабілізацію агробізнесу. Саме через них проявився *загальний рівень аграрного протекціонізму*, адже в збереженні циклу сільськогосподарського виробництва в масштабах країни була зацікавлена не лише держава, але й усе суспільство. Поряд із цим, на прикладі податкових пільг ми маємо змогу побачити *індивідуальний рівень аграрного протекціонізму*: звільнення від плати за землю та єдиного податку четвертої групи були розроблені, ураховуючи проблеми конкретної групи аграріїв та задовольняючи, передусім, їхні інтереси.

Нарешті, досліджуючи механізм компенсації витрат на розмінування сільськогосподарських земель, ми маємо змогу простежити *комбінований рівень аграрного протекціонізму*, а саме: за рахунок компенсаційних та партнерських заходів, що лежать в основі цього механізму, в однаковій мірі досягаються загальносуспільні інтереси та індивідуальні інтереси окремих виробників.

2.3. Розвиток правового інституту аграрних розписок у контексті підтримки сільського господарства

Аграрні розписки стають все більш популярними в юридичній практиці сучасного агробізнесу. Переломлюючись крізь призму існуючої системи права, об'єктивних проблем, притаманних вітчизняному сільському господарству, аграрна розписка адаптувалася до вимог українських товаровиробників та зайняла власне місце в арсеналі інструментів залучення фінансування. Практика сформувала різні варіанти типових юридичних ситуацій, в яких аграрні розписки використовуються як додаткове забезпечення виконання зобов'язання боржником. При цьому юридична конструкція аграрних розписок має власні специфічні особливості, які викликають не лише поширення застосування аграрних розписок, але й стають причинами конфліктів та судових спорів.

Узагалі статистика видачі аграрних розписок в Україні досить прогресивна – вона демонструє щорічне зростання їх кількості. Воєнні виклики не лише не зупинили таку практику, а навіть каталізували її: за офіційними даними, протягом першої половини 2022 року було видано 480 аграрних розписок загальною сумою на 3,6 млрд грн²³³, а вже протягом першого півріччя 2023 року кількість виданих розписок зросла до 650 загальною сумою майже 5 млрд грн²³⁴. При цьому відсоток невиконаних аграрних розписок досить низький, а до судового розгляду доходить ще менша кількість справ. Однак саме на основі наукового аналізу матеріалів судової практики розкриваються важливі питання: а) проблемні законодавчі положення; б) основні теоретико-правові суперечності; в) шляхи подальшого удосконалення законодавства. У зв'язку з цим існує потреба в дослідженні юридичної конструкції аграрної розписки крізь призму усталеного правозастосування.

Правовому регулюванню аграрної розписки приділялася досить обмежена увага. Окремими правовими проблемами аграрної розписки займалися О. В. Борденюк²³⁵, О. П. Боснюк²³⁶, М. В. Гребенюк²³⁷, С. Ф. Домбровський²³⁸, В. В. Дударенко²³⁹, В. М. Єрмоленко²⁴⁰, Т. О. Коваленко²⁴¹, О. П. Кулинич²⁴², Д. Г. Макіяні²⁴³, Ю. М. Павлюченко²⁴⁴,

²³³ Статистика 2022. URL: <https://agroregisters.com.ua/statystyka-2022/> (дата звернення: 10.01.2024 року).

²³⁴ У 2023 році в Україні вже видано аграрних розписок на майже 5 млрд грн. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1534880> (дата звернення: 10.01.2024 року).

²³⁵ Борденюк О. В. Аграрна розписка як інструмент для регулювання аграрних договірних відносин. *Екологічне право*. 2020. Вип. 3. С. 7–10.

²³⁶ Боснюк О. П. Правові засади видачі, виконання та обігу аграрних розписок в Україні: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2024. 19 с.

²³⁷ Гребенюк М. Запровадження правового механізму аграрних розписок – запорука створення надійної системи продовольчого забезпечення в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 56–60.

²³⁸ Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315–324.

²³⁹ Дударенко В. В. Порівняльно-правова характеристика аграрної розписки та форварду в механізмі кредитування агрохолдингу. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 268–271.

²⁴⁰ Єрмоленко В. М. Аграрні розписки як аграрно-правова категорія. *Форум права*. 2024. № 1. С. 49–57.

²⁴¹ Коваленко Т., Лук'яненко А. Векселя vs. аграрні розписки: спільне та відмінне. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1864-vekselya-vs-agrarni-rozpiski-spil-ne-ta-vidminne.html> (дата звернення: 01.07.2024 року).

Є. О. Платонова²⁴⁵, Л. С. Тараненко, О. М. Туєва²⁴⁶, В. Ю. Уркевич²⁴⁷ тощо. При цьому майже не досліджувалися емпіричні матеріали, передусім, матеріали судової практики. Це формує значний розрив між законодавством, наукою, що майже ігнорує даний правовий інститут, та практикою правозастосування, яка неухильно концентрує проблеми, генерує рішення та правові позиції з принципових питань.

Слід зазначити, що в цілому практика близько десятирічного застосування аграрних розписок сільськогосподарськими товаровиробниками демонструє порівняно низьку конфліктність таких правовідносин. Це підтверджується досить обмеженою кількістю спорів та судових рішень за ними, які цікавлять нас у розрізі даного дослідження. Однак при цьому аналізовані справи заслуговують на увагу завдяки різноманітності піднятих проблем. Увесь загальний вивчених нами судових справ дозволяє згрупувати їх за спільними рисами та представити у вигляді чотирьох категорій залежно від того, яку саме групу юридичних проблем вони висвітлюють.

Сутнісні проблеми аграрної розписки. Серед основних складнощів пристосування юридичної конструкції аграрної розписки до української системи права можна визнати нечітке розуміння юридичної природи даного документу. Легальна дефініція, сформульована Законом України «Про аграрні розписки», не спромоглася вичерпно та однозначно окреслити юридичну сутність аграрної розписки та її

²⁴² Кулинич О. П. Правове регулювання укладення і виконання аграрних розписок в Україні. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Вип. 10 (1). С. 60–66.

²⁴³ Макіяні Д. Г. Аграрна розписка: проблемні аспекти інноваційного правового інституту, покликаною забезпечити виконання зобов'язань агровиробника. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 59–67.

²⁴⁴ Павлюченко Ю. М., Кравчук Б. І. Правова характеристика аграрних розписок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1–2. С. 49–56.

²⁴⁵ Платонова Є. О. Правове регулювання аграрних розписок в Україні: сучасність та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 296–299.

²⁴⁶ Туєва О. М. Аграрні розписки як інструмент кредитування аграрних товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 травня 2015 року)*. Київ, 2015. С. 187–189.

²⁴⁷ Уркевич В. Ю. Застава як спосіб забезпечення зобов'язань за аграрною розпискою. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природо-ресурсного права у вищих навчальних закладах України (Одеса, 9–10 вересня 2016 року)*. Одеса: Юридична література, 2016. С. 59–61.

важливі правові ознаки. Інші положення законодавства не завжди взаємоузгоджуються із цим визначенням, що викликає додаткові питання. У цілому сутнісну проблему аграрної розписки можна розкрити через такі її складові:

1) *ідентифікація цивілістичної конструкції*. Це питання є основоположним і не дивно, що йому присвячено порівняно багато уваги. Справа у тому, що аграрна розписка визначається Законом «Про аграрні розписки» як товаророзпорядчий документ, однак це не тільки не вирішує проблему – навпаки додає нових. Учені намагаються встановити юридичну природу таких документів, відмежувати їх від суміжних правових конструкцій²⁴⁸, але законодавство дає занадто багато приводів для запитань та занадто мало відповідей. Узагалі, товаророзпорядчий документ відрізняється тим, що дає своєму володільцю права розпорядження визначеним майном. Однак аналіз прав та обов'язків, що породжуються аграрною розпискою, вказує на відсутність у ній юридичної природи товаророзпорядчого документа, адже кредитор не наділений правом володіння, користування чи розпорядження майном боржника. Навіть у разі порушення виконання зобов'язання боржником кредитор може отримати задоволення своїх майнових вимог лише в порядку виконавчого провадження, а не в силу простого існування аграрної розписки в його руках.

Сумніви щодо товаророзпорядчої природи аграрної розписки породили пропозиції вважати її цінним папером з усіма наслідками такого кроку²⁴⁹. Однак, незважаючи на відносну популярність такого підходу, він не застосовується в судовій практиці, оскільки, як правильно відмічає Н. Г. Царук, «жоден пункт жодної статті Закону не

²⁴⁸ Коструба А. В. Товаророзпорядчі цінні папери як об'єкт цивільних правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 3. С. 230–244; Машковська Л. В. Поняття, види та правова природа товаророзпорядчих документів як об'єктів ринку цінних паперів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 140–144.

²⁴⁹ Бондаренко Н. В. Альтернативні інструменти кредитування аграрного сектору економіки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2015. Вип. 222. С. 71–79; Правдюк Н. Л. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств: обліковий аспект. *Облік і фінанси*. 2016. № 4. С. 69–79.

відносить розписки до категорії цінних паперів»²⁵⁰. Опираючись на це безспірне твердження, цілком логічно погодитися із судами у неможливості проведення на власний розсуд жодних аналогій закону та вільноту поширювати законодавство про цінні папери на відносини у сфері аграрних розписок, що регулюються спеціальним нормативно-правовим актом.

Цікаво простежити обраний судами шлях виходу із зазначеної ситуації – коли аграрна розписка не є ні товаророзпорядчим документом, ні цінним папером, ні договором. При цьому аналіз спеціального Закону демонструє окремі аналогії із правовим інститутом цінних паперів (через авалування, індосамент тощо), із договорами (увесь закон пронизаний ідеєю узгодження сторонами деталей аграрної розписки, домовленістю сторін). У цій складній ситуації, коли можна за бажання знайти ознаки усіх трьох цивілістичних конструкцій, критично важливо було визначитися із єдино правильним варіантом ідентифікації аграрної розписки. Для цього у більшості судових рішень використовується основна юридична формула: «аграрна розписка – це односторонній правочин». У такий спосіб було знайдено найбільш зручну абстрактну цивілістичну конструкцію, яка охоплює аграрну розписку та надає змогу судовим органам знайти точку опори у своїх міркуваннях і судженнях. Слід підкреслити, що терміну «правочин» у контексті ідентифікації аграрної розписки Закон України «Про аграрні розписки» не вживає, і тому правозастосування вимушене було самостійно відпрацьовувати відповідний методологічний підхід;

2) *юридичний зв'язок між аграрною розпискою та договором, що послужив передумовою її видачі (первісним договором)*. Однозначне розуміння цього питання має надзвичайно важливе значення на практиці. Справа у тому, що реальні суспільні відносини в аграрній сфері складаються часто за таким сценарієм: сільськогосподарський товаровиробник укладає із постачальниками ресурсів договори поставки, але розраховується за ними пізніше – за рахунок майбутнього

²⁵⁰ Царук Н. Г. Операції з аграрними розписками: облікові аспекти. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6. С. 171–183.

урожаю. При цьому для забезпечення виконання цього зобов'язання постачальнику видається аграрна розписка, якою зокрема накладається застава на майбутній урожай. Таким чином, описані аграрні відносини опосередковуються двома правочинами – договором поставки та аграрною розпискою. Подібна схема може виникати на основі укладення кредитного договору із банком, коли сільськогосподарський товаровиробник видає аграрну розписку, забезпечуючи тим самим безумовне виконання зобов'язання повернути позичені гроші. Схожі відносини можуть виникати і в ситуації, за якої виробник укладає договір про продаж своєї вирощеної в майбутньому продукції, отримує частину оплати одразу, а на підтвердження свого зобов'язання видає майбутньому покупцю товарну аграрну розписку. В усіх указаних варіантах відносини сторін регламентуються договором та аграрною розпискою.

У випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язань щодо розрахунку за поставлені ресурси, надані кредитні кошти або щодо поставки обговореної сільськогосподарської продукції цілком закономірно постає питання про те, як співвідносяться договір та аграрна розписка між собою. Аналіз судової практики продемонстрував, що саме це питання стало найбільш проблемним під час становлення інституту аграрних розписок. За результатами вивчення відповідних спорів, можна виділити три основні варіанти розуміння співвідношення між договором поставки та аграрною розпискою, що була видана на забезпечення виконання зобов'язання за цим договором:

- *поглинання* – підхід, за якого аграрна розписка розуміється як додаток до договору поставки. Таке бачення аграрної розписки суперечить спеціальному законодавству, оскільки вона є окремим самостійним правочином, що опосередковує безумовне зобов'язання боржника. Відповідне розуміння було спростоване, наприклад, постановою Верховного Суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20²⁵¹;

²⁵¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).

- *залежність* – підхід, за якого договір поставки розглядається к основне зобов'язання, а аграрна розписка – як додаткове. За цього підходу вважається, що додаткове зобов'язання виникає тільки за наявності головного (основного) зобов'язання і нерозривно пов'язане з ним. Додаткові зобов'язання завжди слідує долі головного зобов'язання і автоматично припиняються разом з ним. Таке розуміння співвідношення договору поставки та аграрної розписки досить поширене: кредитори, наприклад, вважають, що внесення змін до договору автоматично змінює умови аграрної розписки; боржники часто апелюють до того, що недійсність договору тягне автоматичну недійсність аграрної розписки, тощо;
- *автономність* – підхід, згідно з яким договір поставки та аграрна розписка юридично незалежні один від одного. Слід наголосити на тому, що саме цей підхід обраний судовою практикою як той, що відповідає нормам чинного законодавства (наприклад, постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року у справі № 910/430/21²⁵²).

Зокрема, це означає, що слід підкреслити кілька важливих наслідків. По-перше, аграрна розписка має виконуватися незалежно від виконання договору поставки. По-друге, зміна умов договору поставки не впливає на дійсність та умови аграрної розписки. По-третє, виконання аграрної розписки не залежить від факту оскарження чи недійсності положень договору поставки, на забезпечення виконання якого така аграрна розписка була видана. По-четверте, оскільки аграрна розписка є самостійним правочином, то вона може бути визнана недійсною на підставі норм ст. 203 та 215 ЦК України. Указані правові висновки є надзвичайно важливими для глибокого розуміння юридичної природи аграрної розписки та правильного сприйняття механізму її дії²⁵³.

При цьому може скластися ситуація «подвоєння» зобов'язання боржника, адже якщо первісний договір та аграрна розписка є юридично незалежними, то і зобов'язання боржника за ними існують

²⁵² Постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року у справі № 910/430/21. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C026287> (дата звернення: 10.01.2024 року)

²⁵³ Григор'єва Х. А. Юридичні особливості аграрних розписок (на матеріалах судової практики). *Приватне право в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 року). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2022. С. 866–869.

незалежно одне від одного. Для уникнення цієї ситуації в договорі сторони вказують, що у разі виконання боржником зобов'язань за аграрною розпискою, зобов'язання в частині договору вважається виконаним. Положення по зобов'язанню за аграрною розпискою вважаються такими, що превалюють над відповідними положеннями в договорі. Усі посилання в документах, що підтверджують виконання зобов'язання, мають здійснюватися на реквізити аграрної розписки.

Процедурно-формальні проблеми, під якими розуміються складнощі формального втілення правовідносин щодо аграрних розписок. Практика безжалісно «тестує» законодавчі механізми на їх міцність, збалансованість та зручність, саме тому під час розгляду та вирішення спорів проявляються найбільш проблемні процедурні моменти. В окресленій групі проблем особливу увагу слід зупинити на кількох:

1) *щодо процедури видачі аграрної розписки.* Законом України «Про аграрні розписки» досить детально прописано відповідну складову правовідносин щодо аграрної розписки, зокрема, наведено перелік обов'язкових реквізитів, передбачено нотаріальне посвідчення, використання бланків, проведення державної реєстрації. Таким чином, формі аграрної розписки надається вагоме значення. Вітчизняна судова практика містить приклади, коли вчинялися спроби позбавити кредитора прав за аграрною розпискою на підставі порушень у процедурі її видачі.

Так, в одній зі справ розглядалася ситуація, в якій нотаріус зареєстрував на підставі аграрної розписки публічне обтяження у вигляді заборони на рухоме майно, тоді як треба було зареєструвати приватне обтяження на підставі аграрної розписки. Опираючись на факт формальної відсутності приватного обтяження, боржник доводив, що таке обтяження не було чинним у відносинах між боржником і третіми особами (Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»), а значить порушення права застави у вигляді продажу врожаю третій особі не відбулося.

Цікаво, що усі суди, які розглядали цю справу, прийняли однозначне рішення у цій частині аргументації та зазначили, що «допущені приватним нотаріусом помилки при реєстрації аграрної розписки у

Державному реєстрі обтяжень рухомого майна не можуть бути єдиною та безумовною підставою для позбавлення кредитора за цією аграрною розпискою набутих за нею прав, крім випадків, коли ці помилки допущені внаслідок винної, протиправної поведінки самого набувача таких прав (кредитора)»²⁵⁴. На нашу думку, така позиція є цілком виваженою. Вважаємо, що додатковим аргументом на її користь служить той факт, що застава на майбутній врожай виникає в силу закону, а не в результаті договору чи іншого волевиявлення сторін. Тому сам факт існування невиконаної аграрної розписки вже вказує на існування і режиму застави. Державна реєстрація в даному випадку є не стільки правовстановлюючим фактом, скільки носить здебільшого інформаційний характер;

2) *вчинення виконавчого напису*. Згідно із законом у разі невиконання аграрної розписки в строк кредитор має право звернутися до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису. Щодо цього питання представники доктрини розділилися на два табори. Одні учені вбачають у спрощеній процедурі безумовний позитив²⁵⁵, оскільки: а) саме можливість швидкого стягнення заборгованості стала невід’ємним фактором успіху аграрних розписок на батьківщині – в Бразилії; б) завдяки таким законодавчим положенням кредитор є більш захищеним, а значить – це стимулює його йти на співпрацю та вступати у правовідносини із боржником. Натомість інша група науковців критикує такий підхід²⁵⁶ та вбачає ризики проведення рейдерських захоплень та грубих порушень прав сільськогосподарських товаровиробників – боржників за аграрними розписками. На тлі такої гострої дискусії та

²⁵⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 серпня 2023 року у справі № 914/2848/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112895395?linked=sudreyestr&did=105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).

²⁵⁵ Стойко О. Я. Кредитування сільськогосподарських виробників під заставу майбутнього врожаю з використанням аграрних розписок. *Наукові читання*. 2013. Т. 2. С. 141–144; Абрамова І. В. Аграрні розписки як інструмент фінансово-кредитного забезпечення дрібних і середніх сільгоспвиробників. *Бізнесінформ*. 2018. № 2. С. 253–258.

²⁵⁶ Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315–324; Жаренко В. Ф. Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 82–87.

полярності виказаних думок щодо одного і того ж законодавчого положення стає особливо цікавим проаналізувати реальні справи та виявити, яка з наукових позицій знаходить більше підтверджень на практиці.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» від 29 червня 1999 року № 1172²⁵⁷ аграрна розписка визнається документом, на якому може вчинятися виконавчий напис. Відповідно до положень цього нормативно-правового акту основна умова такого вчинення полягає в безспірності вимоги. Законодавець намагався максимально однозначно висвітлити це питання та закріпив у ст. 13 Закону України «Про аграрні розписки», що наявність аграрної розписки без відмітки про її виконання є достатнім підтвердженням безспірності вимог кредитора. При цьому безспірність вимог нотаріус перевіряє на підставі поданих йому документів: оригіналу розписки без відмітки про виконання, копії письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання, що була надіслана боржнику, та підтвердження відправки боржнику такого листа з вимогою. Теоретично така процедура виглядає досить простою, зрозумілою та прозорою. Однак на практиці вона стикається зі складнощами. Найчастіше вони втілюються в спробі визнати виконавчий напис таким, що не підлягає виконанню, на підставі небезспірності вимоги за аграрною розпискою.

Ілюстрацією може стати справа, за якою боржник вимагав визнати виконавчий напис таким, що не підлягає виконанню, у зв'язку з тим, що між ним та кредитором точилися судові справи та існував спір про право²⁵⁸. Однак слід поставити питання по-іншому: а чи міг нотаріус, діючи в рамках чинного законодавства, попередити таку ситуацію? Суто формально він діяв абсолютно законно: отримав документи, що

²⁵⁷ Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172. *Офіційний вісник України*. 1999. № 26. Стор. 69. Ст. 1241.

²⁵⁸ Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 15 лютого 2022 року у справі № 924/1336/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/103520353> (дата звернення: 10.01.2024 року).

вимагаються законодавством у таких випадках, переконався в існуванні боргу та, опираючись на процитовану вище пряму вказівку Закону щодо достатнього підтвердження безспірності – вчинив виконавчий напис. Ситуація, яка послужила приводом для судового розгляду, демонструє, що в процедурі вчинення виконавчого напису на аграрній розписці залишаються «білі плями»: наявність спору про право може пройти повз увагу нотаріуса. Саме тому для уникнення такої ситуації нотаріус може користуватися своїм правом вимагати додаткові підтвердження відсутності невирішених спорів про право між сторонами.

Суб'єктні проблеми аграрних розписок. До цієї окремої групи ми відносимо ті проблемні питання, що стосуються правового статусу сторін за аграрною розпискою або ж третіх осіб. Узагалі за законом кредитор знаходиться в явно привілейованому становищі порівняно із боржником. При цьому до нього висувається мінімальний набір вимог. Фактично, єдина ідентифікація кредитора – це юридична вказівка на його участь у первісному договорі: «фізична чи юридична особа, яка надає грошові кошти, послуги, поставляє товари, виконує роботи як зустрічне зобов'язання за договором, за яким боржник за аграрною розпискою видає їй аграрну розписку...»²⁵⁹. Опираючись на це визначення, ТОВ «Красногірське» стверджувало, що протилежна сторона за зобов'язанням не набула прав кредитора за аграрною розпискою у зв'язку з невиконанням своїх грошових зобов'язань, передбачених первісним договором. Суд відхилив це твердження боржника, посилаючись на докази перерахування необхідних сум²⁶⁰. Проте теоретико-правове питання залишилося: чи може кредитор у разі невиконання свого зобов'язання за первісним договором вважатися таким, що не набув прав за аграрною розпискою? На нашу думку, в даній ситуації необхідно застосовувати послідовний підхід: юридична незалежність первісного договору та аграрної розписки означає, зокрема, і те, що кредитор отримує безумовне право вимагати виконання зобов'язання

²⁵⁹ Про аграрні розписки: Закон України від 06.11.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 50. Ст. 695.

²⁶⁰ Постанова Північного апеляційного господарського суду від 23 вересня 2021 року у справі № 925/154/21. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99998133?linked=zo&did=337055___647248 (дата звернення: 10.01.2024 року).

за аграрною розпискою незалежно від обставин виконання договірних зобов'язань.

Законодавець не заморожує суб'єктний склад правовідносин щодо аграрних розписок: окрім первісних кредитора та боржника в ньому можуть з'явитися інші особи (нові кредитори та боржники внаслідок обігу аграрної розписки, експертні організації, поручителі, страхові компанії, треті особи). Поява у системі правовідносин за аграрною розпискою інших учасників може відбуватися за їх бажанням або в силу закону. Цілком передбачувано, що найбільш конфліктним варіантом є стягнення боргу в разі, якщо зобов'язання не виконане, а предмет застави у боржника відсутній. Законом передбачено одразу кілька альтернативних способів задоволення вимог кредитора, і майже усі вони втягують у правовідносини третю особу. Найбільш яскравим прикладом такої ситуації можна навести справу, в якій боржник, не розраховувшись за фінансовою аграрною розпискою, продав половину отриманого ним врожаю третій особі – комбикормовому заводу. Кредитор за аграрною розпискою намагався звернути стягнення на майно цього заводу, реалізуючи своє право, надане у ч. 4 ст. 13 Закону України «Про аграрні розписки». У цій нормі вказано, що «у разі відчуження боржником за аграрною розпискою майна, що є предметом застави за аграрною розпискою, будь-якій третій особі до виконання зобов'язань за аграрною розпискою, кредитор за аграрною розпискою має право задовольнити свої вимоги до боржника за аграрною розпискою за рахунок такого чи іншого майна такої третьої особи, після чого в неї виникає право регресної вимоги до боржника за аграрною розпискою»²⁶¹. Дана справа стала знаковою, оскільки надала низку конкретних роз'яснень щодо розуміння та застосування норми закону, яка складається з одного речення та породжує безліч практичних питань у процесі реалізації.

Так, розглянувши цей спір, Верховний Суд дійшов деяких важливих правових висновків: а) боржник за аграрною розпискою і третя особа, яка придбала предмет застави, не виступають солідарними

²⁶¹ Про аграрні розписки: Закон України від 06.11.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 50. Ст. 695.

боржниками; тобто третя особа несе відповідальність лише у межах вартості майна, що було куплено нею до виконання зобов'язання за аграрною розпискою; б) норма закону в частині слів «за рахунок такого чи іншого майна такої третьої особи» вживається виключно для позначення можливості звернути стягнення також на інше майно третьої особи, якщо заставлене майно вже відсутнє у неї в силу специфіки такого товару (сільськогосподарської продукції). Тобто, якщо придбаний предмет застави ще є у третьої особи, кредитор не може вимагати звернення стягнення на інше майно боржника²⁶².

Основною проблемою, яка кристалізується під час аналізу таких справ, є те, що третя особа, купуючи сільськогосподарську продукцію у боржника, сприяє порушенню прав кредитора, який володіє правом застави на цей врожай. Практика демонструє кілька основних принципів позицій судів: а) існує презумпція, що весь зібраний сільськогосподарським товаровиробником врожай знаходиться під заставою – протилежне має довести боржник; б) обов'язок довести, що конкретна сільськогосподарська продукція не охоплюється режимом застави, лежить на боржнику та третій особі – покупцеві; в) третя особа може проявити розумну обачність та перевірити у публічному реєстрі наявність у свого потенційного контрагента невиконаних аграрних розписок, а значить переконатися до укладення договору купівлі-продажу в тому, що сільськогосподарська продукція не під заставою²⁶³.

Змістовні проблеми аграрних розписок. Такі проблеми стосуються конкретного наповнення прав та обов'язків сторін за цим зобов'язанням, наприклад, щодо неоднозначного розуміння сторонами обсягу зобов'язання (конкретних сум, кількості продукції, розрахунку штрафних санкцій тощо). Законом передбачено, що сторони аграрної розписки самостійно узгоджують предмет зобов'язання, строки, місце, спосіб його виконання.

²⁶² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).

²⁶³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 серпня 2023 року у справі № 914/2848/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112895395?linked=sudreyst&did=105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).

Досить показовим у контексті цієї групи проблем може бути наступний спір між фермерським господарством та заготівельником. Відповідно до обставин справи сторони уклали договір поставки сільськогосподарської продукції, а також для забезпечення виконання зобов'язання боржник видав аграрну розписку. Через порушення строків виконання такого зобов'язання кредитор ініціював вчинення виконавчого напису. Однак боржник намагався оскаржити це на підставі того, що вимога за аграрною розпискою не була безспірною. Він наполягав на тому, що частину зобов'язання вже виконано шляхом періодичних поставок сільськогосподарської продукції. Тобто сума боргу має бути перерахована, а значить виконавчий напис не повинен підлягати виконанню. Слід наголосити, що довести свої твердження боржнику не вдалося – жодних переконливих доказів часткового виконання він надати не зміг. У зв'язку з цим важливо звернутися до Закону України «Про аграрні розписки», який прозорливо передбачив можливість виникнення такої ситуації, і тому встановив, що у разі часткового виконання зобов'язання має здійснюватися напис про це, підписаний сторонами прямо на самій аграрній розписці. Ігнорування цієї цілком логічної вимоги Закону призвело до того, що боржник не міг захистити власні права та інтереси²⁶⁴.

Відсутність необхідних написів про часткове виконання важко якісно та надійно замінити іншими документами. Це підтверджує, наприклад, досвід боржника ТОВ «Старт-Плюс», який намагався довести, що здійснював періодичні виплати грошових коштів, за допомогою надання суду акту звірки взаєморозрахунків сторін. Однак у даному документі не зазначалося, на підставі чого відбувалися вказані фінансові трансакції, тобто неможливо було впевнитися у тому, що йдеться саме про гроші, сплачені на виконання конкретної фінансової аграрної розписки²⁶⁵.

²⁶⁴ Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 15 листопада 2022 року у справі № 902/562/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/10745-8248> (дата звернення: 10.01.2024 року).

²⁶⁵ Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 11.10.2021 року у справі № 904/6254/20. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/100576513?linked=zo&did=337055___647248 (дата звернення: 10.01.2024 року).

Точний розмір зобов'язання може оспорюватися також через незгоду із розрахунком санкцій за порушення виконання зобов'язання. Сторони, користуючись наданим їм правом включати додаткові положення до змісту аграрної розписки, часто передбачають заходи юридичної відповідальності за порушення строків виконання зобов'язань за аграрною розпискою. Незважаючи на те, що юридично аграрна розписка є одностороннім правочином, цілком зрозуміло, що відповідальність за цим зобов'язанням узгоджується із кредитором ще на етапі видачі даного документу. При цьому штрафні санкції можуть дуже варіюватися: досить поширеним є передбачення виплати боржником штрафу за прострочення виконання розміром від 10 % до 50 % заборгованості. Приймаючи до уваги цілу низку факторів (незадовільний фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників, зафіксовані обставини форс-мажору тощо), суд може своїм рішенням змінити розмір штрафу. Таке своє право суд реалізував, наприклад, у справі № 902/591/21, зменшивши заявлену суму штрафу вп'ятеро²⁶⁶.

Недостатня доктринальна розробка юридичних проблем аграрних розписок призводить до того, що даний інститут функціонує та еволюціонує без якісного та своєчасного концептуального забезпечення. На наше переконання, не усі ті потенційні проблеми, які вбачають теоретики в існуванні та використанні аграрних розписок, дійсно є загрозливими для сільськогосподарських товаровиробників. Натомість, як показує практика, неприємні складнощі можуть ховатися у зовні простих і безпечних правових механізмах. Так, аграрна розписка була досліджена нами крізь призму реальних судових справ та прийнятих за ними рішень, з огляду на необхідність: а) наукового супроводу сучасної нормотворчої роботи; б) виявлення дійсних правових проблем та формування шляхів їх вирішення; в) тестування висунутих наукових гіпотез та пропозицій за допомогою емпіричного аналізу; г) активної державної підтримки аграріїв в умовах гострого дефіциту можливостей фінансування бюджетних протекційних програм. На основі проведе-

²⁶⁶ Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 01 червня 2022 року у справі № 902/591/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/104643142> (дата звернення: 10.01.2024 року).

ного дослідження виявлено чотири групи теоретико-правових проблем, які дійсно зустрічаються у практиці вітчизняного агробізнесу під час видачі та виконання аграрних розписок. Встановлено, якими способами судові органи в процесі правозастосування тлумачать неоднозначні, недостатні або спірні положення законодавства, і цим самим активно доповнюють розуміння юридичної природи та особливостей аграрної розписки²⁶⁷.

Зроблені висновки лише розпочинають наукову роботу в окресленому напрямі. Подальші доктринальні розвідки мають зробити наступний крок, а саме: пропустити виявлені проблеми через актуальні наукові, нормотворчі та проєктні пропозиції з метою комплексного удосконалення правового інституту аграрної розписки.

2.4. Правовий дисбаланс гідромеліоративної реформи в Україні (агропротекційний вимір)

За своєю стратегічною значимістю однією з центральних подій останніх п'яти років стало розгортання гідромеліоративної реформи в Україні. Її нагальність не викликає сумнівів, оскільки різке пришвидшення кліматичних змін поширило зони ризикового землеробства на більшу частину сільськогосподарських угідь нашої держави. Аграрна галузь, а з нею й уся економіка України, фактично залежать у довгостроковій перспективі від здатності налагодити на більшій частині території нормальне зрошення, а в деяких регіонах – своєчасний дренаж і осушення.

Накопичені за тридцять років юридичні та практичні проблеми призвели до глибокого занепаду меліоративних систем. Вирішити цілий комплекс застарілих проблем можна лише системно, тому гідромеліоративна реформа складається із багатьох важливих рішень, втілених у прийнятті Закону України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» від 17.02.2022 року²⁶⁸, а також у внесенні масштабних змін до чинного

²⁶⁷ Григор'єва Х. А. Аграрні розписки: основні проблеми правозастосування. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 75–82.

²⁶⁸ Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17.02.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 16. Ст. 55.

законодавства. Найосновніші ідеї реформи можна звести до кількох: а) інституційно-функціональне розмежування управління водними ресурсами та управління гідромеліорацією; б) перехід меліоративних мереж у приватну власність; в) створення нових спеціалізованих суб'єктів – організацій водокористувачів, які завдяки своїй кооперативній природі мають забезпечувати рівний та демократичний доступ землевласників та землекористувачів до меліоративних послуг. Про переваги гідромеліоративної реформи сказано багато справедливих слів і написано значну кількість статей, щоправда, здебільшого публіцистичних, а не наукових. Зокрема, позитивними рисами сучасної реформи називають її інвестиційно-орієнтований характер та децентралізаційні засади. Однак у своїй статті ми би хотіли звернути увагу на деякі неоднозначні риси реформи. Передусім, нас цікавить, чи збережено баланс інтересів усіх задіяних сторін. Такими основними акторами можна назвати три групи суб'єктів: держава, територіальні громади, землевласники і землекористувачі.

Правові проблеми меліорації сільськогосподарських угідь цікавили низку вітчизняних учених. Серед основних фахівців з цієї тематики слід вказати учених, які присвятили свої дисертаційні роботи правовим засадам меліорації: П. Ф. Кулинич («Правове забезпечення раціонального використання меліорованих земель (на матеріалах Української РСР)»²⁶⁹, 1984), В. О. Ситник («Правове регулювання меліорації в Україні»²⁷⁰, 1995), М. А. Дейнега («Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні»²⁷¹, 2011), Я. В. Злий («Правове регулювання використання та охорони зрошуваних та осушуваних земель в Україні»²⁷², 2020). Окрім цих науковців до деяких проблем законодавчого забезпечення меліорації торкалися у своїх роботах такі учені як Г. В. Анісімова, Н. С. Гавриш,

²⁶⁹ Кулинич П. Ф. Правове забезпечення раціонального використання меліорованих земель (на матеріалах Української РСР): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1984.

²⁷⁰ Ситник В. О. Правове регулювання меліорації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 1996. 23 с.

²⁷¹ Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.

²⁷² Злий Я. В. Правове регулювання використання та охорони зрошуваних та осушуваних земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2020. 20 с.

В. М. Єрмоленко, І. І. Каракаш, Н. В. Карпінська, Т. О. Коваленко, Т. В. Курман, Т. В. Лісова, В. В. Носік, Л. В. Ришкова, В. Д. Сидор, С. В. Сидорова, Т. Є. Харитоновна, М. В. Шульга та інші. Однак, оскільки гідромеліоративна реформа наразі знаходиться у фазі активної реалізації, досить закономірно, що вона ще не є ґрунтовно вивченою. Аналізуючи поверхові, найбільш очевидні складові реформи, науковці здебільшого тільки починають виявляти її внутрішні проблеми та суперечності. Авторка цієї монографії розпочала вивчення правових особливостей гідромеліоративної реформи у своїх попередніх дослідженнях²⁷³, однак агропротекційний вимір указаних законодавчих новел залишився не розкритим. У зв'язку з цим актуальною потребою є виявлення правового дисбалансу вітчизняної гідромеліоративної реформи у частині дотримання прав усіх груп суб'єктів, задіяних у цих відносинах, а також визначення ступеня агропротекційності законодавчих новел.

Гідромеліоративна реформа, як і будь-яка реформа, є втіленням значних змін, тобто знаменує собою перехід правовідносин на новий рівень регулювання. У рамках гідромеліоративної реформи суттєво змінено основні засади використання сільськогосподарських земель, розвитку агробізнесу і гарантування продовольчої безпеки. Незважаючи на гучні хвалебні оди, присвячені основним рішенням у рамках гідромеліоративної реформи, наука все ж має уважно препарувати це правове явище, заглибитися в його концептуальні та організаційні складові, адже це допоможе визначити ті неочевидні проблемні точки, які можуть закласти основу для майбутніх конфліктів. Для досягнення поставленої перед собою мети ми проаналізуємо гідромеліоративну реформу з позицій трьох груп зацікавлених суб'єктів.

Держава. Адміністративне підґрунтя гідромеліоративної реформи полягає в розмежуванні функцій двох центральних органів влади: Державне агентство водних ресурсів України (Держводагенство) має управляти водними ресурсами, а Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм (Держрибагенство) отримує в управління гідромеліорацію. Однак,

²⁷³ Григор'єва Х. А. Гідромеліоративна реформа в Україні: науково-правовий аналіз. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 2. С. 42–50.

незважаючи на те, що обидва відомства є державними інституціями, процес передачі майнових комплексів від одного до іншого гальмується. Зараз у судах перебувають на розгляді справи, що стосуються цієї проблеми.

Юридичне протистояння полягає у тому, що Держрибагенство та підвідомчі йому організації вимагають виконати розпорядження Кабінету Міністрів України «Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм» від 12 серпня 2022 р. № 714-р²⁷⁴ і передати низку об'єктів меліоративного господарства. Так, наприклад, триває судовий розгляд справи за позовом Держрибагенства про зобов'язання Держводагенства вчинити дії з передачі кількох цілісних майнових комплексів на Закарпатті: Мукачівського, Тячівського, Берегівського, Виноградівського міжрайонних управлінь водного господарства та Державної організації (установа, заклад) «Ужгородське міжрайонне управління водного господарства»²⁷⁵.

В іншій справі державна установа «Українські гідромеліоративні системи» звернулася з позовом про стягнення солідарно з Держводагенства та Регіонального офісу водних ресурсів у Полтавській області 10 тис. грн упущеної вигоди за надання платних послуг із використання меліоративних систем, які мали би бути передані у відання Держрибагенству²⁷⁶.

Напруження у цьому міжвідомчому протистоянні зростає і виливається, зокрема, у зверненнях Держрибагенства до суду з проханням вжити заходів забезпечення позову шляхом заборони відчуження, списання, передачі, інших дій щодо зміни власника (балансоутримувача) або користувача державного майна. Так, судом було вирішено вжити

²⁷⁴ Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 714-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 183.

²⁷⁵ Постанова Північного апеляційного господарського суду від 05 жовтня 2023 року у справі № 910/9545/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114112907> (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁷⁶ Ухвала Господарського суду міста Києва від 20 травня 2024 року у справі № 910/16611/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119210991> (дата звернення: 01.05.2024 р.).

таких заходів щодо одного з об'єктів, а саме: ГНС ЗС Навчально-дослідне господарство «Самарський», інформація щодо наміру списання якого була оприлюднена Держводагенством²⁷⁷.

Таким чином, гідромеліоративна реформа оголила опір окремих відомств загальним управлінським рішенням через існування цілком конкретних майнових відомчих інтересів. За офіційними даними, левову долю фінансування Держводагенства складала плата за експлуатацію меліоративних систем та надання відповідних послуг. Невпевненість у тому, що держава зможе забезпечити належні бюджетні видатки на функціонування відомства, створює напругу в цій складній ситуації.

Територіальні громади. Гідромеліоративна реформа побудована фактично навколо основної ідеї: передачі меліоративних мереж із комунальної власності у приватну власність організацій водокористувачів (ОВК). Якщо оцінити цей крок з позицій територіальних громад, то можна побачити деякі юридично неоднозначні моменти.

Так, у далекому 2003 році Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»²⁷⁸ і урядовою постановою²⁷⁹ меліоративні мережі, що не підлягали розпаюванню, були «нав'язані» місцевим радам. На той час таке рішення вважалося найбільш оптимальним, оскільки могло зберегти меліоративні мережі у загальному доступі, при цьому урахувати місцеві потреби тощо. Однак розрахунки не виправдалися: в історичний період з 2003 року до 2024 року територіальні громади виявилися здебільшого неефективними власниками меліоративних мереж.

Законодавець змусив місцеві ради прийняти у власність меліоративні системи, не питаючи їх бажання та не оцінюючи їх готовність. Це призвело до багатьох пролонгованих наслідків:

²⁷⁷ Ухвала Господарського суду міста Києва від 21.09.2023 року у справі № 910/9536/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113650267#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁷⁸ Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14.02.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272.

²⁷⁹ Про затвердження Порядку безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників: постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 року № 1253. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 163.

- *спротив окремих місцевих рад, які не приймали на баланс меліоративні об'єкти.* Протягом майже двадцяти років після затвердження порядку передачі таких об'єктів у комунальну власність продовжують виникати судові спори щодо визнання бездіяльності місцевих рад протиправною²⁸⁰. Сформувалася досить об'ємна судова практика з цього приводу. Так, прокуратура періодично ініціювала перевірки дотримання відповідних законодавчих вимог, в результаті яких виявлялися місцеві ради, які не прийняли на баланс меліоративні системи. У судовому порядку такі органи місцевого самоврядування зобов'язувалися прийняти таке майно у комунальну власність;
- *перекладання відповідальності за стан меліоративних систем на органи місцевого самоврядування.* Досить часто в обґрунтування своїх позовних вимог представники прокуратури використовували аргументи на кшталт «через протиправну бездіяльність місцевої ради меліоративна система знаходиться в занедбаному стані»;
- *розірваний правовий режим меліорованих угідь.* У результаті аналізованих законодавчих рішень меліорація стала юридично розрізненою: а) меліоровані земельні ділянки могли перебувати у будь-якій власності та стали відділеними від меліоративних об'єктів, що їх обслуговували; б) меліоративні системи залежно від свого масштабу і значення перебували у державній, комунальній або приватній власності; в) вода, яка подавалася через меліоративну систему, нормувалася окремим відомством. Однак найгірше склалася доля саме меліоративних систем – вони фізично найбільше постраждали від такої юридичної розрізненості.

²⁸⁰ Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 13 лютого 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108990833> (дата звернення: 01.05.2024 року); Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 260/2698/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107056415#> (дата звернення: 01.05.2024 року); Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 травня 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111169762> (дата звернення: 01.05.2024 року); Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 09 березня 2016 року у справі № 806/3082/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56396804#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

Нав'язавши місцевим радам меліоративні системи у власність, законодавець не дав їм дієвих правових інструментів для отримання певних зисків. Здебільшого місцеві ради так і не відчули себе повноцінними власниками. Найголовнішу проблему ми вбачаємо у змішуванні *управлінських повноважень* місцевих рад у сфері меліорації земель та їх *правомочностей власника* на окремі меліоративні системи. Яскравою ілюстрацією до цієї тези може послужити випадок, що трапився на Херсонщині у далекому 2010 році.

Так, Новотроїцькою районною радою Херсонської області було прийнято рішення «Про заборону використання внутрішньогосподарської меліоративної системи, що належить до спільної власності територіальних громад сіл, селищ Новотроїцького району». Цим рішенням було заборонено юридичним та фізичним особам – підприємцям використання внутрішньогосподарської меліоративної системи без попереднього укладення з комунальним підприємством «ФАКЕЛЛ» договорів про надання послуг з транзиту води. Це рішення було оскаржено паралельно за двома позовами.

Перший позов будувався на тому, що прийняте рішення порушує вимоги законів України «Про меліорацію земель» та «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Другий позов опирався на те, що таке рішення порушує права водокористувачів, адже вони отримали в належному порядку дозволи на спеціальне водокористування, а тепер змушені додатково платити ще й комунальному підприємству за транзит води.

Оскільки один і той самий акт місцевої ради оскаржувався на різних підставах, то не дивно, що і судові рішення теж виявилися різними. За першим позовом було визнано, що рішення ради мало ознаки регуляторного акту, який був прийнятий із порушенням встановленої законом процедури, а значить – визнається недійсним²⁸¹. За другим позовом суд відштовхувався від іншого. Він наголосив на тому, що районна рада є власником меліоративної внутрішньогосподарської

²⁸¹ Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 06 жовтня 2011 року у справі № 2-а-1438/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/19498426> (дата звернення: 01.05.2024 року).

системи, а значить має право нею розпоряджатися, у тому числі вимагати плати за користування нею. При цьому суд чітко розмежував: раді мають оплачуватися кошти за використання меліоративних об'єктів, а управлінню зрошувальних систем – кошти за подачу водних ресурсів²⁸².

На прикладі приведеної вище ситуації ми можемо простежити проблемність тієї правової ситуації, яка була створена законодавцем. Вона полягає у нерозмежованості управлінських та власницьких повноважень місцевих рад. У власності місцевої ради є об'єкт – меліоративна система. Намагаючись розпорядитися своїм майном, встановити порядок його використання, рада створює спеціальне комунальне підприємство та виносить рішення, в якому передбачаються вимоги щодо використання її комунального майна. На нашу думку, цілком очевидно, що у таких відносинах щодо меліоративних систем орган місцевого самоврядування виступає саме власником, а не управлінцем. У зв'язку з цим, чи можна таке рішення ради визнавати регуляторним актом та розповсюджувати на нього весь масив відповідного законодавства? На наш погляд, це принципово не вірно.

Ознаки регуляторних актів є досить розмитими як у науковій літературі, так і в законодавстві. Однак, ми вважаємо, що реалізація власницьких правомочностей є тим важливим маркером, який відділяє такі акти від регуляторних, адже реалізація права власності має цивільно-правовий, а не адміністративно-господарський характер. У цілому це визнається і роз'ясненнями Державної регуляторної служби (щодо рішень про приватизацію комунального майна²⁸³, про надання в оренду²⁸⁴ тощо – тобто рішення, які реалізують права власника майна, визначаються такими, що не мають ознак регуляторних актів).

²⁸² Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2012 року у справі № 2-а-1437/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27645736> (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁸³ Роз'яснення щодо підготовки органами місцевого самоврядування проектів рішень, що регулюють питання приватизації (відчуження) майна комунальної власності. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnennya-shhodo-pidgotovky-organamy-mistsevogo-samovryaduvannya-proektiv-rishen-shho-regulyuyut-pytannya-pryvatyzatsiyi-vidchuzhennya-majna-komunalnoyi-vlasnosti/ (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁸⁴ Роз'яснення щодо підготовки проектів рішень органів місцевого самоврядування з питань оренди комунального майна. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnen-

Оцінюючи глобально аналізовану правову ситуацію, можна вказати на те, що законодавець, судові органи, суб'єкти господарювання та навіть самі органи місцевого самоврядування так і не навчилися сприймати меліоративні системи як повноцінну комунальну власність. Акцент все одно постійно зміщувався на управлінську сферу. Однак і тут не все просто, адже не можна оминати увагою неоднозначне тлумачення повноважень місцевих рад у сфері меліорації земель. Найяскравіше це проявлялося в ототожненні *повноважень* та *обов'язків* місцевих рад у сфері меліорації земель.

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про меліорацію земель» до повноважень сільських, селищних, міських рад у сфері меліорації земель належить: а) затвердження програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі щодо меліорації земель; б) прийняття рішень про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління меліоративними системами та окремими об'єктами інженерної інфраструктури, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення; в) утворення у разі необхідності органів і служб для забезпечення реалізації з іншими суб'єктами комунальної власності спільних програм і проектів будівництва (реконструкції) меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури; г) вирішення інших питань у сфері меліорації земель, віднесених законами до їх повноважень²⁸⁵. Як бачимо, ці повноваження є управлінськими. Вони не залежать від того, чи є у власності такої ради меліоративна система чи ні. Наприклад, місцева рада може не мати власної меліоративної системи, однак це не заважає їй реалізувати своє повноваження та затвердити програму меліорації земель на своїй території. І навпаки – орган місцевого самоврядування може певний час не реалізовувати своє повноваження, адже воно не зумовлене імперативним приписом. Стосовно цього теж виникали спори.

nya-shhodo-pidgotovky-proektiv-rishen-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya-z-pytan-orendy-komunalnogo-majna/ (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁸⁵ Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 11. Ст. 90.

Так, в одній справі прокурор вимагав визнати протиправною бездіяльність місцевої ради у частині відсутності затвердженої сільської програми меліорації земель та зобов'язати раду затвердити рішенням сесії відповідну програму²⁸⁶. Хоча суд у даному конкретному випадку став на бік прокуратури, на наш погляд, таке бачення є неоднозначним. Воно опирається на те, що повноваження є обов'язком. Насправді ж у теорії юриспруденції повноваження називають «правообов'язками» владного суб'єкта, підкреслюючи тим самим, що повноваження надають суб'єкту і легальні можливості діяти, і одночасно є підставами для його обов'язкових дій у певних випадках. Тобто владний суб'єкт може самостійно обирати час, форму та спосіб реалізації певного повноваження, якщо інше прямо не передбачено законом. Однак на аналізованих прикладах помітно, як довільно змішувалися на практиці управлінські повноваження, власницькі правомочності, права та обов'язки.

Саме тому, проаналізувавши основну правову ідею гідромеліоративної реформи з позицій територіальних громад, можна простежити грубе поводження із інтересами цих суб'єктів. Так, на два десятиріччя законодавець поклав тягар обов'язку щодо утримання меліоративних мереж на місцеве самоврядування, не питаючи про його бажання та можливості. Увесь цей час місцеві бюджети по мірі своїх сил несли видатки по утриманню цих об'єктів. Тепер нормотворець однією лаконічною нормою зобов'язує місцеві ради безоплатно передати такі об'єкти у власність новоутвореним ОВК за їх вимогою. Тут виникають, як мінімум, два юридичні питання.

По-перше, як кваліфікувати таку підставу припинення права комунальної власності. Так, перелік подібних підстав не вичерпний, і він може доповнюватися спеціальним законодавством, однак все ж питання лишається. Майно вибуває з комунальної власності та переходить у приватну. Якщо це класична приватизація, то положення Закону України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» суперечить Закону України «Про

²⁸⁶ Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 21 липня 2014 року у справі № 806/2701/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40211390#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

приватизацію державного та комунального майна», в якому передбачено, що приватизація здійснюється «шляхом продажу»²⁸⁷. По-друге, як і двадцять років тому, законодавець не залишає вибору та не питає думку територіальної громади щодо долі її майна. Імперативність законодавчого припису зобов'язує віддати меліоративні мережі навіть, якщо комунальний власник цього не бажає. Це суперечить засадничим положенням ч. 6 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування», за якими «доцільність, порядок та умови відчуження об'єктів права комунальної власності визначаються відповідною радою»²⁸⁸. Фактично, реалізуючи гідромеліоративну реформу, законодавець розпоряджається замість власника. Слід підкреслити, що ми не оспоруємо доцільність передачі меліоративних мереж у власність ОВК – навпаки, на нашу думку, це раціональний крок. Ми звертаємо увагу на грубе порушення балансу прав та інтересів попереднього власника. Правомірне примусове позбавлення права власності має супроводжуватися принаймні справедливою компенсацією. При цьому покладення такого обов'язку на ОВК буде не правильним, адже створить додатковий тягар для бізнесу, якому ще необхідно вкладати власні кошти в ремонт та налагодження меліоративних мереж. Справедливим, на нашу думку, було би передбачення певної компенсації територіальним громадам з боку держави.

Землевласники і землекористувачі. Нормотворець та чиновники позиціонують гідромеліоративну реформу як широкий жест, зроблений в інтересах аграріїв. Однак все не так однозначно. Протягом кількох десятиліть невдалих організаційно-правових рішень меліоративні системи методично руйнувалися та приходили в занепад, перебуваючи в публічній власності. У момент, коли їх відновлення стало життєво важливою умовою для подальшого існування галузі, законодавець «дарує» залишки цих меліоративних об'єктів аграріям під гаслом «вам треба – ви і робіть». Тобто в кризовий момент нормотворець зняв з держави та місцевої влади більшу частину відповідальності за функ-

²⁸⁷ Про приватизацію державного та комунального майна: Закон України від 18.01.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 12. Ст. 68.

²⁸⁸ Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

ціонування гідромеліорації та передав її землеволодільцям. Насправді вони теж поставлені перед фактом: або засновувати ОВК та оплачувати власним коштом усі витрати для налагодження зрошення чи дренажу, або не робити цього – але через певний час незатребувані жодною ОВК об'єкти меліоративної інфраструктури можуть бути запропоновані для приватизації будь-якій особі, що потенційно означає проблеми для аграріїв. Намагаючись врівноважити такі досить жорсткі рамки, законодавець запевняє у своїй активній підтримці, однак це питання варто розглянути окремо та більш детально.

Агропротекційне прагнення можна знайти в окремих нормативних складових аналізованої реформи: організаційно-правовій, адміністративно-правовій та компенсаційній.

Якщо говорити про *організаційно-правову складову* гідромеліоративної реформи, то слід звернути увагу на юридичну природу нового суб'єкту, утворення якого супроводжує реформування цих відносин. Так, ОВК мають кооперативну юридичну природу, хоча в законодавстві про це прямо не зазначається. Меліоративні об'єкти передаються у власність саме цьому суб'єкту. Виникає питання щодо особливостей такого права власності. Логічно припустити, що вона має бути приватною, однак неодмінно виникнуть питання щодо її колективної сутності. Існування колективної власності в господарському законодавстві (гл. 10 ГК України «Підприємства колективної власності») завжди залишають місце для таких питань. Разом із тим, земельне законодавство обмежується лише трьома формами власності (державна, комунальна та приватна). Щодо ефективності колективної форми власності на землю в доктрині висловлено багато цікавих думок. Аналіз цих наукових ідей відкриває додатково іноземний досвід, який демонструє незвичні для вітчизняної системи права конструкції колективної власності на землю, якою наділяються групи сімей²⁸⁹. Однак для України такий підхід на даному етапі є малокорисним. Тим не менш, потрібно більш уважно

²⁸⁹ Yuting Xu, Xianjin Huang, Helen X.H. Bao, Xiang Ju, Taiyang Zhong, Zhigang Chen, Yan Zhou. Rural land rights reform and agro-environmental sustainability: Empirical evidence from China. *Land Use Policy*. 2018. Vol. 74. P. 73 – 87; Lei Feng, Helen X.H. Bao, Yan Jiang. Land reallocation reform in rural China: A behavioral economics perspective. *Land Use Policy*. 2014. Vol. 41. P. 246–259.

опрацювати специфіку права власності ОВК на меліоративні мережі, оскільки це матиме безпосередній вплив на юридичні гарантії землекористування та реалізацію прав землевласників і землекористувачів.

Адміністративно-правова складова питання державної підтримки в рамках гідромеліоративної реформи полягає у деяких процедурних спрощеннях. Наприклад, Законом України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» передбачено, що при передачі меліоративних мереж у власність ОВК не потрібно проводити оцінку впливу на довкілля (ОВД). Ця норма звертає нашу увагу на цю чутливу тему та викликає додаткові еколого-правові питання.

Так, за загальним правилом, Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» передбачає, що *«меліорація земель (управління водними ресурсами для ведення сільського господарства, у тому числі із зрошуванням і меліорацією) на територіях площею 20 гектарів і більше ..., будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем»*²⁹⁰ відносяться до другої категорії видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля та підлягають оцінці впливу на довкілля. Незважаючи на таку імперативність, судова практика накопичила випадки, коли така ОВД не проводилася з різних причин. Наприклад, в одній справі було доведено, що конструкція для зрошення не є повноцінною меліоративною системою, а тому не підпадає під вимоги Закону²⁹¹. В іншій справі провадження було закрито з суто формальних підстав – через помилку в протоколі, в якому змістом правопорушення було вказано відсутність ОВД, а юридично правильно було би зазначити відсутність рішення про провадження планованої діяльності, виданого на підставі проведеної ОВД²⁹².

²⁹⁰ Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 29. Ст. 315.

²⁹¹ Постанова Маньківського районного суду Черкаської області від 15 вересня 2020 року у справі №701/587/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91667280#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

²⁹² Постанова Тульчинського районного суду Вінницької області від 02 серпня 2021 року у справі № 148/1269/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98741618#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

Однак, незважаючи на окремі курйозні випадки, загальне правило досить очевидне – меліорація є тим видом діяльності, який здатен чинити сильний вплив на навколишнє середовище, а значить початку такої діяльності має передувати проведення передбачених законом еколого-правових процедур. При цьому виникає очевидне питання: а чи мають проходити відповідну оцінку та дозвільну процедуру уже функціонуючі меліоративні системи, які були створені, прийняті в експлуатацію, запущені до вступу в силу Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» у 2017 році?

Слід визнати, що однозначної відповіді Закон не містить. З одного боку, він говорить нібито тільки про «плановану діяльність», тобто ту, яка може бути започаткована. Тоді логічно припустити, що вимоги Закону розповсюджуються тільки на ту діяльність та об'єкти, які плануються з 2017 року. Однак, з іншого боку, Законом передбачено випадок, коли ОВД проводити не потрібно, а саме: якщо суб'єкти господарювання отримали рішення про провадження планованої діяльності до набрання чинності цим Законом. До того ж Закон визнає висновки державної екологічної експертизи, одержані до введення в дію цього Закону, – вони зберігають чинність та мають статус висновку з ОВД.

Насправді, такі норми можна тлумачити двояко: або 1) вони стосуються ситуацій, коли дозвільний процес було започатковано до 2017 року, екологічну експертизу було проведено, і законодавець дозволяє не проводити зайву дублюючу процедуру ОВД та продовжити розпочате; або 2) ті підприємства, які отримали дозволи на плановану діяльність раніше, звільняються від необхідності проходити за новим законом процедуру ОВД, а хто таких дозволів до 2017 року не отримував (наприклад, вони не вимагалися) – мають пройти ОВД, навіть якщо їх діяльність не планована, а уже реальна.

Наприклад, представники Держекоінспекції вважають, що з 2017 року діяльність у сфері меліорації земель підпадає під вимоги Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», а значить експлуатація усіх меліоративних систем вимагає проведення відповідних процедур. Таке бачення втілюється у складанні протоколу про адміністративне

правопорушення, за яким зазначалося, що «посадовою особою СТОВ «Агрофірма «Корсунь» допущено провадження господарської діяльності, а саме меліорація земель на території площею 20 га і більше без одержання документа дозвільного характеру висновку з оцінки впливу на довкілля або висновку державної екологічної експертизи»²⁹³.

Суд вирішив, що оскільки станом на 2016 рік, коли розроблявся робочий проект зрошувальної системи, меліорація земель не була віднесена до діяльності, яка становить підвищену екологічну небезпеку, то СТОВ «Агрофірма «Корсунь» не зобов'язана була отримувати висновок державної екологічної експертизи. На підставі цього суд дійшов висновку про відсутність складу адміністративного правопорушення. На нашу думку, цей висновок не є логічним та безспірним, оскільки так і не відповідає не головне питання – чому підприємство не повинно проходити процедуру ОВД з набранням чинності відповідним Законом.

Оскільки однозначності у питанні про необхідність проведення ОВД щодо існуючих (функціонуючих) меліоративних систем немає, на нашу думку, завбачлива норма в Законі України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель», з якої ми розпочали цю розвідку, є досить корисною. Вона дозволяє новоствореним ОВК не потонути в безкінечних адміністративних процедурах, що здебільшого матимуть формальний характер, з огляду на те, що мова йде все ж про існуючі не одне десятиріччя об'єкти.

Однак слід підкреслити, що цей «імунітет» від необхідності проводити ОВД діє лише у випадках, коли експлуатуються об'єкти інженерної інфраструктури меліоративних мереж, які існують та введені в експлуатацію на день набрання чинності цим Законом, в межах існуючої проектної потужності такої меліоративної мережі щодо площі зрошення земельних ділянок. Це означає, що у разі прийняття рішення організацією водокористувачів щодо «розширення та зміни, включаючи перегляд або оновлення умов провадження планованої

²⁹³ Постанова Корсунь-Шевченківського районного суду Черкаської області від 28.02.2024 року у справі № 699/236/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117294130#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

діяльності, встановлених (затверджених) рішенням про провадження планованої діяльності або продовження строків її провадження, реконструкцію, технічне переоснащення, капітальний ремонт, перепрофілювання» меліоративних мереж, це може вимагати проходження процедур ОВД (п. 14 ч. 3 ст. 3, ч. 2 ст. 17 Закону), оскільки подібні серйозні зміни мають бути оцінені на рівні із новими об'єктами.

Такий розвиток відносин є цілком ймовірним, оскільки низький рівень технічного обладнання більшої частини меліоративних мереж вимагатиме від ОВК започаткування процесів оновлення, модернізації, ремонту тощо. У зв'язку з цим варто розглянути *компенсаційну складову* державної підтримки в рамках гідромеліоративної реформи.

Звичайно, надаючи меліоративні мережі у власність ОВК законодавець стимулює інвестування в їх ремонт і удосконалення. Однак не можна забувати про об'єктивний нюанс: реалізація гідромеліоративної реформи припала на складний час ведення воєнних дій та кризи в агробізнесі. При цьому фактично неофіційним гаслом гідромеліоративної реформи стало «порятунок агробізнесу – справа самого агробізнесу». Усвідомлюючи той тягар, який було покладено на плечі сільського господарства, нормотворець передбачив механізм підтримки: понесені витрати на ремонт непрацюючих або особливо занедбаних насосних станцій держава може частково компенсувати у розмірі до 50 % вартості.

На цьому моменті варто окремо зупинитися, адже державна підтримка зрошення в Україні має власну історію та особливості. Ще у далекому 1998 році було видано Указ Президента «Про заходи щодо державної підтримки водогосподарсько-меліоративного комплексу» від 23.06.1998 року № 670/98²⁹⁴. Цей Указ спонукав розробку Комплексної програми розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704²⁹⁵.

²⁹⁴ Про заходи щодо державної підтримки водогосподарсько-меліоративного комплексу: Указ Президента від 23.06.1998 року № 670/98. *Урядовий кур'єр*. 1998.

²⁹⁵ Про схвалення Комплексної програми розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року: постанова Кабі-

Якщо спуститися на рівень конкретних агропротекційних механізмів, які були доступні сільськогосподарським товаровиробникам у сфері меліорації земель, то слід окремо виділити та проаналізувати два періоди.

Перший період (2005–2012), протягом якого державна підтримка надавалася шляхом часткової компенсації понесених сільськогосподарським товаровиробником витрат на електроенергію, необхідну для організації поливу²⁹⁶. Протягом свого існування цей механізм здебільшого залишався сталим, хоча й переживав окремі зміни. Наприклад, протягом 2008–2009 років частковому відшкодуванню підлягала вартість не лише електроенергії, але й вартість палива, необхідного для іригаційної техніки. Після 2012 року аналізований агропротекційний механізм разом із багатьма іншими втратив фінансування та залишився таким собі «фантомом» – законодавство чинне, але уже більше десяти років не застосовується.

Другий період (2021–2024) характеризується відродженням уваги держави до підтримки меліорації, що, звичайно, пов'язано зі стартом гідромеліоративної реформи. Однак у цей період основний агропротекційний механізм змінився – наразі мова йде про підтримку техніч-

нету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46. Стор. 232. Ст. 2003.

²⁹⁶ Про фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях у 2005 році: постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2005 року № 412. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 114; Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 01 березня 2007 року № 325. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 50; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 року № 345. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 80; Про порядок використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2009 року № 187. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 56; Про порядок використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва шляхом часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 року № 858. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 177; Про порядок використання коштів державного бюджету для часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 року № 510. *Офіційний вісник України*. 2012. № 44. Стор. 30. Ст. 169.

ного процесу, а саме: створення нових або технічне переоснащення існуючих меліоративних систем.

Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 року № 1070²⁹⁷, щорічно зазнає змін, наприклад, він обростає вимогами про вітчизняну техніку, про появу ще одного адресата підтримки у вигляді ОВК, про збільшення можливого порогу відшкодування витрат (до 50 %) тощо. При цьому, незважаючи на постійне редагування, уважний аналіз Порядку демонструє досить низьку техніко-юридичну якість цього підзаконного нормативно-правового акту, що виражається в некоректному використанні юридичної термінології.

Справа у тому, що основний механізм підтримки сільськогосподарським товаровиробникам та ОВК названо *бюджетною дотацією*, однак така назва не узгоджується із іншими складовими цього механізму:

а) за своєю суттю запропонований механізм є компенсаційним – він полягає у частковому відшкодуванні понесених аграрієм витрат. Дотація ж є узагальнюючою назвою для зовсім іншого виду державної підтримки, який не прив'язується до здійснених витрат – він надається за факт провадження певної діяльності (наприклад, бюджетна дотація за утримання корів тощо);

б) теоретично дотація може бути цільовою або нецільовою, тобто надаватися для витрачання на конкретну мету або ж без фіксування таких напрямів. Це важливо, оскільки визначає спосіб використання коштів такої дотації. Однак у Порядку нормотворець ніяк не може визначитися із цим: він доволіно вживає вислови «дотація для реконструкції», «дотація за проведення робіт» тощо, тим самим вносячи

²⁹⁷ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 року № 1070. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 201.

плутанину в нормативний текст. Насправді, формулювання цільового характеру є більш традиційним для дотації, однак виходячи із системного аналізу Порядку та опираючись на компенсаційний характер закріпленої в ньому підтримки, все ж мусимо визнати, що дана дотація не повинна мати цільовий характер, тобто адресати можуть витрачати одержані кошти на власний розсуд. Логіка нібито мала бути така: сільськогосподарський товаровиробник або ОВК витрачають власні кошти на будівництво або відновлення меліоративної мережі, а держава частину таких понесених витрат відшкодовує. За таких умов агропротекційного механізму зрозуміло, що роботи на меліоративній системі уже проведені і завершені, і тому суму дотації можна витрачати на будь-які інші цілі.

Отже, можна простежити, що держава залишається вірною компенсаційним механізмам підтримки сільськогосподарських товаровиробників у сфері меліорації земель. Зміна об'єкта компенсації (з енергоресурсів на техніку та обладнання) відображає в цілому загальну для сільського господарства України проблему – масове зношення, руйнування, моральне та фізичне застаріння меліоративних систем, а також загострення потреби в інвестуванні в цьому напрямі. Для допомоги сільськогосподарським товаровиробникам держава обирає відповідні механізми. Однак виявлена нами якість нормативно-правових документів викликає зауваження, оскільки демонструє низький рівень юридичної грамотності та формування основ для можливих конфліктів.

Таким чином, поглиблений аналіз нормативних засад гідромеліоративної реформи дозволяє виділити таку її характерну особливість як дисбаланс інтересів держави, територіальних громад та землеволодільців. По-перше, відстоюючи власні відомчі, а не загальнонаціональні інтереси, державні інституції гальмують реалізацію гідромеліоративної реформи. Узагалі, виявлене протистояння державних органів не можна визнати ознакою здорових інституційно-функціональних відносин – це є сигналом того, що в адміністративній системі країни проблеми, які вимагають окремої уваги та дослідження. По-друге, під час реалізації гідромеліоративної реформи інтереси територіальних

громад, так само як і двадцять років тому, нормотворцем були проігноровані: у 2003 році – шляхом примусового надання у комунальну власність меліоративних систем, а зараз (2022–2024) – шляхом примусового позбавлення цієї власності без надання справедливих компенсацій. По-третє, в результаті проведення гідромеліоративної реформи землевласники і землекористувачі поставлені в умови необхідності створення організацій водокористувачів та взяття на себе витрат на ремонт, відновлення та утримання меліоративних мереж. Державна підтримка для сільськогосподарських товаровиробників та ОВК має організаційний (наприклад, звільнення від необхідності проводити оцінку впливу на довкілля) та фінансовий характер (бюджетна дотація). Однак виявлений низький рівень юридичної техніки законодавчого забезпечення агропротекційного механізму дотації може стати причиною майбутніх спорів щодо умов надання компенсаційної підтримки²⁹⁸.

2.5. Географічні зазначення для сільськогосподарської, харчової продукції та спиртних напоїв: науково-практичний аналіз з позицій державної підтримки аграріїв

Як відомо, війна загострила багато хронічних проблем, значна частина з яких пов'язана зі сільським господарством. Чітке усвідомлення цих проблемних питань має бути якомога більш адекватним: здебільшого, українське сільське господарство переживає власний варіант проходження загального шляху, яким так чи інакше крокують майже усі країни світу. Мова йде про кілька складних проблем, характерних для сучасної парадигми розвитку сільського господарства в цілому.

1) *Системна проблема*. Вона полягає в розшаруванні аграрної спільноти. Природний економічний процес конкурентної боротьби, накопичення капіталу, зростання інтенсивності виробництва призводять до появи дуже великих і багатих виробників, а також до збідніння

²⁹⁸ Григор'єва Х. А. Правовий дисбаланс гідромеліоративної реформи в Україні (агропротекційний вимір). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 69. С. 124–131.

і витіснення дрібного традиційного фермерства. Незважаючи на те, що ми назвали цей процес умовно «природним», тобто економічно закономірним, це зовсім не означає, що такий рух вигідний суспільству та державі, особливо в довгостроковій перспективі. Збереження середнього та дрібного фермерства як міцної та численної категорії сільськогосподарських товаровиробників є вкрай важливим для стабілізації соціально-демографічних процесів, забезпечення зайнятості і доходів населення, підтримки економічно сталих землеробських практик тощо. Країни світу апробують різні варіанти гальмування подальшого розшарування сільськогосподарських товаровиробників. Значну частину таких способів займають різноманітні заходи підтримки. Разом із тим, зустрічаються також досить екстравагантні пропозиції, продиктовані бажанням стримувати подальше загострення системної кризи. Так, наприклад, у 2017 році в Україні було висунуто ініціативу щодо внесення змін до Конституції України з метою закріплення того, що основою аграрного устрою держави є фермерське господарство²⁹⁹. Висновком Конституційного Суду України від 23 листопада 2018 року у справі № 2-362/2018(5009/18) було підтверджено конституційність положень даного законопроекту³⁰⁰. Однак така пропозиція мала занадто багато юридичних недоліків, щоб претендувати на реальне втілення.

Разом із цим, системна проблема не вирішена, а навпаки – вона серйозно посилюється. Із повноцінним запуском ринку земель сільськогосподарського призначення аграрний устрій нашої країни знову змінюється. Наразі він рухається в бік активного накопичення земельних ресурсів у власності крупних сільськогосподарських товаровиробників

²⁹⁹ Проект Закону про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств від 24.03.2017 року № 6236. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH4T800A> (дата звернення: 01.09.2024 року).

³⁰⁰ Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств (реєстр. № 6236) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 листопада 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-18#Text> (дата звернення: 01.09.2024 року).

та непродуктивних інвесторів (банків, інвестиційних фондів, приватних осіб тощо). Європейський законодавець давно оцінив негативні наслідки занадто активної консолідації земель, утворення агрохолдингових підприємств, великих об'єднань тощо. Саме тому законодавство ЄС пронизане системою норм-запобіжників, метою яких є стримування відповідних економічних процесів. З огляду на вказані складнощі важливо надати малим виробникам такі правові інструменти, які би врівноважували їхню конкурентоспроможність.

2) *Соціальна проблема.* Глибока та всеосяжна криза, яка охопила сільську місцевість протягом останніх десятиріч, є закономірним, але вкрай небажаним явищем. Урбаністичний зсув у розвитку суспільства тягне за собою багато змін, зокрема, серед них слід вказати кадровий голод, старіння аграрної спільноти, зниження рівня соціальної забезпеченості сільської місцевості тощо. Зіткнувшись із цими проблемами, ЄС уже двадцять років намагається окремо вирішувати проблеми розвитку сільської місцевості – державні програми підтримки такої сфери не можна назвати абсолютно автономними, адже вони здебільшого тісно пов'язані з аграрним виробництвом, однак їх головна мета все ж полягає в тому, щоб стимулювати соціальні та екологічні проєкти в сільських регіонах. Одним із цікавих новітніх способів підштовхнути соціальний розвиток села став туризм у багатьох його варіаціях (сільський, екологічний, гастрономічний тощо)³⁰¹. Це дозволяє привабити людей у сільську місцевість – як відвідувачів та як організаторів відпочинку. Однак ключова задача полягає у створенні чи віднайденні такого унікального продукту, який би відрізняв певний регіон – саме це стає своєрідним «гачком», що дозволяє популяризувати певну сільську місцевість та привабити туди туристичний потік.

3) *Економічна проблема.* У неї багато різних аспектів, однак кілька з них мають безпосередній зв'язок із окресленим нами колом агропротекційних питань. Так, незважаючи на велику ресурсозатратність та високу ризикованість сільського господарства, дохідність

³⁰¹ Genoveva Millán Vázquez de la Torre, Emilio Morales Fernández, Leonor M. Pérez Naranjo. Turismo gastronómico, denominaciones de origen y desarrollo rural en Andalucía: situación actual. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. 2014. № 65. P. 113–137.

такого бізнесу порівняно невисока. Особливо це відчують дрібні та середні сільськогосподарські товаровиробники, які не мають змоги скористатися ефектом масштабу. У зв'язку з цим таким виробникам життєво важливо створювати максимально можливу додану вартість за рахунок особливих якостей продукції, специфічної переробки тощо. Самотужки малому суб'єкту господарювання організувати таке підвищення вартості досить складно.

Іншим способом стабілізації доходів сільськогосподарських товаровиробників є диверсифікація, тобто побудова бізнесу одночасно в кількох напрямках. Вивчаючи організаційно-правові форми диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників, І. М. Кульчій визначала це поняття як «діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також у наданні послуг у сфері сільського туризму»³⁰². Зайняття кількома видами діяльності в рамках розвитку свого господарства захищає виробника від непередбачуваних негативних обставин (неврожаю певної культури, фітосанітарних чи ветеринарних ризиків тощо). Важливо підкреслити, що значною диверсифікаційною можливістю може стати той самий туризм, про який ми зазначали вище.

4) *Глобалізаційна проблема*. Стрімке зростання міжнародної торгівлі, створення транснаціональних гігантів, зняття значної кількості торговельних бар'єрів призвели до серйозних зрушень безпосередньо в самому виробництві сільськогосподарської продукції. Зокрема, таке виробництво характеризується все більшою типовістю, впровадженням промислових стандартних підходів, втратою національної та місцевої ідентичності, відмовою від традиційних харчових звичок та землеробських практик. Такий шлях подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, безумовно, вигідний великим підприєм-

³⁰² Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 20 с.

ствам; він навіть, можливо, в певних аспектах спрощує вирішення проблем продовольчої безпеки, однак натомість породжує інші складні питання. Розмивання національної аграрної та харчової ідентичності викликає опір спільнот у багатьох країнах світу. Протидія уніфікації та типізації сільськогосподарської діяльності оформилася в ідейну концепцію продовольчого суверенітету та інституційно втілилася в мережі спеціальних громадських організацій по всій планеті³⁰³. Збереження історико-культурного надбання в аграрній сфері (в контексті протистояння стандартизації, корпоратизації та гомогенізації) також повинно мати цілком конкретні правові інструменти для ефективної боротьби.

Отже, в Україні на важкому тлі воєнних дій та кризового стану економіки наразі сформувався комплекс чотирьох взаємопов'язаних проблем (системної, соціальної, економічної та глобалізаційної). Звичайно, їх повноцінне вирішення не можливе шляхом прийняття певної «магічної пігулки», розробки якоїсь однієї чудотворної норми. Глибокі складні питання вимагають комплексних та виважених дій. Однак на перетині усіх окреслених нами сучасних проблем знаходиться певний правовий інструмент, який за належного законодавчого забезпечення здатен вчиняти помітний позитивний вплив та поступово сприяти послабленню гостроти виявлених економічних та соціальних питань.

Таким дієвим правовим інструментом є географічне зазначення – один з об'єктів права інтелектуальної власності. Проблемами правової охорони географічних зазначень в Україні на рівні дисертаційних досліджень займалися переважно представники цивілістичної науки, серед яких М. І. Архіпова³⁰⁴, М. С. Ковальчук³⁰⁵, О. О. Ковальчук³⁰⁶,

³⁰³ Григор'єва Х. А. Продовольчий суверенітет як політико-правова концепція: перспективи втілення в аграрному законодавстві України. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 69–74.

³⁰⁴ Архіпова М. І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.

³⁰⁵ Ковальчук М. С. Правова охорона та захист географічних зазначень в Україні, Франції та Італії (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.

³⁰⁶ Ковальчук О. О. Право інтелектуальної власності на географічне зазначення в Україні та країнах Європейського Союзу: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 20 с.

А. О. Кодинець³⁰⁷, Ю. С. Мельниченко³⁰⁸ та інші. Якщо, на перший погляд, може здатися, що це питання мало стосується аграрного права, то при більш детальному вивченні стає очевидним помилковість такого штучно обмеженого підходу. Наприклад, Г. С. Корієнко, визначаючи предмет сучасних правовідносин агробізнесу, доводить досить широкий можливий діапазон: поряд зі традиційними речами (сільсько-господарське обладнання) і майном (земля, сільськогосподарська продукція), науковиця виділяє також «нематеріальні блага (торговельні марки, географічні позначення товарів), щодо яких існує інтерес учасників цих правовідносин»³⁰⁹.

Географічне зазначення – це позначка на товарі, яка ідентифікує його як такий, що походить із певного географічного місця, тобто якість чи властивості такого товару або його репутація зумовлені саме географічним походженням³¹⁰. Іншими словами, географічне зазначення є підтвердженням того, що товар вироблено з використанням місцевих ресурсів, природних і людських, а тому є унікальним, має відмітні якісні характеристики, що нерозривно пов'язані саме з місцем його виробництва. Дана юридична конструкція є багатофункціональною.

По-перше, правова охорона географічних зазначень дозволяє відокремити унікальність певного продукту, його відмінні риси чи характеристики порівняно із іншими аналогами. Такі особливості мають бути зумовлені виробництвом цього продукту саме в певному географічному місці (країна, регіон, населений пункт, місцевість тощо) – повною мірою відтворити цей виробничий процес та отримати аналогічний результат в іншому місці неможливо. У результаті унікальні властивості продукту, посилені правовою охороною географічних зазначень, виступають додатковим бонусом для сільськогосподарських товаровиробників у конкурентній боротьбі на ринку.

³⁰⁷ Кодинець А. О. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 18 с.

³⁰⁸ Мельниченко Ю. С. Цивільно-правова охорона права на географічне зазначення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 199 с.

³⁰⁹ Корнієнко Г. С. Теоретико-правові засади становлення та розвитку агробізнесу в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 40 с.

³¹⁰ Основне про географічні зазначення. URL: <https://gi-ua.com/pro-gz/osnovne-pro-gz/> (дата звернення: 01.09.2024 року).

По-друге, правова охорона географічних зазначень тісно пов'язана із якістю продукту. Певний продукт можна маркувати зареєстрованим знаком географічного зазначення лише за умови дотримання встановлених вимог до його якості. Це базується «на асоціативному сприйнятті певних регіонів як джерел високоякісної сировини чи традиційних виробничих практик, що безпосередньо впливає на сприйняття якості та автентичності товарів»³¹¹. При цьому споживачам та виробникам важливо бути впевненими в належному рівні якості продуктів при використанні географічних зазначень³¹². Зареєстровані географічні зазначення мають правову охорону від фальсифікації, що допомагає захистити якість та репутацію продукції. Географічні зазначення сприяють збереженню традиційних методів виробництва, що притаманні певній локації, та позитивно впливають на функціонування місцевих автентичних виробників. Також географічні зазначення допомагають регіонам та країнам позиціонувати свою продукцію як унікальну та якісну, що відкриває нові ринки та можливості для її експорту³¹³.

По-третє, використання географічних зазначень позитивно впливає на соціально-економічне становище сільської місцевості, оскільки дозволяє активно задіювати малих сільськогосподарських товаровиробників. Це дає їм реальну можливість протистояти процесам індустріалізації, що загрожують втратою автентичного смаку традиційних продуктів і зникненням малих виробників. Розвинені країни давно використовують цей напрям для стимулювання і підтримки малого фермерства в жорстких умовах сучасного висококонкурентного аграрного ринку. Так, правила ЄС захищають регіональні продукти, підтримуючи невеликі підприємства і традиційні методи виробництва, а не товарні знаки великих транснаціональних корпорацій.

³¹¹ Палієнко Т. П. Індивідуалізація інновацій через об'єкти права інтелектуальної власності: дис. ... докт. філософії: спец. 051 «Економіка». Київ, 2024. 232 с.

³¹² Silvia Freitas Caetano y Susana Ramírez García. Análisis de redes socioinstitucionales y cohesión social en torno a la Denominación de Origen Vinos de Uclés (Castilla-La Mancha). *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*. 2017. Núm. 22. P. 119–155; Kim Van der Borgh, Song Xiaoting, Jianmei Gao. Geographical Indications for agricultural products and foodstuffs in the EU: to what extent does the protection level match the scope of the subject matter? *Queen Mary Journal of Intellectual Property*. 2021. Vol. 11. Issue 3. P. 270–294.

³¹³ Палієнко Т. П. Індивідуалізація інновацій через об'єкти права інтелектуальної власності: дис. ... докт. філософії: спец. 051 «Економіка». Київ, 2024. 232 с.

Разом із тим, популяризація географічних зазначень через сільськогосподарську та харчову продукцію, яка виробляється в цьому регіоні, чинить додатковий позитивний вплив на пожвавлення туристичних потоків, сприяє диверсифікації агробізнесу та його зростанню. Класичні приклади географічних зазначень щодо сільськогосподарської продукції, широко відомі в світі, наприклад, сири пармезан, рокфор, фета тощо; алкогольні напої: шампанське, коньяк, портвейн тощо.

Українська правова система давно долучилася до процесів формалізації та охорони географічних зазначень. Так, у 1999 році було прийнято Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів»³¹⁴ (назва у первинній редакції). До цього Закону в доктрині висувалися претензії, зокрема, стосовно його недостатності, адже «багато аспектів залишалися поза межами правового регулювання»³¹⁵. Побудована на основі цього Закону та ЦК України нормативна база демонструвала «значну кількість прогалин та суперечностей, незбалансованість законодавства, відсутність системних підходів до правової охорони»³¹⁶. Безумовно, це вплинуло на інертність відповідних суспільних відносин, а саме: протягом більше ніж семи років «з моменту прийняття закону не було зареєстроване жодне географічне зазначення»³¹⁷, а станом на 2011 рік – було «видано лише 13 свідоцтв на право використання зареєстрованого кваліфікованого зазначення походження товарів»³¹⁸.

Узагалі, Закон проіснував два десятиріччя, не зазнаючи серйозних змін. Час від часу корегування його положень здійснювалося у зв'язку з прийняттям інших нормативно-правових актів (наприклад, пов'язаних зі вступом до СОТ або адміністративним реформуванням). По суті положення Закону практично не змінювалися, і це зумовило стагнацій-

³¹⁴ Про правову охорону географічних зазначень: Закон України від 16.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 32. Ст. 267.

³¹⁵ Архипова М. І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.

³¹⁶ Мельниченко Ю. С. Цивільно-правова охорона права на географічне зазначення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 199 с.

³¹⁷ Архипова М. І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.

³¹⁸ Мельниченко Ю. С. Цивільно-правова охорона права на географічне зазначення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 199 с.

ний стан вітчизняного законодавства про географічні зазначення. Опираючись на дослідження законодавчих засад цього періоду, М. С. Ковальчук доводила, що «в умовах введення в дію Угоди про асоціацію з ЄС інститут географічних зазначень в Україні буде зводитися до захисту такого права держав – членів ЄС; при цьому, фактично, національна система правового захисту працюватиме виключно на інтереси нерезидентів, всупереч інтересам національного виробника»³¹⁹. Слід погодитися із тим, що даний песимістичний прогноз мав під собою реальне підґрунтя.

Нова редакція Закону, прийнята в 2019 році³²⁰, докорінно змінила правовий інститут географічних зазначень, привівши його в більш сучасний та євроінтеграційний вигляд. Особливу увагу було приділено модернізації термінології, адміністративним процедурам, особливостям реалізації прав на географічні зазначення тощо. Разом із тим, цей нормотворчий крок став першим, але не єдиним. Зокрема, у преамбулі Закону України «Про правову охорону географічних зазначень» з'явився прозорий натяк на подальше розширення та спеціалізацію законодавчих засад охорони географічних зазначень: «особливості підготовки до реєстрації, використання та захисту географічних зазначень щодо сільськогосподарської продукції (сільськогосподарських товарів), харчових продуктів, вин, ароматизованих винних продуктів, спиртних напоїв, а також контролю щодо таких географічних зазначень визначаються іншими законами»³²¹. Фактично цією нормою окреслювалися плани щодо подальшого утворення спеціальної нормативної бази аграрно-правового спрямування.

Так, уже в 2022 році було прийнято Закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем

³¹⁹ Ковальчук М. С. Правова охорона та захист географічних зазначень в Україні, Франції та Італії (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.

³²⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правової охорони географічних зазначень: Закон України від 20.09.2019 року. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 45. Ст. 290.

³²¹ Про правову охорону географічних зазначень: Закон України від 16.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 32. Ст. 267.

якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів»³²², а у 2023 році – Закон України «Про географічні зазначення спиртних напоїв»³²³. Отже, протягом п'яти років (2019–2024) з'явилася ціла система законодавчих актів, спрямованих на регулювання відносин щодо географічних зазначень. При цьому нормотворча робота велася як у напрямі адаптації загально-правових засад, так і щодо створення спеціально-правових положень використання географічних зазначень щодо різних видів продукції. Вітчизняні дослідники відмічали, що попереднє законодавство України відрізнялося від європейського передусім тим, що «положення регламентів ЄС діють лише щодо географічних зазначень для певних видів товарів, тоді як українське законодавство містить загальні положення щодо правової охорони усіх географічних зазначень»³²⁴. Ця характерна відмінність наразі усунута.

Незважаючи на те, що два спеціальні закони були прийняті в екстремальний період дії воєнного стану, вони вже почали обростати підзаконними актами, необхідними для належного функціонування відповідних правовідносин³²⁵. Тобто можна констатувати якісний та кількісний стрибок у розвитку правового інституту географічних зазначень в Україні. Особливо нас цікавить той факт, що більшою

³²² Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів: Закон України від 06.09.2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 25. Ст. 9.

³²³ Про географічні зазначення спиртних напоїв: Закон України від 01.12.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 53. Ст. 158.

³²⁴ Архипова М. І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.

³²⁵ Про затвердження Порядку ведення переліку користувачів: наказ Мінагрополітики України від 16.05.2024 року № 1513. *Офіційний вісник України*. 2024. № 61. Ст. 3679; Про затвердження національних символів для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів із зареєстрованими назвами місця походження товару, географічними зазначеннями, традиційними гарантованими особливостями, а також Правил їх використання та Вимог до них: наказ Мінагрополітики України від 20 вересня 2023 року № 1692. *Офіційний вісник України*. 2023. № 95. Стор. 106. Ст. 5674; Про затвердження Порядку складання та подання заявки на реєстрацію традиційної гарантованої особливості, Правил розгляду заявки на реєстрацію традиційної гарантованої особливості, Вимог до заперечення щодо реєстрації традиційної гарантованої особливості, порядок його подання та розгляду та форми заяви про реєстрацію традиційної гарантованої особливості: наказ Мінагрополітики України від 06.09.2023 року № 1632. *Офіційний вісник України*. 2023. № 101. Стор. 195. Ст. 6047.

мірою такий розвиток відбувся саме в аграрно-правовому напрямі, адже спеціалізація законодавчого забезпечення була здійснена відносно сільськогосподарської, харчової та спиртної продукції.

Оскільки такий крок позиціонується як дієва підтримка сільськогосподарських товаровиробників, важливо проаналізувати агропротекційний потенціал новітнього законодавства про географічне зазначення. Передусім, для виконання цього завдання важливо зрозуміти значення та особливості такого правового інституту в ЄС, оскільки саме європейське законодавство стало взірцем для сучасних нормотворчих кроків. В ЄС добре опрацьованими є три правові режими: захищене зазначення походження (англ. protected designation of origin (PDO)), захищене географічне зазначення (англ. protected geographical indication (PGI)) та гарантовані традиційні продукти (англ. traditional specialties guaranteed (TSG)), що пропагують і захищають назви якісних сільськогосподарських продуктів і продуктів харчування. В ЄС охороні підлягають майже 4 тисячі найменувань продуктів як географічних зазначень або гарантованих традиційних продуктів. Інші схеми якості ЄС наголошують на традиційному виробничому процесі або продуктах, виготовлених у важкодоступних природних зонах, таких як гори або острови.

Географічні зазначення для сільськогосподарської та харчової продукції. Саме європейські юридичні лекала лягли в основу вітчизняних законодавчих змін. Ураховуючи європейське походження, проаналізуємо основні положення Закону України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» з агропротекційних позицій.

1) *Схеми якості.* Передусім, слід відзначити, що запозичується прямий аналог терміну з європейського законодавства. Під схемами якості розуміються «встановлені цим Законом засади визнання, правової охорони та застосування географічних зазначень, назв місця походження товару, традиційних гарантованих особливостей, а також щодо застосування гірських продуктів та інших особливих показників якості».

На нашу думку, більш адекватним для вітчизняної правової традиції було би використання терміну «правові режими».

Законом передбачено чотири схеми якості:

- *назва місця походження товару* – «вид географічного зазначення, який означає найменування, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та який має особливі якості або властивості, виключно або головним чином зумовлені конкретним географічним середовищем з притаманними йому природними і людськими факторами, і всі етапи виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюються на визначеній географічній території». Це найжорсткіший правовий режим, який зумовлений тим, що має бути підтверджено максимально тісний зв'язок виробництва продукту із заявленою географічною територією;
- *географічне зазначення* – це «найменування місця, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, і хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території». Порівняно із назвою місця походження даний правовий режим є трохи більш гнучким – він вимагає, щоб хоча би один з етапів виробництва (а не всі) був пов'язаний із заявленою територією;
- *традиційні гарантовані особливості* – «найменування, яке ідентифікує сільськогосподарську продукцію (сільськогосподарський товар) або харчовий продукт, що відповідає одночасно таким ознакам: має особливі характеристики, що дають змогу чітко відрізнити його від інших продуктів цього ж виду у результаті використання традиційних інгредієнтів, традиційного складу інгредієнтів та/або традиційної технології виробництва/переробки; використовується у виробництві та/або відповідає специфікаціям товару, що існували протягом не менше 30 років до набрання чинності цим Законом; відповідає критеріям для надання правової

охорони згідно із цим Законом». Як помітно, цей правовий режим не має прив'язки до географічної території виробництва – натомість він робить акцент на традиційному складі, технології виробництва тощо;

- *особливі показники якості*, якими визнається характеристика однієї чи кількох категорій товарів або особливості сільськогосподарського виробництва чи переробки, яку застосовують у певних місцевостях. Для цілей аналізованого Закону особливим показником якості визнається показник «гірський продукт».

2) *Продукція розмежована на сільськогосподарську і харчову*, незважаючи на часткове співпадіння цих понять. При цьому визначення сільськогосподарських та харчових продуктів для цілей даного Закону відрізняється від традиційних аграрно-правових підходів, зокрема в Законі досить багато виключень та обмежень. Це зумовлено специфікою відносин, адже не на усі сільськогосподарські та харчові продукти можливо або доцільно розповсюджувати правові режими географічних зазначень. У зв'язку з цим виробники деяких видів сільськогосподарської продукції позбавляються можливості реєструвати географічне зазначення та отримати правову охорону.

3) *Суб'єкти прав*. У силу своєї специфіки права на географічні зазначення не можуть належати виключно одному суб'єкту. Дана юридична конструкція передбачає, що правами, які вона породжує, може за певних умов правомірно користуватися необмежена кількість осіб. За цим критерієм географічне зазначення суттєво відрізняється, наприклад, від торгової марки, яка має на меті ідентифікувати продукти саме конкретного виробника серед інших аналогічних товарів. Тонкощі цих відмінностей між юридичними конструкціями прав інтелектуальної власності досі торують собі дорогу, зважаючи на обмежений досвід таких відносин в Україні. Як зазначається в літературі, «в країнах ЄС чітко працюють неписані етичні “правила гри” – ведення бізнесу й добросовісної конкуренції. Будь-які спроби конкретного виробника монополізувати географічну назву призведуть до часто непоправної втрати його ділової репутації в середовищі виробників і спожива-

чів»³²⁶. Це є показником досить високої правової культури та обізнаності в даних юридичних питаннях. Опираючись на предмет нашого дослідження, слід зважати на те, що торгова марка захищає інтереси одного виробника, тоді як реєстрація географічного зазначення здатна сформувати позитивний економічний та репутаційний потенціал для багатьох виробників.

Така колективність проявляється на усіх стадіях формалізації географічного зазначення. Так, заявником для реєстрації географічного зазначення можуть бути: а) «об'єднання осіб, більшість з яких є виробниками або переробниками товару, зокрема, якщо половина або більше осіб з такого об'єднання в зазначеному географічному місці виробляють товар та/або видобувають та/або переробляють сировину для товару, особлива якість, репутація чи інші характеристики якого обумовлені зазначеним географічним місцем»³²⁷; б) одна фізична або юридична особа, якщо одночасно: вона є єдиним виробником такої продукції; а географічна територія, на якій здійснюється виробництво та/або переробка та/або приготування товару, має характеристики, які істотно відрізняються від прилеглих територій, або характеристики товару відрізняються від товарів, вироблених на прилеглих територіях, та/або від характеристик подібних товарів на ринку. При цьому одиничний заявник визначається законом «як виняток».

При цьому заявники не обов'язково повною мірою співпадають із користувачами географічного зазначення. Використовувати зареєстроване географічне зазначення мають право особи, які пройшли необхідну процедуру сертифікації, тобто підтвердили, що вони дотримуються умов виробництва продукту, які зафіксовані в специфікації географічного зазначення. Інші виробники, які використовують дане географічне зазначення, не мають права заважати чи перешкоджати новим

³²⁶ Ковальчук О. О. Право інтелектуальної власності на географічне зазначення в Україні та країнах Європейського Союзу: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 20 с.

³²⁷ Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів: Закон України від 06.09.2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 25. Ст. 9.

суб'єктам використовувати зареєстроване географічне зазначення, якщо вони виконують усі необхідні вимоги щодо якості продукту та особливостей технології.

Така «колективність» у побудові юридичної конструкції стимулює осіб, які зацікавлені у використанні географічного зазначення, об'єднуватися та інституціоналізуватися для більш ефективного спільного захисту власних інтересів, і це є позитивним вектором, який має всіляко стимулюватися. В ЄС, наприклад, останніми законодавчими змінами було розширено права користувачів географічних зазначень шляхом надання їм права включати своїх представників до структур, які займаються захистом прав інтелектуальної власності.

Для України найбільш оптимальною організаційно-правовою формою інституціоналізації виробників з метою реєстрації географічного зазначення є громадська організація. Це підтверджується, зокрема, усталеним вітчизняним досвідом, а саме: у 2018 році заяву на реєстрацію географічного зазначення «Гуцульська овеча бриндзя» до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України було подано Громадською спілкою «Асоціація виробників традиційних карпатських високогірних сирів». Схожий підхід обрали і заявники щодо реєстрації у 2020 році назви місця походження товару «Мелітопольська черешня», створивши Громадську спілку «Асоціація виробників мелітопольської черешні». Аналогічним шляхом рушили й виробники меду, заснувавши Громадську спілку «Закарпатська спілка пасічників «Срібний край» та зареєструвавши у 2024 році географічне зазначення «Закарпатський мед». Подібний алгоритм було відтворено і під час реєстрації географічного зазначення «Херсонський кавун», яка була ініційована Громадською спілкою «Асоціація виробників херсонського кавуна».

Законодавець усвідомлює потреби малих виробників у об'єднанні та посиленні за рахунок цього їхніх ринкових позицій. Однак слід наголосити на тому, що доступ до використання географічних зазначень на рівні із усіма іншими відкритий і великим суб'єктам господарювання. Тобто не варто вважати географічні зазначення протекційним інструментом, спрямованим суто на мале фермерство. Цей висновок,

який ми отримали з аналізу оновленого вітчизняного законодавства, підтверджується також вивченням набагато більш розгорнутого досвіду використання географічних зазначень в європейських країнах.

Для ілюстрації розглянемо досвід виробництва іберійської свинини – продукту вирощування традиційної породи свиней на Піренейському півострові. Ця порода, на відміну від багатьох інших порід свиней, є гармонійно включеною в екосистему, демонструє високі харчові якості та є відомою серед споживачів. Саме тому не дивною є реєстрація кількох варіантів географічних зазначень щодо виробництва такої тваринницької продукції. Одне з таких географічних зазначень іберійської свинини («Los Pedroches») використовується в місцевому масштабі, а розміри підприємств та їхні маркетингові зв'язки побудовані за логікою локального виробництва. Однак при цьому деякі географічні зазначення іберійської свинини («Guijuelo» та «Jabugo») використовуються великими комерційними підприємствами, діяльність яких побудована виключно на промислових засадах, а географічна територія виробництва для них є способом збільшення прибутку за рахунок використання позитивної репутації та споживчих асоціацій із високою якістю такого продукту³²⁸. Таким чином, досвід показує, що географічні зазначення використовуються не лише малими місцевими виробниками – часто такі географічні зазначення активно вплетені у діяльність великих та навіть транснаціональних виробничо-торговельних корпорацій.

Однак, незважаючи на це, основні зиски все ж отримують цільові адресати – невеликі спеціалізовані виробники локальних продуктів. Це дуже добре проглядається на прикладі іспанських виноробів. Те, що «протягом століть вважалося селянською промисловістю, характеризується присутністю великих транснаціональних компаній. Роздрібна торгівля вином, яка традиційно була сферою дрібних спеціалізованих магазинів, зараз знаходиться в руках мереж супермаркетів. Хоча існує побоювання гомогенізації стилів і пропозицій на ринку вина, ця галузь

³²⁸Silva Pérez R., Leco Berrocal F., Pérez Díaz A. Denominaciones de Origen Protegidas del cerdo ibérico y territorio. Una lectura desde la perspectiva de la agroalimentación territorializada. *Investigaciones Geográficas*. 2023. Vol. 80. P. 151–170.

все ще виробляє величезну кількість продуктів, що продаються під різними географічними зазначеннями походження»³²⁹. У традиційних іспанських виноробних регіонах конкуренція, викликана виходом на світовий ринок нових країн-експортерів, зниженням споживання вина та поширенням захищених найменувань походження в національних регіонах, загрожує майбутньому галузі. З цієї причини економічні та соціальні суб'єкти започатковують та просувають ділові та територіальні ініціативи, які дозволять їм скористатися своїми перевагами та новими можливостями³³⁰. У зв'язку з цим проблеми сільського господарства та сільської місцевості, які постраждали через активний глобалізаційний розвиток, пропонується вирішити за допомогою надання додаткових інструментів правової охорони географічних зазначень.

Саме тому найбільш зацікавлені у розвитку географічних зазначень – невеликі суб'єкти. Іспанський досвід доводить, що переважна більшість географічних зазначень була створена на основі руху інтеграції та участі місцевих економічних суб'єктів, яким вдалося в більшій чи меншій мірі скористатися перевагами отримання офіційного визнання походження свого продукту³³¹.

Виявлений нами європейський контекст розвитку інституту географічних зазначень дозволяє оцінити можливості новітнього вітчизняного законодавства. Якщо аналізувати географічне зазначення як правовий інструмент в європейському та українському новітньому законодавстві, то можна говорити про деякий «*напівпротекційний ефект*». Він полягає у тому, що, безумовно, модернізація законодавчих засад для використання та охорони прав на географічні зазначення

³²⁹ Ponte S. Governing through quality: Conventions and supply relations in the value chain for South African wine. *Sociologia Ruralis*. 2009. Vol. 49. P. 236–257; Esteban Rodríguez S., Climent López E. Los mundos de producción de las denominaciones de origen protegidas del vino en España: disparidad de convenciones tecnológicas y comerciales. *Economía Agraria y Recursos Naturales – Agricultural and Resource Economics*. 2017. Vol. 17 (1). P. 101–125.

³³⁰ Ana Isabel Escalona Orcao, Blanca Loscertales Palomar, Eugenio Climent López. Enfoques, experiencias y propuestas para la mejora de la competitividad territorial de las áreas vitivinícolas: las denominaciones de origen protegidas de la provincia de Zaragoza. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. 2013. № 62. P. 317–341.

³³¹ Silvia Freitas Caetano y Susana Ramírez García. Análisis de redes socioinstitucionales y cohesión social en torno a la Denominación de Origen Vinos de Uclés (Castilla-La Mancha). *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*. 2017. Núm. 22. P. 119–155.

є важливим кроком у напрямі підтримки розвитку вітчизняних аграріїв, однак разом із тим здійснені зусилля не є максимальними:

- підтримка не є прямою, а втілюється у створенні сприятливих регулятивних законодавчих засад;
- підтримка є досить обмеженою за колом адресатів – вона є актуальною лише для тих суб'єктів, що виробляють певний продукт, який має потенціал для правової охорони географічного зазначення;
- незахищеність дрібних виробників від ринкової влади крупних підприємств, оскільки агропротекційний ефект географічних зазначень є максимальним, якщо він спрямований саме на малих та середніх виробників;
- побудова юридичної конструкції географічних зазначень таким чином, що вимагаються значні зусилля виробників: самоорганізація, просування, інституціоналізація тощо. Можливо, варто було би детальніше опрацювати проєкт Закону про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників³³², яким передбачаються правові засади функціонування спеціальних об'єднань для представництва інтересів аграріїв та передбачити в ньому особливий вид таких об'єднань, сфокусованих на охороні прав на географічні зазначення, із наданням таким об'єднанням необхідних юридичних можливостей;
- жодної організаційної чи певної іншої підтримки, принаймні на етапі проходження численних адміністративних процедур, законодавець не передбачив. На нашу думку, це було би досить доречним. Наприклад, за умови успішної сертифікації надавати суб'єкту часткову компенсацію її вартості.

Географічні зазначення для спиртних напоїв. Порівняно із сільськогосподарською та харчовою продукцією використання географічних зазначень для спиртних напоїв має специфічний правовий контекст, який повинен враховуватися під час дослідження відповідних правовід-

³³² Проект Закону про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників № 8149 від 24.10.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40694> (дата звернення: 01.09.2024 року).

носин. По-перше, вітчизняне законодавство диференційовано регулює дві суміжні галузі – *виноробство* та *виробництво спиртових дистилатів* (коньяку, бренді, рому тощо). По-друге, існують особливі агропротекційні передумови розвитку такого законодавства, на які було нашаровано новітнє спеціальне законодавство про географічні зазначення спиртних напоїв. Ці важливі особливості впливають на оцінку агропротекційного потенціалу нових законодавчих положень.

Специфіка розвитку законодавства, що регулює відносини у сфері виробництва алкогольних напоїв, полягає у поєднанні загальних та диференційованих правових засад виготовлення та реалізації виноробної та спиртової продукції. На початку слід окреслити нелінійне становлення такого законодавства. Зокрема, початок спеціального регулювання цієї галузі було закладено у 1995 році Законом України «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами»³³³. Ним було започатковано принципові засади законодавчого забезпечення відносин щодо виробництва і продажу алкогольних напоїв, зокрема, воно ґрунтувалося на ліцензуванні, державному контролі тощо. Водночас, цей закон не приділяв уваги підтримці галузі – вважалося, що вона є досить самодостатньою. Однак помилковість такого погляду швидко стала очевидною: найбільш вразливою виявилася аграрно-сировинна складова – виробництво сільськогосподарської продукції стрімко знижувалося, площі багаторічних насаджень скорочувалися.

З метою рятуння галузі у 1999 році було прийнято специфічний Закон з явною агропротекційною метою, яким запроваджувався спеціальний механізм – збір на підтримку виноградарства, садівництва і хмелярства³³⁴. Для підтримки цих суміжних галузей сільського господарства запроваджувався збір, який сплачували роздрібні продавці алкогольних напоїв з отримуваної виручки з продажу таких напоїв.

³³³ Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами: Закон України від 19.12.1995 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 46. Ст. 345.

³³⁴ Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 09.04.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 191 (втратив чинність).

Акумуляовані у спеціальному фонді суми збору спрямовувалися на підтримку виробників сільськогосподарської сировини, яка була необхідна для виготовлення алкогольної продукції. Цей спеціальний правовий механізм підтримки проіснував близько десяти років та зник із кодифікацією податкового законодавства у 2010 році. Однак поява цього Закону ознаменувала зародження та розвиток спеціального *правового інституту виноградарства і виноробства*, який традиційно мав значну агропротекційну складову.

Для посилення правових засад розвитку виноградарства та виноробства у 2005 році було прийнято спеціальний аграрний Закон України «Про виноград та виноградне вино»³³⁵, який змістив акцент правового регулювання на процеси вирощування сировини та виготовлення з неї виноробної продукції. Цей Закон мав значно менше фіскального змісту та значно більше суто агровиробничого спрямування.

Аналіз розвитку законодавства у напрямі державної підтримки виноградарства і виноробства демонструє в основному опору на спеціальний фіскальний механізм (збір) до 2010 року. Незважаючи на низку науково-практичних нарікань щодо адміністрування такого збору, перевагами такого агропротекційного підходу були стабільність і передбачуваність. Після його скасування протягом наступного десятиріччя державна підтримка надавалася епізодично, переважно на компенсаційній основі, із коштів загального фонду державного бюджету. В основному державна підтримка спрямовувалася на здешевлення нових насаджень, будівництво деяких додаткових технологічних ліній (наприклад, холодильних установок). Ефективність такої підтримки була незначною з огляду на те, що площі виноградників продовжували зменшуватися.

Якісно інший шлях підтримки виноградарства окреслився в 2018 році із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв»³³⁶. Цим Законом було введено поняття «малі вироб-

³³⁵ Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16.06.2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 31. Ст. 419.

³³⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв: Закон України від 20.03.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 17. Ст. 151.

ництва виноробної продукції». Такий особливий правовий статус отримували суб'єкти господарювання, «які здійснюють за повним технологічним циклом без додавання спирту виробництво та розлив у споживчу тару вин виноградних, вин плодово-ягідних та/або напоїв медових в об'ємі, що не перевищує 10000 декалітрів на рік, з виноматеріалів виключно власного виробництва (не придбаних), отриманих шляхом переробки плодів, ягід, винограду, меду власного виробництва»³³⁷. Даний правовий статус був запроваджений до аграрного законодавства цілком обґрунтовано, оскільки малі виробництва виноробної продукції отримували адміністративні спрощення в частині оформлення своєї діяльності та звільнялися від необхідності купувати ліцензію на оптову торгівлю алкогольними напоями, вартість якої сягала півмільйона гривень. Логіка законодавця була проста: на виноробному ринку представлені абсолютно різні суб'єкти – великі підприємства із потужною промисловою основою та мільйонним оборотом, а також малі підприємства, які виробляють незначні (неспівставні!) обсяги виноробної продукції – при цьому і «гіганти», і «карлики» функціонують в однаковому правовому полі, формально зрівняні у правах та обов'язках. Це призводить до утворення завідомо неконкурентних умов діяльності для малого аграрного бізнесу. Водночас, великі промислові підприємства менш схильні до виробництва ексклюзивної продукції – така ніша залишається за малими винокурнями, які для власного розвитку потребують адекватних правових умов. Унаслідок законодавчих змін 2018 року правове регулювання виробництва виноробної продукції посилило свій агропротекційний потенціал.

Однак окрім виноробної продукції алкогольна галузь представлена також іншими виробами. Зокрема, паралельно розвивався ринок *спиртових дистилятів* – спиртів, отриманих шляхом дистиляції (перегонки) після спиртового бродіння сільськогосподарської продукції, які не мають характеристик спирту етилового, зберігають аромат і смак використаної сировини. Спиртові дистиляти можна отримувати із різної сільськогосподарської сировини – не лише із винограду. До

³³⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв: Закон України від 20.03.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 17. Ст. 151.

спиртових дистилятів відносяться спирт коньячний, спирт плодовий, дистилят виноградний спиртовий, спирт-сирець плодовий; зерновий, винний, пивний дистиляти, спиртовий дистилят, отриманий у результаті повного або часткового відбору спирту з алкогольних напоїв, одержаних у результаті повного або часткового збродження суслу, з метою зниження в них вмісту спирту (деалкоголізації), та інші спиртові дистиляти. Тобто поряд із виробництвом виноробної продукції в Україні активно розвивалася і галузь виробництва різних алкогольних напоїв на основі спиртових дистилятів. Однак при цьому виробництво таких продуктів було позбавлене системного сучасного регулювання. Зокрема, широко використовувалися традиційні поняття «коньячний» та «плодовий» спирти. Проте євроінтеграційні процеси поставили проблему ребром, оскільки відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, Україна після завершення перехідного періоду має привести використання низки популярних іноземних географічних зазначень алкогольних виробів до вимог європейського законодавства. Так, наприклад, уся вітчизняна продукція, яка виробляється із виноградних спиртових дистилятів за коньячною технологією, не має називатися «коньяком», адже це захищене географічне зазначення. У нас виникає ситуація, за якої: а) фактичне виробництво спиртових дистилятів широко представлене; б) законодавство має бути приведене у відповідність до вимог Угоди про асоціацію та вичищене від захищених іноземних географічних зазначень; в) на заміну попередньому правовому регулюванню має бути розроблене новітнє, при цьому воно має бути узгоджене та синхронізоване із законодавством про виробництво виноробної продукції. Намагаючись вирішити комплекс цих складних викликів, нормотворець активно змінював законодавство протягом 2023–2024 років.

Зокрема, виникало питання щодо протекційного механізму для малих виробників спиртових дистилятів. За аналогією до малих виробників виноробної продукції запроваджувався правовий статус малих виробництв спиртових дистилятів, основною пільгою якого було звільнення від окремого ліцензування оптової торгівлі. Ці новели були запроваджені Законом України від 29.06.2023 року із красномовною назвою «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких

законів України щодо спрощення умов виробництва дистилятів суб'єктами малого підприємництва»³³⁸.

Одразу за цим Законом було прийнято важливий нормативно-правовий акт яскраво агропротекційного спрямування, яким корегувався правовий статус малих виноробів. Мова йде про Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо розвитку виробництва виноробної продукції та спрощення господарської діяльності малих виробництв виноробної продукції» від 09.08.2023 року³³⁹. Цим законодавчим актом було диференційовано правовий статус малих виробників виноробної продукції. По-перше, було послаблено вимоги щодо використання сировини виключно власного виробництва – відтепер така сировина для алкогольних виробів (плоди, ягоди, виноград, мед) повинна мати «виключно українське походження». По-друге, виробники, які використовують власновироблену сировину, звільняються від необхідності отримувати окрему ліцензію на оптову торгівлю алкогольними напоями. При цьому малі виробники, які використовують придбану українську сировину, зобов'язані таку ліцензію все ж отримати. Фактично, малі виробництва, які використовують додаткову сировину, зберігають свій особливий правовий статус, але втрачають основну пільгу, заради якої цей статус набувається. По-третє, малі виробники виноробної продукції звільняються від обов'язку отримати ліцензію на роздрібну торгівлю.

Стрімка еволюція законодавства про виробництво виноробної продукції та спиртових дистилятів настільки видозмінила систему відповідного правового інституту, що стала очевидною потреба в оновленні загального закону. У зв'язку з цим, незважаючи на воєнний стан та інші системні проблеми, було розроблено і прийнято новий Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, біоетанолу, алкогольних напоїв, тю-

³³⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо спрощення умов виробництва дистилятів суб'єктами малого підприємництва: Закон України від 29.06.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 80. Ст. 295.

³³⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо розвитку виробництва виноробної продукції та спрощення господарської діяльності малих виробництв виноробної продукції: Закон України від 09.08.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 89. Ст. 338.

тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального» від 18.06.2024 року³⁴⁰, який протягом певного часу діє паралельно із попереднім Законом України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального» від 19.12.1995 року. Новим Законом було скомпоновано усі ті протекційні надбання, які точково вносилися окремими змінами протягом останніх шести років, та вибудовано їх у новій узгодженій системі. При цьому було додано деякі нові поняття, наприклад, з'явився правовий статус малого виробництва пива.

Проаналізована нами еволюція законодавства про виробництво виноробних напоїв та спиртових дистилятів дає змогу прослідкувати протекційний вектор, обраний та послідовно впроваджуваний нормотворцем. Основна ідея полягає в утворенні особливих полегшених правових умов для малих виробників різних видів алкогольної продукції. Логічним продовженням такої ідеї стало прийняття Закону України «Про географічні зазначення спиртових напоїв» від 01.12.2022 року³⁴¹. Особливістю цього Закону стало його технічне виконання та диспропорційність, а саме: майже половину його змісту складає перша стаття про визначення термінів – у ній детально охарактеризовано велику кількість спиртних напоїв та їх різновидів. Процедура реєстрації географічних зазначень, сертифікації, внесення до переліку користувачів географічних зазначень у цілому подібна до тієї, що передбачена для сільськогосподарської та харчової продукції.

Таким чином, євроінтеграційні зміни законодавства у сфері виробництва виноробної продукції та спиртових дистилятів супроводжуються агропротекційними механізмами. Зокрема, виділення особливої категорії суб'єктів – малих виробників із наданням їм деяких пільг, що

³⁴⁰ Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, біоетанолу, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального: Закон України від 18.06.2024 року. *Офіційний вісник України*. 2024. № 70. Ст. 4201.

³⁴¹ Про географічні зазначення спиртових напоїв: Закон України від 01.12.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 53. Ст. 158.

враховують незначний обсяг обороту та вирівнюють конкретні умови функціонування на даному аграрному ринку. Закріплення прав на географічні зазначення для спиртних напоїв, які володіють унікальними якостями через зв'язок із територією свого виробництва, також є потенціальним правовим інструментом розвитку саме малих виробників. Використання географічних зазначень вигідне, передусім, малим виробникам регіону. Натомість великі промислові підприємства здебільшого зацікавлені в просуванні та захисті власної торгової марки.

Інтерес до реєстрації географічних зазначень проявляють багато виробників виноробної продукції із різних регіонів України. Наприклад, у 2023 році Громадська спілка «Асоціація виноградарів та виноробів «Придунайська Бессарабія» зареєструвала географічне зазначення «Ялпуг» для таких вин, що виробляються з винограду традиційних сортів (Одеський чорний та Сухолиманський білий) у районі озера Ялпуг. Паралельно ця ж громадська спілка зареєструвала географічне зазначення «Придунайська Бессарабія» – для тих вин, які виготовляються на території, що розташована дуже близько від кількох озер (Ялпуг, Кугурлуй, Кагул, Катлабуг та Китай), Дунаю та Чорного моря.

Цікаво, що на відміну від попереднього прикладу, коли географічне зазначення було зареєстроване групою виробників регіону, існують також альтернативні варіанти. Наприклад, єдиним заявником реєстрації географічного зазначення назви місця походження вин «Шабаг», «Аша-Абаг» стало ТОВ «Шабо» – відомий промисловий виробник виноробної продукції Білгород-Дністровського району Одещини.

Аналізовані процеси активізувалися й в іншому виноробному регіоні України. Так, наслідуючи успішний приклад сироварів і пасічників, винороби об'єдналися в Громадську спілку «Виноградарі і винороби Закарпаття» та зареєстрували географічне зазначення «Закарпатське вино», яким охоплюватимуться вина, виготовлені в окремих визначених районах Закарпатської області.

Узагалі, досліджені нами вітчизняні законодавчі процеси щодо розвитку географічних зазначень є дуже важливими у стратегічній перспективі. Це добре підтверджується тим, як багато уваги приділя-

ється цьому питанню в ЄС. Так, нещодавно було прийнято новий Регламент (ЄС) 2024/1143 Європейського Парламенту та Ради від 11 квітня 2024 року про географічні зазначення для вина, спиртних напоїв і сільськогосподарської продукції, а також гарантованих традиційних особливостей і необов'язкових умов якості для сільськогосподарської продукції, що вносить зміни до Регламентів (ЄС) № 1308/2013, (ЄС) 2019/787 та (ЄС) 2019/1753 та про скасування Регламенту (ЄС) № 1151/2012³⁴². Цим новим нормативним актом було модернізовано законодавчі вимоги та посилено правову охорону географічних зазначень сільськогосподарської, харчової продукції, спиртових напоїв. Зокрема, ним були враховані сучасні реалії поширення інтернет-торгівлі; потреби в деталізованому маркуванні продуктів переробки, інгредієнтами яких виступають продукти із зареєстрованим географічним зазначенням; розширення прав законних користувачів географічних зазначень тощо. Вивчення цього Регламенту в його еволюційному контексті дозволяє спрогнозувати наступні правові виклики, які постануть перед інститутом правової охорони географічних зазначень в Україні.

Отже, сучасна парадигма розвитку сільського господарства в Україні та світі характеризується синергетичною дією кількох взаємопов'язаних проблем: системної, соціальної, економічної та глобалізаційної. На перетині можливих шляхів вирішення цих проблем знаходиться інститут використання географічних зазначень як особливих позначень про географічне походження сільськогосподарських, харчових та спиртних продуктів, їх унікальні та/або традиційні властивості, пов'язані з виробництвом на визначеній території. Вітчизняний правовий інститут географічних зазначень демонструє якісний та кількісний розвиток протягом 2019–2024 років, що проявляється передусім в євроінтеграційному перетворенні загальних засад регулювання геогра-

³⁴² Regulation (EU) 2024/1143 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on geographical indications for wine, spirit drinks and agricultural products, as well as traditional specialities guaranteed and optional quality terms for agricultural products, amending Regulations (EU) № 1308/2013, (EU) 2019/787 and (EU) 2019/1753 and repealing Regulation (EU) № 1151/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1143&qid=1727019321250> (дата звернення: 01.09.2024 року).

фічних зазначень та появі нових спеціальних законодавчих засад. Особливістю становлення спеціальної складової цього інституту слід виділити: а) домінуючий аграрно-правовий зміст, що обумовлюється характерним предметом регулювання: сільськогосподарська, харчова, виноробна продукція і спиртові дистиляти на основі сільськогосподарської сировини; б) «напівпротекційний» ефект новітніх законодавчих положень, який полягає в обмеженому характері позитивного впливу на сільськогосподарських товаровиробників, особливо малих; в) нашарування нового законодавства про географічні зазначення спиртних напоїв на існуюче та реформоване законодавство про виробництво і продаж виноробної та іншої спиртної продукції із взаємним посиленням протекційного потенціалу одне одного.

2.6. Медіація в агропротекційних та земельних спорах: оцінка правових можливостей

Підгалузь агропротекційного законодавства є однією з найбільш проблемних у сучасному аграрному законодавстві України. Зокрема, відносини підтримки сільськогосподарських товаровиробників породжують значну кількість спорів та конфліктів. Це пояснюється кількома факторами: а) широким колом задіяних суб'єктів із різними правовими статусами; б) великою кількістю агропротекційних правових механізмів, які мають різну юридичну природу; в) високим ступенем зацікавленості суб'єктів у отриманні державної підтримки; г) недосконалістю законодавчих положень, що створює благодатне підґрунтя для спірних ситуацій. Незважаючи на те, що державна підтримка охоплює заходи сприяння, слід підкреслити, що конфліктність цих відносин досить висока через конкурентні засади надання, короткостроковість програм, обмежене бюджетне чи інше фінансування тощо. У зв'язку з цим кількість спорів у агропротекційній сфері залишається стабільно на високому рівні, вимагаючи додаткових науково-практичних розвідок у напрямі формування альтернативних способів їхнього вирішення. Ураховуючи поширену тенденцію до поглибленого вивчення медіації як найбільш відомого способу врегулювати спір поза судом, закономірно постає питання про можливість і законність застосування цієї процедури до агропротекційних спорів.

Прийняття у 2021 році довгоочікуваного Закону України «Про медіацію»³⁴³ дало відповіді на деякі питання, але одночасно породило інші. Зокрема, цей Закон намагається максимально відійти від певних вказівок на категорії спорів, у яких медіація може бути застосована. Він обмежується абстрактним змістом ст. 3, в якій дію цього Закону поширено на будь-які конфлікти (спори), в т.ч. цивільні, сімейні, трудові, господарські, адміністративні, а також на справи про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Законом одразу наголошено на власному загально-правовому характері, оскільки закріплено, що «законодавством можуть передбачатися особливості проведення медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів)»³⁴⁴. При цьому жодних додаткових правових норм щодо використання медіації в агропротекційних спорах законодавство не містить. Виникає потреба в науково-практичному аналізі агропротекційних спорів та визначенні їхньої медіабельності, тобто здатності бути вирішеними в порядку медіації.

Вітчизняна доктрина містить багато напрацювань у сфері вивчення юридичних спорів. Так, багато уваги приділено сутності публічно-правових спорів – цим питанням присвячували свої праці С. В. Ківалов, І. В. Складенко, В. А. Сьоміна, К. О. Тимошенко, Н. Є. Хлібороб тощо. Приватноправові спори досліджувалися такими науковцями як О. В. Бринцев, Н. Ю. Голубєва, О. П. Подцерковний, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та інші. Водночас, слід погодитися із тим, що в сучасній науці особливостям аграрно-правових спорів приділено недостатню увагу. Так, окремі аспекти аграрно-правових спорів розглядалися в працях А. М. Земко³⁴⁵, Л. А. Машевської³⁴⁶,

³⁴³ Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ Земко А. М., Машевська Л. А. Щодо поняття «аграрно-правовий спір». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 48–57.

³⁴⁶ Машевська Л. А. Юридичний конфлікт як причина виникнення аграрно-правового спору. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: матеріали круг. столу* (Харків, 24 травня 2013 року). Харків, 2013. С. 113–114.

Ю. Ю. Бакай³⁴⁷. Водночас існуючі наукові розвідки здебільшого зосереджені на традиційному судовому порядку вирішення спорів, тоді як предметних досліджень щодо альтернативних способів вирішення спорів аграрно-правової природи бракує.

Доктрина активно розробляє та класифікує альтернативні способи вирішення юридичних спорів, однак найбільш розробленою є теоретико-практична основа для застосування медіації. Вітчизняна наука збагачена загальними теоретико-правовими розробками (Л. І. Бурової (Галупової)³⁴⁸, Н. М. Грень³⁴⁹, Н. А. Мазаракі³⁵⁰, Л. Д. Романадзе³⁵¹ та інших) та спеціальними правовими дослідженнями розвитку медіації в Україні (наприклад, медіації в земельних спорах присвячено публікації Д. В. Бусуйок³⁵², Т. П. Валянської³⁵³, Л. А. Канівець³⁵⁴, Н. В. Карпінської³⁵⁵, В. В. Кононова³⁵⁶, М. Кучерової³⁵⁷, О. І. Настіної³⁵⁸, А. І. Ріпенка³⁵⁹, Д. В. Федчишина³⁶⁰, Т. Є. Харитонової³⁶¹, М. А. Хлистік³⁶² та

³⁴⁷ Бакай Ю. Ю. Правові засади альтернативних способів урегулювання агроекспортних спорів / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 309–331.

³⁴⁸ Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 207 с.

³⁴⁹ Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури правосудної медіації: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.

³⁵⁰ Мазаракі Н. А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с.

³⁵¹ Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.

³⁵² Бусуйок Д. В. Законодавче регулювання вирішення земельних спорів у порядку медіації. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. 2. С. 147–150.

³⁵³ Валянська Т. П. Альтернативне вирішення конфліктів у сфері земельних відносин: правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2024. 20 с.

³⁵⁴ Канівець Л. А. Щодо ефективності застосування медіації у земельних спорах. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 337–343.

³⁵⁵ Karpinska N. V., Sushyk N. S. Mediation in the system of social services provision in Ukraine. *Innovative technologies in training and education: collective monograph* / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, A. V. Sushchenko, L. O. Sushchenko, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 153–174.

³⁵⁶ Кононов В. В., Петровська М. П. Критерії медіабельності земельних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 90–93.

³⁵⁷ Кучерова М. Медіаційна та мирова угода при врегулюванні земельних спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 9. С. 83–87.

³⁵⁸ Настіна О. І. Медіація як альтернативний та ефективний спосіб вирішення межових земельних спорів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 129–134.

³⁵⁹ Ріпенко А. І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 36 с.

інших; медіаційному вирішенню екологічних спорів приділено увагу в роботах К. А. Козмуляк³⁶³ та інших науковців). При цьому медіаційне вирішення спорів, які виникають у сфері державної підтримки сільськогосподарства, у вітчизняній юридичній літературі залишається практично недослідженим.

Таким чином, існує потреба у визначенні правової можливості застосовувати медіацію для врегулювання конфліктів і спорів у відносинах надання державної підтримки сільському господарству. З огляду на заявлену мету вважаємо за необхідне, перш ніж перейти до викладу основного дослідження, вказати на деякі вихідні методологічні засади. Так, юридична доктрина містить значну кількість загально-теоретичних і спеціально-правових наукових розвідок, присвячених поняттю і ознакам медіабельності спорів³⁶⁴. При цьому певного загальноновизнаного підходу до розуміння цього поняття ще не вироблено. Ми свідомо не заглиблюватимось у вивчення даного теоретичного питання, взявши за основу найбільш абстрактне розуміння медіабельності як можливості застосувати медіацію до врегулювання конфлікту чи вирішення спору. Таке спрощення у термінологічному питанні дозволить нам сконцентруватися саме на заявленій спеціальній проблематиці.

Цілком логічно було би припустити, що стрімкий розвиток аграрного права як науки та галузі вітчизняної правової системи простимулює науково-дослідницьку активність у напрямі вивчення категорії аграрно-

³⁶⁰ Федчишин Д. В. Практика медіації за законодавством зарубіжних країн як спосіб захисту прав на землю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 51. Т. 1. С. 170–173.

³⁶¹ Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Медіабельність земельних спорів на прикладі спорів щодо відновлення сільськогосподарських земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 70.

³⁶² Хлистік М. А. Ознаки медіабельності земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 149–154.

³⁶³ Козмуляк К. А. Медіація як спосіб врегулювання екологічних конфліктів. *Екологічне право*. 2021. Вип. 1–4. С. 44–48.

³⁶⁴ Кононов В. В., Петровська М. П. Критерії медіабельності земельних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 90–93; Романадзе Л. Д. Критерії медіабельності в контексті системи вирішення спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 6 (35). С. 8–13; Бортнікова А. Критерії медіабельності публічно-правового спору. *Visegrad journal on human rights*. 2017. № 6; Мазаракі Н. Щодо поняття медіабельності спору. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 258–262; Хлистік М. А. Ознаки медіабельності земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 149–154.

правових спорів. Однак таке припущення не підтверджується аналізом сучасної аграрно-правової доктрини. Так, наприклад, земельно-правовим спорам присвячено велику кількість досліджень (А. О. Арсенюк, О. В. Бурцева, В. М. Єрмоленка, О. І. Заєць, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулинич, Л. В. Лейби, А. М. Мірошніченко, В. В. Носіка, В. Ю. Уркевича, М. М. Чабаненка, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги тощо). Не меншу увагу привертають еколого-правові спори (О. А. Бунко, Л. А. Калишук (Канівець), К. М. Медведєв, Г. В. Мороз, З. В. Яремак тощо). На тлі такої активної науково-теоретичної розробки проблем вирішення земельних та екологічних спорів виглядає дивним низький рівень інтересу до аграрно-правових спорів та їхніх особливостей.

Авторське визначення аграрно-правового спору дає Л. А. Машевська, яка розуміє під ним «юридичний конфлікт, що виникає з приводу застосування норм аграрного законодавства в процесі функціонування і господарської діяльності аграрних товаровиробників, як суб'єктів аграрних правовідносин, який переданий на судовий розгляд»³⁶⁵. У своїй дисертаційній роботі учена розглядає ознаки та специфіку вирішення окремих категорій аграрно-правових спорів: земельних, майнових, договірних, членських, трудових. Однак при цьому слід наголосити на тому, науковиця обрала лише деякі види аграрних відносин, залишивши поза межами свого дослідження багато інших різновидів. Так, відносини з надання державної підтримки також органічно входять у предмет аграрного права. При цьому вони володіють власними особливостями, що впливають на те, яким чином вирішуються спори з цих питань. Однак медіабельність таких агропротекційних спорів ще не виступала окремим предметом наукових досліджень.

Ураховуючи стан та еволюцію вітчизняного агропротекційного законодавства, слід зазначити, що однією з характерних рис розвитку законодавчих положень про надання державної підтримки сільського господарства потрібно вказати підвищену конфліктність та значну кількість спорів, які виникають з агропротекційних відносин. При цьо-

³⁶⁵ Машевська Л. А. Рішення суду в системі джерел аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 19 с.

му більш детальний аналіз цих відносин вказує на їх неоднорідність, що безпосередньо відображається на особливостях таких спорів. Вивчаючи агропротекційні спори та застосувавши до них комплексний критерій, що поєднує суб'єктний склад та юридичну природу відносин, ми класифікували аналізовані спори на три категорії: інституційно-функціональну, владно-адміністративну і партнерську.

1) *Інституційно-функціональна категорія*. Ця група спорів виникає між публічними органами. Це можливо, наприклад, у ситуації недостатньо чітко визначеного законодавчого кола повноважень публічного органу, задіяного в агропротекційних процесах. При цьому в силу різночитань законодавства про повноваження того чи іншого органу публічної адміністрації між такими органами можуть виникати конфлікти щодо розмежування компетенції. У певних випадках такі конфлікти можуть навіть трансформуватися в повноцінні спори.

Сучасним прикладом може стати аналізований нами у попередніх підрозділах конфлікт, породжений здійснюваною гідромеліоративною реформою. Нагадаємо, що однією з ключових ідей цієї реформи став перерозподіл повноважень державних органів у цій сфері, у результаті якого очікується розмежування функцій двох центральних органів влади: Державне агентство водних ресурсів України (Держводагенство) має управляти водними ресурсами, а Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм (Держрибагенство) отримує в управління гідромеліорацію. Незважаючи на публічно-правовий статус обох інституцій, між ними розгорнулося повноцінне юридичне протистояння. Так, Держрибагенство та підвідомчі йому організації вимагають виконати розпорядження Кабінету Міністрів України «Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм» від 12 серпня 2022 р. № 714-р³⁶⁶ і передати в

³⁶⁶ Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 714-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 183.

їх управління низку об'єктів меліоративного господарства³⁶⁷, а Держводагенство ці вимоги не виконує. Звичайно, існування спору між ключовими відомствами, відповідальними за використання та охорону водних ресурсів, негативно впливає на ведення сільськогосподарської діяльності окремими аграріями. Сільськогосподарські товаровиробники, що користуються водою для зрошування на територіях спірних меліоративних систем, опинилися в складній ситуації з огляду на невизначеність компетенції державних органів.

Якщо характеризувати такі спори з точки зору їх медіабельності, то необхідно, передусім, визначити їхні основні ознаки, а саме: а) публічно-правовий характер; б) учасниками конфлікту є органи публічної влади; в) конфлікт виникає на підставі порушення суспільних та/або відомчих інтересів; в) агропротекційний контекст може проявитися по-різному (наприклад, визначення органу, уповноваженого на здійснення заходів підтримки; визначення обсягу таких повноважень; визначення правомірності тих чи інших агропротекційних рішень тощо).

Незважаючи на те, що Закон України «Про медіацію» не містить прямої вказівки щодо поширення відповідних процедур на відносини, що складаються в рамках аналізованої моделі, у доктрині зустрічаються досить прямолінійні твердження щодо цього. Наприклад, категорично немедіабельними учені називають такі публічно-правові спори, які виникають між суб'єктами владних повноважень³⁶⁸. Ми схильні приєднатися до цієї думки. Вона пояснюється тим, що медіація за своєю суттю спрямована на врегулювання конфлікту та досягнення компромісу, побудованого на взаємних поступках. Відносини між органами публічної адміністрації формуються на абсолютно інших засадах: імперативність, підпорядкування, обмеженість дій прямими вказівками закону. Публічні органи не можуть бути наділені правами

³⁶⁷ Григор'єва Х. А. Правовий дисбаланс гідромеліоративної реформи в Україні (агропротекційний вимір). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 69. С. 124–131.

³⁶⁸ Лиско А. Проблеми впровадження та проведення медіації в адміністративному судочинстві України. *Законодавство України: проблеми та перспективи*: збірник матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Закарпаття, Міжгірський р-н, с. Верхній Студений, 28 січня – 01 лютого 2010 року). Київ, 2010. С. 319–321; Мазаракі Н. Щодо поняття медіабельності спору. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 258–262.

самостійно розширювати, звужувати чи вільно інтерпретувати свої повноваження. У зв'язку з цим ми переконані в абсолютній немедіабельності цієї категорії спорів у агропротекційних відносинах.

2) *Владно-адміністративна категорія*. Ця категорія агропротекційних спорів є найчисленнішою. Вона охоплює спори, що виникають між суб'єктами владних повноважень та особами – адресатами підтримки. Характерні ознаки спорів цієї категорії: а) публічно-правова природа; б) відносини підпорядкування, ієрархічності; в) сторонами спору є орган публічної адміністрації та приватна особа – адресат підтримки; г) підставою виникнення може бути дія чи бездіяльність органу влади щодо надання підтримки конкретній особі (винесення індивідуального акту, прийняття рішення, протокол постпротекційного контролю, відсутність реального виконання рішення про підтримку тощо). У цій категорії агропротекційних спорів приватна особа-адресат знаходиться в юридично вразливому становищі: вона має інтерес в отриманні певного виду підтримки, повинна довести своє право на нього та очікує одержання необхідного адміністративного акту (рішення, наказу тощо), яким уповноважений публічний орган це право визнає та визначає умови його реалізації (обсяг, строки тощо). Під час прийняття таких рішень публічний орган має керуватися лише прямими вказівками законодавства. У даних відносинах орган публічної адміністрації відстоює суспільні інтереси. Наприклад, у типових відносинах щодо надання часткової компенсації понесених витрат конкретному виробнику (в рамках кредитної субсидії, компенсації частини вартості сільськогосподарської техніки тощо) прийняття будь-якого рішення має суспільне значення: позитивне рішення органу впливає на розвиток конкретного суб'єкта, його виробничу діяльність; негативне рішення означає, що державна підтримка буде надана іншому суб'єкту, і це, у свою чергу, вплине на його становлення.

Так само можна проаналізувати дещо інші за своєю побудовою агропротекційні відносини – податкові. Наприклад, надання підтримки певному суб'єкту (податкових пільг або права на спрощений режим оподаткування) означає зменшення надходжень до бюджету, і орган публічної адміністрації, який приймає таке рішення, бере на себе відповідальність за виправданість цього рішення перед суспільством.

У цю категорію спорів входять також спори, які виникають із постпротекційних відносин. Зокрема, у деяких механізмах підтримки передбачаються зобов'язання адресата виконувати певні дії чи утримуватися від них протягом встановленого періоду. Наприклад, часткова компенсація вартості придбаної техніки у багатьох програмах супроводжувалася вимогою до аграрія не відчужувати цю техніку протягом встановленого строку. Подібні додаткові вимоги встановлювалися й іншими програмами підтримки. Наприклад, не зменшувати поголів'я худоби протягом певного часу після отримання державної фінансової підтримки на нього; або вимога щодо цільового використання коштів підтримки тощо. Державний контроль виконання цих умов також може спричинити виникнення спору. Однак такий різновид спорів має важливий додатковий фактор – він будується навколо притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинене порушення. Доведення факту порушення часто обертається неприємними наслідками для суб'єкта господарювання: багато агропротекційних механізмів використовують конструкцію «покарання» за невиконання таких вимог у вигляді позбавлення права звертатися за державною підтримкою протягом кількох років.

Зібрані в рамках цієї владно-адміністративної категорії агропротекційні спори відносяться до різновиду публічно-правових спорів. Вітчизняна доктрина рясніє багатьма дослідженнями, які переконують у тому, що наявність у спорі органу публічної влади не є підставою для визнання такого спору немедіабельним. Наприклад, А. Г. Бортнікова вважає, що «наявність особливої сторони публічно-правового спору – суб'єкта владних повноважень, дії якого обмежені підставами, межами повноважень та способами, що передбачені Конституцією та законами України, несправедливо називають несприятливим чинником для застосування медіації як способу вирішення публічно-правового спору. Але саме завдяки природній зацікавленості зазначеного суб'єкта в утвердженні й забезпеченні прав і свобод людини та громадянина медіація є обов'язковим елементом його повноважень, від якості здійснення якого залежить рівень забезпеченості прав і свобод людини та

громадянина у державі»³⁶⁹. З теоретичної точки зору, висловлені зауваження є цілком справедливими. Однак, з практичної точки зору, публічно-правовий учасник в агропротекційному спорі критично знижує здатність до вирішення такого спору в порядку медіації. На нашу думку, передусім, це спричинено відсутністю природного інтересу органу влади в медіаційному вирішенні спору з конкретним суб'єктом. За своєю ідейною суттю медіація передбачає взаємний пошук рішення, прийнятного для обох сторін конфлікту. Законодавство не створює в органу влади зацікавленості в цьому – основні завдання такого органу полягають в тому, щоб діяти в рамках закону, не виходити за межі своїх повноважень, виконувати чітко прописані функції. У зв'язку з цим ми вважаємо спори даної категорії, що виникають між органами публічної адміністрації та суб'єктами отримання підтримки та базуються на владних відносинах, обмежено медіабельними. Тобто повністю виключати таку можливість не варто, однак і розраховувати на повсюдне поширення не слід. Медіаційне вирішення окремих агропротекційних спорів у межах владно-адміністративної моделі можливе скоріше як виняток, а не як норма.

3) *Партнерська категорія* охоплює спори, які виникають із договірних відносин між суб'єктами владних повноважень (або спеціальними особами публічного права) та суб'єктами отримання підтримки. Справді, певна частина агропротекційних відносин отримує договірне вираження, а значить, розвивається на інших правових засадах, ніж відносини попередніх категорій. Перша група таких договорів – це класичні договори із доданням пільгового елементу. До цієї групи відноситься основна частина всіх апробованих у нашій країні договірних способів державної підтримки (пільгове кредитування фермерів, пільговий лізинг сільськогосподарської техніки, форвардні контракти, державні заставні закупівлі зерна тощо). В основі такої державної підтримки лежить певна класична договірна конструкція (кредит, лізинг, купівля-продаж тощо), однак їй надається агропротекційний

³⁶⁹ Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 19 с.

ефект шляхом додавання до неї певних пільгових елементів – зменшення вартості послуг, урахування сезонності виробництва, подовження терміну виконання зобов'язань тощо. Друга група – це договори, що опосередковують оформлення співпраці держави та аграрного бізнесу. До цієї групи відносяться ті договори, якими, наприклад, оформлюються відносини державно-приватного партнерства, відносини щодо інвестиційної діяльності держави у сфері сільського господарства тощо³⁷⁰.

Партнерську категорію агропротекційних спорів відрізняють деякі особливі риси: а) приватно-публічний характер; б) умовна рівність сторін за договором; в) обмежена диспозитивність регулювання відносин. Можливість вирішення таких спорів альтернативним шляхом важливо дослідити більш детально хоча би тому, що договірний спосіб надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам є досить перспективним в умовах ринкової конкуренції та обмеженості бюджетних коштів. Аналіз ми проведемо на прикладі одного з найбільш масштабних та добре відомих агропротекційних механізмів – форвардних контрактів, за якими сторони домовляються про майбутні поставки сільськогосподарської продукції на визначених умовах.

Дійсно, форвардні програми закупівель сільськогосподарської продукції, які щорічно організовувалися ДСБУ «Аграрний фонд», а потім і ПАТ «Аграрний фонд», можуть виступати яскравим прикладом договірного способу державної підтримки. Форвардні контракти уклалися із великою кількістю сільськогосподарських товаровиробників і створювали потужний агропротекційний ефект за рахунок стабілізації відносин щодо реалізації урожаю, надання авансових коштів, необхідних для проведення посівної, тощо. Однак партнерська складова цих відносин поступово витіснялася³⁷¹. Це спричинило збільшення кількості спорів між ПАТ «Аграрний фонд» і сільськогосподарськими

³⁷⁰ Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 492 с.

³⁷¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.; Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 47–52.

товаровиробниками. Більш детально відстеживши еволюцію цих відносин, ми дійшли висновку про поступове посилення імперативності та жорсткості в юридичній конструкції форвардного контракту, що було спричинене намаганням одного партнера (особи публічного права) максимально використати переваги свого статусу та, ігноруючи принципи рівноправності сторін, наділити другого партнера зобов'язаннями, непропорційними за кількістю та обсягом.

Опираючись на об'єктивний досвід, апробований на численних прикладах протягом кількох десятиріч, маємо визнати, що спори в цій партнерській категорії не можна ідентифікувати суто як приватноправові, оскільки публічний елемент у них відіграє занадто важливу роль (в особі органу державної влади, органу місцевого самоврядування або особи публічного права). Це обмежує можливості для певних варіативних підходів до вирішення спорів за їх участю. Обмежує, але не виключає. Так, наприклад, ПАТ «Аграрний фонд» визнавав, що ранжує власних партнерів залежно від історії їх спільних відносин, ступеня ризиковості сільськогосподарської діяльності, наявності забезпечення тощо. Це впливає і на можливості альтернативного вирішення конфліктів у разі, наприклад, настання непередбачуваних обставин та невиконання сільськогосподарськими виробниками своїх зобов'язань. Зокрема, надійним партнерам можуть йти назустріч та реструктурувати борги у зручний для обох сторін спосіб. Фактично, мова йде якраз про сприятливу основу для медіації – готовність сторін знайти взаємовигідне рішення для уникнення чи вирішення конфлікту, а також збереження можливості подальшої співпраці.

Проведені протягом останніх років дії уряду щодо передачі ПАТ «Аграрний фонд» Фонду державного майна для розгляду можливості його приватизації, вкотре ставить під питання подальше існування агропротекційних форвардних програм в Україні³⁷². Однак це не

³⁷² Григор'єва Х. А. Публічне адміністрування агробізнесу в умовах війни: правовий аналіз протекційності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. Вип. 97. С. 53–65; Григор'єва Х. А. Загроза зникнення АТ «Аграрний фонд»: закономірна еволюція чи небезпечна правова тенденція? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 46–49.

зменшує актуальності отриманих нами висновків, оскільки новітнє агропротекційне законодавство містить й інші приклади обрання подібної партнерської форми надання державної підтримки. Мова йде, зокрема, щодо укладення договорів про надання гранту для створення або розвитку тепличного господарства або про надання гранту для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства³⁷³. Вважаємо, що потенційні проблеми із виконанням договорів на грантове фінансування, як укладені у порядку реалізації цієї програми, можуть стати причиною багатьох спорів у майбутньому. Справа у тому, що належне виконання таких договорів обумовлюється дотриманням низки досить складних вимог (обов'язкове провадження підприємницької діяльності на профінансованому об'єкті протягом встановленого періоду, утворення необхідної кількості робочих місць тощо). При цьому юридична можливість адресата підтримки певним чином вплинути на умови її надання зведена до нуля, оскільки законодавством прямо передбачається використання форми договору приєднання, тобто типової стандартної форми, яка або приймається стороною, або ні – без можливості вносити корективи чи індивідуально визначені зміни. Звичайно, якщо навіть на етапі підписання договору відсутнє прагнення йти назустріч майбутньому партнеру та враховувати його специфічні інтереси, то, на нашу думку, на етапі виникнення спору питання про готовність до компромісів з боку публічного партнера є риторичним.

Звичайно, необхідно визнати, що договірна форма таких агропротекційних відносин дещо трансформує медіабельність спорів у цій сфері та підвищує шанси на ефективне вирішення альтернативним шляхом. Однак приклади реального застосування договірної конструкції до оформлення відносин щодо надання державної підтримки демонструють традиційно потужну публічно-правову складову, яка слабо пом'якшується законодавчими положеннями та формує жорсткість позицій публічних партнерів, що не сприяє медіаційному врегулюванню спорів. Виходячи з отриманих результатів, вважаємо

³⁷³ Деякі питання надання грантів бізнесу: постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 144.

агропротекційні спори із третьої (партнерської) категорії умовно медіабельними.

Отже, можна зробити деякі проміжні висновки. Агропротекційний спір є особливим видом аграрно-правових спорів, що відрізняється варіативністю, підвищеною конфліктністю та значним поширенням. Позасудові можливості вирішення таких спорів, зокрема можливість застосування медіації викликають не лише науковий, але й практичний інтерес. Однак медіабельність агропротекційних спорів має досить жорсткі рамки. У результаті здійсненого дослідження виявлено, що спори, які виникають у сфері надання державної підтримки сільському господарству, залежно від суб'єктів та юридичної природи відносин поділяються на три категорії, що характеризуються різним ступенем можливості застосування медіації: а) інституційно-функціональна категорія спорів (немедіабельні); б) владно-адміністративна категорія спорів (обмежено медіабельні); в) партнерська категорія спорів (умовно медіабельні). Отримані висновки демонструють досить вузьке коло випадків, коли агропротекційні спори можуть бути ефективно вирішені в порядку медіації³⁷⁴.

В рамках піднятої проблеми медіабельності спорів за участю сільськогосподарських товаровиробників важливо розглянути можливість застосувати цю процедуру до деяких *земельно-правових спорів*. Незважаючи на постійні зусилля нормотворця в напрямі удосконалення земельного законодавства, кількість та складність земельних спорів щороку зростає. Напруга у цій сфері посилюється також з огляду на загострення економічних, соціальних та продовольчих кризових явищ, які прогресують на тлі воєнних дій. У зв'язку з цим не дивно, що існує потреба в системному вирішенні проблеми накопичення та вирішення земельних спорів. Це стало потужним чинником для активізації науково-практичних пошуків альтернативних способів врегулювання земельних конфліктів.

Проте законодавство про медіацію не відповідає однозначно на питання щодо застосування цієї процедури до певних категорій зе-

³⁷⁴ Григор'єва Х. А. Медіація у спорах про державну підтримку аграріїв: оцінка правових можливостей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85.

мельних спорів. Навіть ст. 158¹ ЗК України «Врегулювання земельних спорів шляхом медіації» має на меті лише створити загальну нормативно-правову основу для медіації в земельних спорах, а не детально окреслити коло таких спорів чи виявити особливості їх медіабельності.

Таким чином, в умовах сьогодення вкрай актуально визначити не абстрактну медіабельність земельних спорів, а проаналізувати застосовність цієї позаюрисдикційної форми до вирішення конкретних видів таких спорів. З огляду на загострення екологічних умов та необхідність сталого розвитку сільського господарства України, своєчасним і перспективним є науково-практичне дослідження медіабельності земельних спорів на прикладі спорів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Традиційно проблеми вирішення земельних спорів привертають увагу багатьох вітчизняних учених, однак, незважаючи на глибоке опрацювання цих науково-практичних питань у значній кількості досліджень, слід визнати, що проблема не тільки не вирішена – вона з роками лише загострюється. У зв'язку з цим не дивно стала активізація доктринального пошуку нових дієвих способів для ефективного вирішення земельних спорів та переведення цих відносин на інший, більш якісний рівень.

Разом із тим на сьогодні сформовано лише фундамент доктрини медіації в земельних спорах, оскільки розкрито здебільшого тільки загальні засади таких відносин, без подальшої деталізації та заглиблення у спеціально-правові питання. Зокрема, цим пояснюється той факт, що: а) переважна більшість наявних досліджень є досить абстрактними (в них йде мова узагальнено про «всі» земельні спори); б) дослідницький акцент зроблено, передусім, на перевагах медіації, а також можливостях і необхідності її застосування до земельних спорів. При цьому земельно-правова спеціалізація обмежується лише коротким невичерпним переліком найбільш зручних для медіації категорій земельних спорів (наприклад, традиційно до таких відносять спори щодо земельних сервітутів, визначення меж земельної ділянки, спори з відносин добросусідства, визначення порядку користування земельною ділянкою тощо).

Аналіз існуючої правової доктрини демонструє виключно позитивне ставлення до медіабельності земельних спорів, тобто «сукупності ознак, які потенційно дають можливість розпочати медіаційну процедуру та досягти мирного і взаємовигідного вирішення правового спору»³⁷⁵. Разом із тим, учені схильні обмежуватися лише вказівкою деяких найбільш медіабельних категорій земельних спорів, стверджуючи про можливість та доречність застосування цієї позаюрисдикційної форми до усього масиву різноманітних земельних спорів. Однак при більш уважному вивченні цього питання стає очевидним, наскільки умовною є подібна узагальненість та наскільки важко однозначно сформулювати висновок щодо медіабельності земельних спорів, коли є потреба перейти з абстрактного рівня на конкретний – тобто аналізувати конкретну категорію спорів на предмет її медіабельності. На нашу думку, наріжний камінь полягає в різній юридичній природі земельних відносин та спорів, які витікають із них.

Складність цього питання зумовлена, передусім, особливостями самої галузі. По-перше, земельне право є публічно-правовою галуззю вітчизняного права, тобто в ній органічно сплетені відносини різної (протилежної) природи. По-друге, поділ на публічні та приватні відносини в предметі земельного права не є механічним: переважна більшість інститутів представляють собою міцно переплетені публічні та приватні засади. Це надзвичайно важливо, оскільки ідея медіації як добровільного взаємного пошуку компромісного рішення задля уникнення чи вирішення спору, безумовно, тяжіє до приватноправової площини, позаяк базується на рівноправності сторін та їхньому вільному волевиявленні. У зв'язку з цим питання щодо медіабельності земельних спорів не таке однозначне, як може здатися на перший погляд.

Для ілюстрації своїх міркувань ми розглянемо спори щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення. Правовим питанням відновлення земель була присвячена фундаментальна дисертаційна праця Т. В. Лісової, в якій учена визначає відновлення земель як «законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повер-

³⁷⁵ Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 40 с.

нення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивації, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством»³⁷⁶. Необхідно наголосити на тому, що використання земель сільськогосподарського призначення як території для ведення воєнних дій та специфіка сучасного інтенсивного землеробства посилюють навантаження на земельні ресурси і наполегливо виносять на порядок денний питання щодо їх відновлення. Водночас спори щодо відновлення сільськогосподарських земель характеризуються власними особливостями та вимагають більш ґрунтовного аналізу, оскільки поєднують в собі екологічні та майнові питання. Ураховуючи складний контекст сьогодення, стає очевидним, наскільки перспективним може бути медіаційне подолання земельних конфліктів у такій чутливій сфері як відновлення земель. Застосування медіації дозволило би скористатися усіма перевагами цього альтернативного способу вирішення спорів: швидкість, компромісність, низька ресурсозатратність, зниження ризику рецидивів тощо.

Незважаючи на свою цілком чітко визначену спільну мету, відносини в рамках правового інституту відновлення земель є неоднорідними. *По-перше*, заходи відновлення диференціюються на основні (рекультивація, консервація, меліорація) та попередні (внесення мінеральних добрив, промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосування відповідних режимів зрошення, запровадження сівозмін)³⁷⁷. Правові вимоги, суб'єктний склад та методи правового регулювання цих двох груп заходів відновлення земель суттєво різняться. Наприклад, здійснення заходів з рекультивації порушених земель, зняття та перенесення родючого шару ґрунту, консервації деградованих та малопродуктивних угідь, поліпшення сільськогосподарських і лісогосподарських

³⁷⁶ Лісова Т. В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 40 с.

³⁷⁷ Там само.

угідь відбувається на основі розроблених робочих проектів землеустрою³⁷⁸. Організація попередніх заходів відновлення земель не є такою формалізованою та вирішується здебільшого на внутрішньогосподарському рівні. *По-друге*, потреба в проведенні заходів відновлення може виникати внаслідок вчинення як правомірних, так і неправомірних дій. Це зумовлює появу або відсутність додаткового фактору публічно-правового втручання, примусу, відповідальності тощо. Наприклад, під час здійснення заходів державного нагляду (контролю) за використанням та охороною земель територіальні органи Держгеокадастру та/або територіальні органи Держекоінспекції в разі виявлення порушень вимог законодавства щодо консервації земель з питань, що належать до їх компетенції, видають власникам земельних ділянок та/або землекористувачам відповідні приписи про усунення виявлених порушень та/або вносять подання уповноваженим органам з метою прийняття ними рішень про консервацію земель³⁷⁹. *По-третє*, відновлення земель сільськогосподарського призначення може поєднувати різні інтереси: приватний інтерес – оскільки земельна ділянка в цивілістичному розумінні є майном, а зниження її родючості є пошкодженням та збитками; публічний інтерес – оскільки земля одночасно залишається природним ресурсом, національним надбанням, власністю Українського народу. Такий нерозривний комплекс відносин щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення ускладнює медіабельну характеристику спорів у цій сфері.

Як уже зазначалося вище, незважаючи на активну науково-дослідницьку роботу в напрямі застосування медіації в публічно-правових спорах за участю органів державної влади (дисертації А. Г. Бортнікової³⁸⁰, Н. В. Боженко³⁸¹, З. В. Красіловської³⁸², Т. І. Шинкар³⁸³, статті

³⁷⁸ Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.

³⁷⁹ Про затвердження Порядку консервації земель: постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 року № 35. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 13.

³⁸⁰ Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 19 с.

³⁸¹ Боженко Н. В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 15 с.

³⁸² Красіловська З. В. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Одеса, 2017. 20 с.

М. Бліхар³⁸⁴, І. Верби³⁸⁵, О. Горецького³⁸⁶, К. В. Ростовської, Н. В. Гришиної³⁸⁷ тощо), реальні можливості такої форми вирішення спорів в Україні є дуже сумнівними. Передусім, це зумовлюється складнощами узгодження питань компетенції, антикорупційності, недискримінації тощо. Свої аргументи більш розгорнуто ми представимо у вигляді кількох основних перешкод.

1) *Антикорупційна проблема*. За одним із наукових визначень, публічно-правовим спором є «спір з приводу рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, під час здійснення ними публічно-владних управлінських функцій або надання адміністративних послуг, якими порушуються права, свободи та інтереси інших суб'єктів публічно-правових відносин»³⁸⁸. Обов'язковим учасником такого спору виступає орган державної влади чи орган місцевого самоврядування. За офіційним визначенням, медіація – це «позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів»³⁸⁹. Тобто медіація передбачає переговорний процес, віднайдення компромісу, взаємні поступки сторін для формулювання певного прийняттого для них рішення. Однак, якщо розглянути ці особливості медіації більш детально, то проявляється своєрідна можливість інституціоналізації корупції.

³⁸³ Шинкар Т. І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 24 с.

³⁸⁴ Бліхар М. Медіація як спосіб вирішення адміністративних спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 78–82.

³⁸⁵ Верба І. Медіація в адміністративному судочинстві: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 186–190.

³⁸⁶ Горецький О. Медіація в адмінсудочинстві – неможливе можливо? *Юридична газета online*. 2019. № 16 (670). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-vadminsudochinstvi-nemozhlive-mozhlivo.html> (дата звернення: 01.09.2024 року).

³⁸⁷ Ростовська К. В., Гришина Н. В. Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реальність сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2020. № 29. С. 182–188.

³⁸⁸ Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 19 с.

³⁸⁹ Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

Чиновнику легально надається право йти на поступки конкретній особі, право приймати певне компромісне рішення, яке апріорі відрізняється від умовно типового – адже в протилежному випадку в медіації просто немає сенсу. У результаті ця ситуація цілком передбачувано «вмикає» увесь масив вітчизняного антикорупційного законодавства, і звичайно, є величезним та майже непереборним бар'єром для реального впровадження медіації в земельні спори за участю органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

2) *Проблема добровільності.* Закон України «Про медіацію» є в цілому рамковим, і це пояснює його максимально абстрактний зміст. Він встановлює здебільшого основні принципові засади медіації та вимоги до особи-медіатора. Серед таких фундаментальних принципів медіації, що закріплені та розкриті в Законі, слід виокремити те, що «участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників медіації»³⁹⁰. Добровільність є одним із головних принципів медіації, зміст якого полягає у тому, що «ніхто не може бути примушений до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації»³⁹¹. Більше того, така норма цілком відповідає ідеї медіації. Однак цей принцип об'єктивно важко реалізовувати в земельних спорах із органом державної влади або органом місцевого самоврядування. Якщо дотримуватися цього принципу, тоді виникає питання: а як буде вирішуватися, в яких спорах публічний орган йтиме назустріч, а в яких – ні. Звичайно, можна йти іншим шляхом та визначити якісь категорії земельних спорів такими, що підлягають обов'язковому медіаційному врегулюванню. Однак така норма, незважаючи на свої «благородні» мотиви, підриватиме саму ідею медіації та може перетворитися в законодавчу пастку, а не альтернативне вирішення земельних спорів, нівелюючи саму ідею добровільного врегулювання конфлікту.

3) *Проблема балансу одностайності та гнучкості.* Складність полягає в тому, що медіація за своєю суттю передбачає гнучкий та індивідуальний підхід до вирішення кожної конкретної справи. Однак при цьому побічним результатом такого підходу є формування різно-

³⁹⁰ Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

³⁹¹ Там само.

рідної практики щодо подібних спірних ситуацій. В цьому аспекті корисним є порівняння із судовим розглядом земельних спорів. Так, за чинним законодавством суд є самостійним та неупередженим, а суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання. Однак навіть урахувавши це, судова система постійно прагне до уніфікації – зокрема, законом створені інституційні механізми для цього (наприклад, однією з функцій Великої палати Верховного Суду є перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права). Насправді, єдність підходів до однотипних справ має безліч переваг, зокрема, формує сталість і передбачуваність розвитку тих чи інших земельних відносин. При цьому слід усвідомлювати, що вирішення публічно-правових земельних спорів у порядку медіації неодмінно створить неоднорідну практику щодо подібних спорів – при цьому така неоднорідність може бути в рамках однієї інституції. Як наслідок, цілком закономірно можуть виникати питання про зловживання повноваженнями в одних випадках та, навпаки, про саботаж медіації – в інших.

4) *Проблема самовизначення*. Це також один із ключових принципів, який полягає в тому, що «сторони медіації визначають перелік питань, які обговорюватимуться, варіанти врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання, інші питання щодо конфлікту (спору) та проведення медіації»³⁹². У межах цієї принципової проблеми можна виокремити дві складові. По-перше, орган державної влади чи орган місцевого самоврядування діє через посадових осіб – у них власні повноваження та обов'язки, якими досить жорстко регламентується поведінка цих осіб та обмежуються їхні ініціативи. Таким відносинам притаманне імперативне правове регулювання на засадах «дозволено лише те, що передбачено законом»³⁹³. При цьому важливо, що «медіація розрахована на свідомих та добросовісних учасників врегулювання спору,

³⁹² Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

³⁹³ Бусуйок Д. В. Види медіації як форми вирішення земельних спорів. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 3. С. 268–272.

які психологічно готові до компромісу»³⁹⁴. Однак формально учасником спору є знеособлений орган публічної влади, а не конкретна особа, щодо якої застосовні терміни «свідомість» та «добросовісність». Конкретна людина – чиновник як учасник медіаційної процедури впливає на неї через призму власної особистості, хоча головним фактором має бути суспільний інтерес. Так, можна простежити формування довгого ланцюга: суспільні інтереси відстоюються органом публічної адміністрації, який, в свою чергу, представлений в медіаційній процедурі посадовою особою. Через таку полісуб'єктність суттєво ускладнюється виконання принципу самовизначення у випадку участі публічних органів.

По-друге, як бачимо, суспільні інтереси в медіаційній процедурі переломлюються крізь подвійну призму: бачення публічного органу як інституції та бачення окремої посадової особи. Це створює підвищений ризик спотворення таких суспільних інтересів. Узагалі, розуміння обсягу та змісту суспільного інтересу – це окреме складне питання, на яке немає однозначної відповіді. У цьому напрямі багато і плідно працює Г. В. Мороз, яка опирається на те, що наявність суспільного інтересу вказує важливість справи для суспільства³⁹⁵. Однак знову ж таки поняття є неоднозначним та в багатьох випадках дискусійним. Крім того, занадто вільне розуміння суспільного інтересу здатне призвести до нівелювання законодавчих вимог та розмивання компетенції публічних органів.

5) *Проблема конфіденційності*. Закон України «Про медіацію» за загальним правилом вимагає від медіатора та сторін медіації не розголошувати конфіденційну інформацію, зокрема «про пропозицію та готовність сторін конфлікту (спору) до участі у медіації, факти та обставини, висловлені судження та пропозиції сторін медіації щодо врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації»³⁹⁶. Однак участь органу влади в публічно-правових спорах формує

³⁹⁴ Боженко Н. В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 15 с.

³⁹⁵ Мороз Г. В. Захист екологічних прав та інтересів у судовому порядку. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. 2019. Вип. 9. С. 65–73.

³⁹⁶ Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

яскраво виражений суспільний інтерес. У зв'язку з цим, конфіденційність медіації може розцінюватися як приховування важливої інформації та порушення прав громадян на доступ до неї. Такі особливості є характерними для медіації у публічно-правових спорах та суттєво змінюють її основну ідею. Досить м'яко про це висловлюються деякі науковці, зазначаючи, що «принципи конфіденційності та добровільності в процедурі адміністративної медіації, на відміну від інших видів медіації, носять відносний характер»³⁹⁷.

Тим не менш, усі вказані проблеми у своїй сукупній дії створюють серйозний бар'єр для поширення медіації в земельних спорах за участю органів публічної влади. Натомість приватноправові земельні спори дійсно набагато легше піддаються врегулюванню та вирішенню в порядку медіації. Водночас слід нагадати про небезпеку зайвого абстрагування земельно-правових інститутів та спрощеної їх ідентифікації як публічних чи приватних. Так, у рамках відносин відновлення земель значна частина відносин має публічно-правовий характер, як справедливо зазначає Т. В. Лісова. Однак є й такі, що мають домінуючу приватноправову природу. Наприклад, до таких можна віднести спір між приватними особами щодо відновлення родючості земель сільськогосподарського призначення внаслідок порушення користувачем сівозмін. Як відомо, збереження показників родючості ґрунтів прямо залежить від агротехнологічної дисципліни, зокрема в частині обґрунтованого чередування сільськогосподарських культур. Ігнорування таких вимог призводить до швидкої деградації земель і стрімкого зниження якісних показників ґрунтів. Хоча дотримання правил сівозмін не винесене законодавством в прямі обов'язки землекористувача, часто власники земельних ділянок справедливо вважають, що їхньому майну наноситься шкода внаслідок неналежного чергування сільськогосподарських культур на полі. Найчастіше способом захисту своїх порушених прав землевласники обирають дострокове розірвання договору користування земельною ділянкою. Однак все не так просто.

³⁹⁷ Меленко О. В., Стратій О. В., Гриндей Л. М. Адміністративна медіація у світлі інституційних перетворень в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 68. С. 180–185.

Аналіз судових рішень останнього десятиріччя вказує на домінування підходу, за якого порушення сівозміни не є самодостатньою підставою для ідентифікації правопорушення – має доводитися факт нанесення шкоди власнику чи землекористувачу внаслідок зниження родючості земельної ділянки, спричиненого порушенням сівозміни³⁹⁸. На практиці довести таку шкоду та її обсяг досить важко, зокрема через відсутність зафіксованих початкових показників родючості ґрунтів на конкретній земельній ділянці. Саме тому майже в усіх подібних спрах землевласники не можуть захистити свої права за законом. Однак конфлікт при цьому не зникає, не врегульовується і залишається – зазвичай, це безповоротно псує відносини між власником та користувачем земельної ділянки. Насправді, це не відповідає інтересам обох сторін, і тому для вирішення такого земельного спору цілком доречним є застосування медіації. Використання її можливостей допоможе реально дійти консенсусу щодо відновлення родючості земельної ділянки, запобігання рецидивам таких ситуацій та забезпечить основу для довгострокового співробітництва, яке є взаємовигідним та корисним у земельних відносинах.

Отже, в результаті проведеного дослідження можемо зробити деякі висновки. По-перше, реально медіабельними є далеко не усі земельні спори. Зокрема, найбільший потенціал до ефективного вирішення в рамках медіації мають ті земельні спори, в яких переважає приватноправа складова. Реальну медіабельність публічно-правових земельних спорів суттєво знижує синергетична дія кількох складних аспектів, а саме: загроза порушення антикорупційного законодавства та вимушена деформація основоположних принципів медіації (добровільності, конфіденційності, самовизначення) в силу участі в процедурі органу державної влади або органу місцевого самоврядування. По-друге, не зовсім коректним є популярне в літературі узагальнення про те, що доречно застосовувати медіацію до певних категорій спорів, які здебільшого «прив'язуються» до цілих земельно-правових інститутів.

³⁹⁸ Григор'єва Х. А. Юридичні критерії сталості біопалива: земельні, екологічні та кадастрові виклики для України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 6.

На прикладі правового інституту відновлення земель сільськогосподарського призначення продемонстровано існування в його межах як цілком медіабельних земельних спорів, так і обмежено медіабельних³⁹⁹. Проведене дослідження доводить необхідність подальшого науково-теоретичного опрацювання проблем медіації в земельних спорах, особливо в тих, що мають еколого-правовий складник (як у спорах про відновлення земель).

³⁹⁹ Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Медіабельність земельних спорів на прикладі спорів щодо відновлення сільськогосподарських земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 70.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ АГРОПРОТЕКЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ВОЄННИХ ТА ПІСЛЯВОЄННИХ УМОВАХ

3.1. Проблема послідовності реформування агропротекційного законодавства

Статус кандидата в члени ЄС вимагає від України активних нормотворчих зусиль. Це визначає той факт, що аграрне законодавство є одним із найбільш реформованих у напрямі поступової євроінтеграційної перебудови. У контексті цієї загальної парадигми багато питань викликає доля агропротекційного законодавства, значення якого суттєво посилилося в умовах війни та майбутнього післявоєнного відновлення. Бачення нормотворця щодо реформування цієї галузі законодавства залишається досить туманним. Окремі плани можна простежити, наприклад, у проєкті Стратегії розвитку агросектору України до 2030 року, що була підготовлена Мінагрополітики та оприлюднена у червні 2024 року⁴⁰⁰. Цей проєкт рясніє сміливими, але розмитими цілями, на кшталт «підтримка відновлення та стійкості сільськогосподарського сектора», «обмеження розміру підтримки на одного виробника сільськогосподарської продукції» тощо. Однак при цьому Стратегія ставить цілком конкретні завдання щодо розробки і впровадження низки цифрових продуктів, які мають безпосереднє відношення до державної підтримки сільського господарства та мають походження з європейського законодавства (IACS, LPIS, FADN, AKIS). Невизначеність посилюється тим, що в умовах відсутності спеціального регулятивного та програмного правового забезпечення, в Україні вже плануються цілком конкретні пілотні проєкти по запровадженню окремих техніко-юридичних рішень у практику. Усі ці процеси викликають закономірне питання щодо послідовності нормотворчості: чи виправданим є поспішне створення техніко-юридичних умов перед

⁴⁰⁰ Стратегія розвитку агросектору України до 2030 року. URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/rozvitkuagrosetora2030v1-1.pdf> (дата звернення: 01.08.2024 року).

розробкою змістовних та формальних правових засад державної підтримки сільського господарства? Цілком доречним є питання про те, чи не призведе такий підхід до чергового неузгодженого та неконцептуального реформування агропротекційних відносин?

Слід визнати, що євроінтеграційні зобов'язання України щодо адаптації законодавчих умов державної підтримки аграріїв досліджувалися переважно досить абстрактно. Опираючись на отримані у попередніх розділах висновки, є необхідність проаналізувати нинішній стан євроінтеграційних змін агропротекційного законодавства України та обґрунтувати оптимальну послідовність таких змін.

Передусім, слід наголосити на тому, що державна підтримка сільського господарства в ЄС є результатом тривалих економічних, соціальних і політичних процесів, теоретико-практичних пошуків, методичного шліфування та удосконалення законодавчих вимог з метою досягнення одразу кількох важливих цілей: стабілізації економічного благополуччя, гарантування продовольчої безпеки, соціального розвитку сільських територій, екологізації сільськогосподарської діяльності тощо. У зв'язку з цим кожен елемент європейської агропротекційної моделі є цілком врівноваженим необхідним складником розгорнутої системи державної підтримки аграріїв. Недостатньо просто написати норму про певний вид підтримки, адже жодне законодавче рішення не здатне існувати ізольовано. Для втілення його в життя необхідні, наприклад, механізми реалізації, уповноважені інституції, система контролю, заходи юридичної відповідальності тощо. Усі агропротекційні заходи в рамках САП ЄС не є виключенням. Для того, щоб ефективно запустити, реалізовувати та удосконалювати систему державної підтримки аграріїв в ЄС, важливо не тільки прописати змістовну частину такої підтримки (конкретні програми, умови отримання тощо), але й створити належне техніко-юридичне середовище для того, щоб уся ця система реально запрацювала: могли обиратися адресати, міг вираховуватися конкретний обсяг коштів, контролюватися законність таких нарахунків тощо. Для забезпечення цієї технічної частини агропротекційної системи створено цілу низку додаткових правових механізмів. У своєму дослідженні ми розглянемо три основні інституційні

та організаційні правові умови для реалізації європейської агропротекційної моделі: земельно-реєстраційна умова; бухгалтерсько-аналітична умова; інституційно-функціональна умова.

Земельно-реєстраційна умова. З'явившись на початку 90-х років ХХ ст., центральний правовий механізм європейської державної підтримки – прямі погектарні платежі – вимагав особливої системи адміністрування. Щоб забезпечити належне надання коштів фермерам, країни-члени ЄС мали створити *інтегровану систему адміністрування та контролю (IACS)*, завданнями якої стали: а) однозначна ідентифікація бенефіціарів (реєстр виробників); б) однозначна ідентифікація земельної ділянки в просторі та фіксація її поточної площі (реєстр сільськогосподарських ферм); в) перевірка відповідності певній схемі допомоги (реєстрація заявок на виплати)⁴⁰¹.

Ключовим складником IACS стала *система ідентифікації земельних ділянок (Land Parcel Identification System – LPIS)*. Це ІТ-система, заснована на аерофотознімках або супутникових фотографіях, що реєструють усі сільськогосподарські ділянки (еталонні ділянки) у державах-членах ЄС⁴⁰². LPIS є ключовим механізмом контролю в рамках САП, і його було впроваджено для перевірки відповідності субсидіям на основі площі⁴⁰³.

Виникає питання, навіщо створювати ще один земельний кадастр, який у тому чи іншому вигляді існує в усіх країнах? Однак LPIS – це особлива система, мета якої має суто агропротекційний інструментальний характер, і відрізняється від традиційних земельно-кадастрових систем. Справа в тому, що LPIS об'єднує дані про земельні ділянки сільськогосподарського призначення, однак при цьому враховує, що не усі сільськогосподарські землі можуть підлягати прямим виплатам. Наприклад, земельні ділянки є сільськогосподарськими, знаходяться у

⁴⁰¹ Trystuła A., Konieczna J. Land parcel management system in Poland and a case study of EU member states. *Geodetski Vestnik*. 2018. Vol. 62. № 4. P. 630–640.

⁴⁰² Kocur-Bera K. Data compatibility between the Land and Building Cadaster (LBC) and the Land Parcel Identification System (LPIS) in the context of area-based payments: A case study in the Polish Region of Warmia and Mazury. *Land use policy*. 2019. Vol. 80. P. 370–379.

⁴⁰³ Zimmermann J., González A., Jones M. B., O'Brien P., Stout J. C., Green S. Assessing land-use history for reporting on cropland dynamics – A comparison between the Land-Parcel Identification System and traditional inter-annual approaches. *Land Use Policy*. 2016. Vol. 52. P. 30–40.

законному володінні фермера, однак безпосередньо в аграрному виробництві ним не використовуються (земля під дорогами, водоймами, канавами, лісами, чагарниками, спорудами тощо). Це означає, що прямі погектарні виплати не підпадають механічно усі землі, що названі сільськогосподарськими. Для того, щоб враховувати реальний стан справ та не допустити помилок у нарахуванні державної підтримки, європейська агропротекційна модель потребує якраз спеціалізованої земельно-інформаційної системи – LPIS. Вона містить не лише описові матеріали – для належного виконання покладених на неї важливих функцій, вона має включати також картографічні матеріали, аерофотозйомку, інші візуальні матеріали. Завдяки саме таким свіжим інформативним даним уповноважені органи можуть перевіряти заявки фермерів та приймати обґрунтовані рішення щодо призначення певного виду державної підтримки.

Зазвичай, така земельно-реєстраційна система не будується «з нуля» – вона народжується як особливий цифровий продукт на основі компіляції існуючих даних та із додаванням тієї інформації, якої не вистачає.

Кожна країна – член ЄС самостійно розробляє та модифікує свій власний варіант LPIS. Однак разом із тим на рівні європейського законодавства встановлені основні обов’язкові вимоги до таких національних систем. Так, держави-члени ЄС були зобов’язані розробити свої LPIS відповідно до положень статті 70 Регламенту (ЄС) № 1306/2013, згідно з яким система ідентифікації сільськогосподарських ділянок встановлюється на основі карт, земельно-реєстраційних документів або інших картографічних довідок. Використовуються методи комп’ютеризованої географічної інформаційної системи, включаючи аерофотознімки або просторові ортофотознімки, з однорідним стандартом, який гарантує рівень встановленої точності⁴⁰⁴. Конкретніші технічні вимоги додатково викладені у ст. 5 Регламенту (ЄС) № 640/2014⁴⁰⁵.

⁴⁰⁴ Regulation (EU) № 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Council Regulations (EEC) № 352/78, (EC) № 165/94, (EC) № 2799/98, (EC) № 814/2000, (EC) № 1290/2005 and (EC) № 485/2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1306&qid=1723580959067> (дата звернення: 01.08.2024 року).

⁴⁰⁵ Commission Delegated Regulation (EU) № 640/2014 of 11 March 2014 supplementing Regulation (EU) № 1306/2013 of the European Parliament and of the Council with regard to the

Оскільки країни – члени ЄС мають право самостійно розробляти власні LPIS, які задовольняють висунуті технічні, організаційні та інформаційні вимоги, зовсім не дивно, що методологія їх створення та ведення має відмінності: наразі в ЄС існують LPIS, довідкові бази даних яких ґрунтуються на п'яти моделях еталонних земельних ділянок, таких як сільськогосподарська ділянка, кадастрова ділянка, фермерський квартал, фізичний блок і топографічний блок. При цьому країни періодично можуть змінювати свої системи, апробуючи інші варіанти. Наприклад, у 2006 році 22 держави-члени оголосили 27 LPIS на основі чотирьох моделей еталонних ділянок. У 2016 році існувало вже 44 національні та регіональні LPIS, які охоплюють понад 135 мільйонів еталонних ділянок у 28 державах-членах⁴⁰⁶.

Функціонал LPIS теж трансформувався разом із європейським агропротекційним законодавством. Як було вказано вище, спочатку LPIS були розроблені з метою контролю субсидій на основі площі. Згодом держави-члени почали застосовувати свої LPIS для моніторингу перехресного дотримання фермерами вибраних екологічних правил і програм розвитку сільської місцевості⁴⁰⁷, таких як агроекологічні програми, підтримка територій із несприятливими умовами для землеустрою, сільськогосподарські практики, що забезпечують переваги для навколишнього середовища та клімату, а також зобов'язання щодо екологізації. Наразі дані національних LPIS застосовуються для ще більш широкого кола цілей, зокрема включаючи питання: сільського планування⁴⁰⁸, сільського розвитку⁴⁰⁹, продовольчої безпеки⁴¹⁰,

integrated administration and control system and conditions for refusal or withdrawal of payments and administrative penalties applicable to direct payments, rural development support and cross compliance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0640&qid=1723581198775> (дата звернення: 01.08.2024 року).

⁴⁰⁶ ECA. The Land Parcel Identification System: A Useful Tool to Determine the Eligibility of Agricultural Land – But its Management could be Further Improved. Special Report. PL, 2016. 25 p.

⁴⁰⁷ Tóth K., Kučas A. Spatial information in European agricultural data management. Requirements and interoperability supported by a domain model. *Land Use Policy*. 2016. Vol. 57. P. 64–79.

⁴⁰⁸ Verhoeve A., Dewaelheyns V., Kerselaers E., Rogge E., Gulinck H. Virtual farmland: Grasping the occupation of agricultural land by non-agricultural land uses. *Land Use Policy*. 2015. Vol. 42. P. 547–556.

⁴⁰⁹ Derek B. van Berkel, Peter H. Verburg. Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe. *Land Use Policy*. 2011. Vol. 28. Issue 3. P. 447–459;

аналізу агроєкосистем⁴¹¹ та сільськогосподарських ландшафтів⁴¹², відстеження ефекту фрагментації земель⁴¹³, обрахування викидів вуглекислого газу⁴¹⁴ та інших.

Таким чином, можна переконатися, що IACS та LPIS як інституційно-функціональні та організаційно-правові передумови надання державної підтримки аграріям в ЄС є цілком закономірними та невід'ємними складовими європейської агропротекційної моделі. Їхня поява була спричинена саме потребами спільної аграрної політики (САП): інформаційно-технічні системи були розроблені та впроваджені для втілення в життя нового підходу в агропротекційному законодавстві ЄС.

З огляду на ці висновки досить цікаво проаналізувати положення оприлюдненої для обговорення Стратегії розвитку агросектору до 2030 року. У цьому проєкті Мінагрополітики пропонує створити IACS та LPIS в Україні. При цьому характерно, що: а) жодних планів по систематизації та реформуванню вітчизняного агропротекційного законодавства не заявлено; б) не йдеться про перехід на систему державної підтримки у формі прямих платежів.

Сучасний стан вітчизняного агропротекційного законодавства вимагає докорінного реформування, проте концептуальних ідей щодо шляхів та форми такої назрілої еволюції досі не розроблено. Натомість, судячи з проєкту Стратегії, вже йде мова про реалізаційні механізми

Pašakarnis G., Morley D., Malienė V. Rural development and challenges establishing sustainable land use in Eastern European countries. *Land Use Policy*. 2013. Vol. 30. Issue 1. P. 703–710.

⁴¹⁰ Singh M., Marchis A., Capri E. Greening, new frontiers for research and employment in the agro-food sector. *Science of the Total Environment*. 2014. Vol. 472. P. 437–443; Candel J. J. L., Breeman G. E., Stiller S. J., Termeer C. J.A.M. Disentangling the consensus frame of food security: The case of the EU Common Agricultural Policy reform debate. *Food Policy*. 2014. Vol. 44. P. 47–58.

⁴¹¹ Wainger L. A., King D. M., Mack R. N., Price E. W., Maslin T. Can the concept of ecosystem services be practically applied to improve natural resource management decisions? *Ecological Economics*. 2010. Vol. 69. Issue 5. P. 978–987.

⁴¹² Levavasseur F., Martin P., Bouty C., Barbottin A., Bretagnolle V., Théron O., Scheurer O., Piskiewicz N. RPG Explorer: A new tool to ease the analysis of agricultural landscape dynamics with the Land Parcel Identification System. *Computers and Electronics in Agriculture*. 2016. Vol. 127. P. 541–552.

⁴¹³ Latruffe L., Piet L. Does land fragmentation affect farm performance? A case study from Brittany, France. *Agricultural Systems*. 2014. Vol. 129. P. 68–80.

⁴¹⁴ Hiironen J., Niukkanen K. On the structural development of arable land in Finland – How costly will it be for the climate? *Land Use Policy*. 2014. Vol. 36. P. 192–198.

на кшталт IACS та LPIS. Тобто, образно висловлюючись, нормотворець, ще не продумавши, яким буде дім, уже припасовує йому меблі.

За таких обставин, навіть правовий статус України як кандидата в члени ЄС, не є виправданням для непослідовності нормотворчих дій. Країни – члени ЄС мали власні особливості вступу, однак ці процеси були більш чітко окресленими, на відміну від теперішнього українського варіанту. Можна проаналізувати деякі приклади. Репрезентативними можуть стати історичні факти щодо країн, які вступили до ЄС у 2004 році. Так, в Угорщині задовго до вступу в ЄС, велася активна робота по розробці та впровадженню власних систем дистанційного зондування. Вони постійно модифікувалися під нові потреби, а в 1997 році трансформувалися у національну програму CROPMON, яка лягла в основу впровадження IACS та LPIS, необхідних для реалізації САП ЄС⁴¹⁵. Тобто в цій державі незалежно від євроінтеграційних процесів створювали подібні інформаційні системи, які за необхідності були прилаштовані під вимоги до національного варіанту LPIS.

Система ідентифікації земельних ділянок (LPIS) у Чеській Республіці була створена у 2001 року як ключовий компонент IACS для сільськогосподарських субсидій на основі площі. Чеська LPIS буда запуснена для національної кампанії субсидій 2003 року, а з 2004 року – до субсидій на основі території в рамках IACS⁴¹⁶. Як бачимо, створення чеської системи LPIS було максимально наближеним до початку виплат фермерам після фактичного вступу країни до ЄС.

У Румунії, яка стала членом ЄС у 2007 році, проект із створення IACS-LPIS був досить складним, і тому певний час система налаштовувалася і тестувалася, щоб відповідати особливим вимогам Румунії⁴¹⁷.

Тобто, як можна простежити на аналізованих прикладах, країни підходили до роботи над створенням IACS-LPIS уже на порозі свого

⁴¹⁵ Csornai G., Csonka B., Zelei G., Nádor G., Tikász L., László I., Martinovich L., Kocsis A., Bognár E., Suba Z., Wirthardt C., Winkler P. Crop monitoring basis to the area based subsidy control and Land Parcel Identification System (LPIS-Hu) in Hungary. *New Strategies for European Remote Sensing*. 2005. P. 507–514.

⁴¹⁶ Trojáček P. New land parcel identification system for agricultural subsidies in the Czech Republic. *Geoinformation for european-wide integration*. 2003. P. 557–559.

⁴¹⁷ Docan D. C., Dana I., Badea A., Moise C., Badea R. Adapted methods of spatial information analysis developed and implemented in the framework of IACS-LPIS setup in Romania. *Annals of DAAAM for 2007 & proceedings of the 18th international DAAAM symposium*. 2007. P. 231–232.

членства, коли готували технічні умови для включення в загально-європейську систему державної підтримки сільського господарства. У цьому контексті цікавим прикладом є Туреччина, яка на різних етапах розвитку державності мала окремі плани на євроінтеграцію, однак не вступила в ЄС. У процесі підготовки у 2006 році було реалізовано пілотний проєкт, за яким у Туреччині було створено IACS⁴¹⁸. Подібний сценарій створення пробної версії інтегрованої системи адміністрування та контролю може мати місце в Україні, оскільки планується реалізація пілотного проєкту щодо розробки та запровадження LPIS на Львівщині⁴¹⁹.

На основі проведеного дослідження можна вкотре констатувати характерний зворотний шлях нормотворчості: від спеціального до загального. Без вирішення головної концептуальної задачі нормотворець рухається в напрямі розробки окремих реалізаційних механізмів, які самі по собі не представляють особливої цінності. Їх роль, значення та функціонал повною мірою залежать від тих завдань, які покладе на них в майбутньому агропротекційна модель. Наразі Україна, ігноруючи основне ідейне завдання, приступає до технічного: готується до майбутнього фінансування за рахунок європейських фондів, не реформує законодавство змістовно. Метою створення IACS-LPIS у проєкті Стратегії розвитку агросектору до 2030 року так і заявлено «проходження скрінінгу», а не удосконалення державної підтримки аграріїв. Тобто Україна буде намагатися створити систему, формально подібну до європейських аналогів, а не систему, яка би відповідала майбутньому агропротекційному законодавству та обслуговувала би, передусім, його потреби.

Техніко-юридична сторона виявленого курсу також викликає питання. Зокрема, незрозумілим залишається правовий режим такої національної системи та особливості її співіснування із іншими реєст-

⁴¹⁸ Erden H., Aslan M., Özcanlı C. B. To Establish a New Subsidy System. *Fourth international conference on agro-geoinformatics*. 2015.

⁴¹⁹ Представництво Європейського Союзу має намір запустити пілотний проєкт системи ідентифікації сільськогосподарських ділянок (LPIS) у Львівській області. URL: <https://gazeta-fp.com.ua/news/predstavnitstvo-evropejskogo-soyuzu-mae-namir-zapustiti-pilotnij-proekt-sistemi-identifikatsiji-silskogospodarskikh-dilyanok-lpis-u-lvivskij-oblasti> (дата звернення: 01.08.2024 року).

раційними системами (зокрема, Державним земельним кадастром і Державним аграрним реєстром). Досвід Польщі, наприклад, вказує на те, що LPIS найпростіше будувати на основі уже давно розробленого земельного та майнового кадастру. Це має безумовні позитивні наслідки, серед яких: а) стабільність ведення, охоплення всієї території країни, постійне оновлення та контроль з боку органів державної влади; б) офіційність даних, отриманих із системи; в) поєднання описової частини та картографічної частини (кадастрової карти), що відображає межі та номери кадастрових ділянок; г) юридичний характер реєстраційних даних; д) інформація про персональні дані власника⁴²⁰.

Однак практика застосування польської LPIS в агропротекційній діяльності демонструє окремі проблеми. Основними складнощами можна визнати застарілість та консервативність інформації в традиційних земельних та майнових кадастрах. У зв'язку з цим для подальшого наповнення LPIS необхідно використовувати ГІС-технології, фотозйомки тощо. Однак при цьому виникає потенційний конфлікт: база даних LPIS постійно модифікується для врахування змін у використанні сільськогосподарських земель, проте не всі користувачі знають про ці зміни, і вони вважають дані LPIS ідентичними даним земельного кадастру. Це спричиняє спори та юридичні ускладнення⁴²¹ навіть у Польщі – країні, в якій система LPIS функціонує вже протягом двадцяти років. Цілком закономірно припустити, що подібні проблеми будуть виникати і в Україні під час запуску агропротекційної земельно-реєстраційної системи LPIS. Вітчизняним сільськогосподарським товаровиробникам доведеться по-новому оцінити власні земельні угіддя на предмет їх відповідності вимогам щодо прямих виплат. Однак нагадаємо: таких вимог вітчизняне законодавство ще не містить.

Бухгалтерсько-аналітична умова. Окрім земельно-реєстраційної системи LPIS невід'ємною складовою європейської агропротекційної моделі є *FADN (Farm Accountancy Data Network)* – це мережа даних

⁴²⁰ Trystuła A., Konieczna J. Land parcel management system in Poland and a case study of EU member states. *Geodetski Vestnik*. 2018. Vol. 62. № 4. P. 630–640.

⁴²¹ Kocur-Bera K. Understanding information about agricultural land. An evaluation of the extent of data modification in the Land Parcel Identification System for the needs of area-based payments – a case study. *Land Use Policy*. 2020. Vol. 94.

бухгалтерського обліку фермерських господарств, що функціонує в країнах ЄС, – інструмент оцінки доходів фермерських господарств та реального впливу САП. Концепція FADN була започаткована ще в 1965 році, однак її ідея та функціональне використання постійно змінювалися. Так, у 2023 році після довгих дискусій FADN (збір бухгалтерських даних сільськогосподарських виробників) було адаптовано у FSDN (збір даних для сталого розвитку сільськогосподарських виробників). Попередня система моніторингу під назвою «Мережа даних бухгалтерського обліку ферм» (FADN) була зосереджена на фінансових та економічних даних, у зв'язку з чим вона виступала важливим інструментом для моніторингу та оцінки САП ЄС, збираючи результати бухгалтерського обліку з 80 тис. ферм⁴²². Така звітно-інформаційна система забезпечує ефективну політику розвитку фермерства, кооперації та сільських територій в ЄС.

У рамках FADN ведеться щорічне дослідження відповідальними інституціями, які збирають бухгалтерські дані з вибірки сільськогосподарських підприємств у ЄС. Використовувана методика спрямована на надання репрезентативних даних за трьома вимірами: регіональним, економічним розміром та видом сільського господарства⁴²³. Оскільки її основною метою є відстеження економічних показників ефективності агропротекційних заходів, цілком логічним є те, що система FADN запроваджувалася в країнах після вступу до ЄС.

Цікаво, наприклад, що в Хорватії, яка у 2013 році останньою набула членство в ЄС, було створено досить розгалужену інституційну систему національної системи FADN, до якої було включено: Національний комітет FADN, Міністерство сільського господарства і Бюро статистики. При цьому дослідники вказують на те, що хорватська система працює, суто виконуючи відповідне законодавство ЄС, і наразі її основною метою є суворе дотримання своїх формальних зобов'язань перед мережею FADN, а не реальне відстеження ефективності

⁴²² Vrolijk H., Poppe K. Cost of extending the farm accountancy data network to the farm sustainability data network: Empirical evidence. *Sustainability*. 2021. Vol. 13. Issue 15. P. 8181.

⁴²³ Бездушна Ю. С. Розвиток аграрного та макроекономічного аспекту інтегрованої звітності. *Розвиток інтегрованої звітності підприємств: тези виступів Міжнар. наук. конф. (Житомир, 4–5 жовтня 2019 р.)*. Житомир: Житомирська політехніка, 2019. С. 17–18.

САП⁴²⁴. Тобто впровадження та повноцінне застосування таких цифрових, статистичних та аналітичних інструментів як FADN є процесом досить тривалим навіть у країнах, які вже набули членство в ЄС.

В аналізованій нами Стратегії розвитку агросектору до 2030 року однією із цілей у рамках цифровізації сільського господарства пропонується «інтегрована система контролю FADN, яка забезпечує систематичні перевірки заявок на отримання допомоги на основі перехресних перевірок та фізичного контролю на фермі (перевірки на місці)». Проте, не очікуючи офіційного схвалення Стратегії, в межах реалізації проєкту ЄС «Інституційна та політична реформа дрібномасштабного сільського господарства» (IPRSA) уже обрано регіон для пробного впровадження FADN в Україні, і для цих цілей була визначена Полтавщина⁴²⁵. Як і у випадку із земельно-реєстраційними системами LPIS, щодо бухгалтерсько-аналітичного інструменту FADN можна спостерігати активні апробаційні заходи, що організовуються задовго до прийняття належного нормативно-правового підґрунтя.

Інституційно-функціональна умова. Інституційну складову європейської агропротекційної моделі представляє обов'язкова платіжна агенція (*paying agency*). Вимоги до неї представлені в Регламенті ЄС № 1306/2013 від 2013 року⁴²⁶ та Регламенті ЄС від № 2021/2116 від 2021 року⁴²⁷. В цілому вони вимагають від держав – членів ЄС створити або обрати певну установу чи орган та уповноважити її на управління і контроль видатків у процесі здійснення агропротекційних заходів САП. Регламенти ЄС наполягають на тому, що більш дореч-

⁴²⁴ Juračak J., Očić V. Assessment of Farm Accountancy Data Network System in Croatia. *Poljoprivreda*. 2021. Vol. 27 (2). P. 91–98.

⁴²⁵ Інтеграція України до ЄС: перший крок у рамках FADN зроблено. URL: <https://www.pdau.edu.ua/news/integraciya-ukrayiny-do-yes-pershyy-krok-u-ramkah-fadn-zrobleno> (дата звернення: 01.08.2024 року).

⁴²⁶ Regulation (EU) № 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Council Regulations (EEC) № 352/78, (EC) № 165/94, (EC) № 2799/98, (EC) № 814/2000, (EC) № 1290/2005 and (EC) № 485/2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1306&qid=1723580959067> (дата звернення: 01.08.2024 року).

⁴²⁷ Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) № 1306/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116&qid=1720185598472> (дата звернення: 01.05.2024 року).

ним є обрання однієї національної платіжної агенції, однак допускають існування кількох регіональних. Основні функції платіжної агенції полягають у тому, щоб забезпечити організацію виплат за програмами САП, проконтролювати законність та спрямованість таких виплат, формувати щорічний офіційний звіт по витрачанням таких коштів.

У неодноразово згаданому нами проєкті Стратегії розвитку агросектору до 2030 року зазначається, що ціль «розбудова інклюзивної політики розвитку сільського господарства та сільських територій: інституційна спроможність» має бути досягнута шляхом створення виплатної агенції. Нам не дуже імпонує таке формулювання, оскільки, аналізуючи досвід країн – членів ЄС, можна переконатися в тому, що вони переважно йшли по шляху надання правового статусу платіжної агенції вже існуючій інституції, а не витрачали ресурси на створення нового суб'єкта. Наприклад, функціонуюче в Польщі з 1989 року Агентство сільськогосподарського ринку було інституцією, відповідальною за ринки сільськогосподарської продукції з обов'язком стабілізації ринку та захисту сільськогосподарських доходів. Після вступу до ЄС Агентство отримало нові повноваження та статус платіжного агентства⁴²⁸.

Разом із тим, європейське законодавство вимагає від країн-членів не просто механічно обрати певну інституцію та надати їй правовий статус платіжної агенції – насправді процедура ускладнена процесом акредитації на основі офіційної перевірки відповідності інституції усім висунутим вимогам.

На наш погляд, Україні слід розглянути можливість підготувати певну вже існуючу інституцію для проходження вказаної акредитації та набуття статусу платіжної агенції. Для успішного виконання цієї ролі добре підійшов би Аграрний фонд, який за попереднього агропротекційного законодавства був створений як спеціальна бюджетна установа з функціями надання підтримки сільському господарству. Однак еволюція законодавства стерла згадки про Аграрний фонд із

⁴²⁸ Mickiewicz B., Pradziadowicz M. Issues of shaping the agricultural market in Poland on the example of milk and sugar markets. *Economic Science for Rural Development: Production and Cooperation in Agriculture / Finance and Taxes*. 2013. Issue 30. P. 62–68.

базового Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». За цих обставин найбільш вірогідним кандидатом на роль платіжної агенції може бути Український державний фонд підтримки фермерських господарств (Укрдержфонд), який є державною бюджетною установою та виконує функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення і розвитку фермерських господарств.

Інституційна ланка є дуже важливою, оскільки саме вона об'єднує в одне ціле реалізаційну складову європейської агропротекційної системи. Проаналізовані нами три техніко-юридичні умови, що створюють зручне інформаційне середовище для надання державної підтримки аграріям, утворюють між собою взаємопов'язану систему: кожен виробник в реєстрі одержувачів підтримки (IACS) має відповідне посилення в системі ідентифікації земельних ділянок (LPIS); водночас кожного виробника, включеного до мережі облікових даних фермерських господарств, який одержує підтримку (FADN), можна виявити в реєстрі бенефіціарів та системі ідентифікації ділянок⁴²⁹. Така побудова інформаційних систем дозволяє оперативно управляти і контролювати виконання вимог агропротекційного законодавства ЄС.

Отже, на підставі проведеного дослідження можна зробити деякі висновки. Передусім слід підкреслити, що європейська агропротекційна модель окрім змістовної та формальної складових має також обов'язкову техніко-юридичну частину, яка представлена важливими правовими механізмами: а) земельно-реєстраційними системами (IACS та LPIS); б) бухгалтерсько-аналітичними мережами (FADN); в) інституційно-функціональними структурами (національні платіжні агенції). Євроінтеграційні перетворення у вітчизняній агропротекційній сфері мають стосуватися одразу всіх трьох складових: змістовної (конкретні механізми підтримки), формальної (відповідність законодавства), техніко-юридичної (створення реалізаційного середовища для успішного втілення законодавчих вимог). У ході нашого дослідження було

⁴²⁹ Митченко О. О. Актуальні питання удосконалення інформаційного забезпечення державної аграрної та продовольчої політики з урахуванням міжнародного досвіду. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 237–247.

зафіксовано дисбаланс євроінтеграційного реформування вітчизняного агропротекційного законодавства. Такий дисбаланс проявляється в активному випереджаючому розвитку техніко-юридичної складової та в нормотворчій пасивності щодо змістовної та формальної частин агропротекційної моделі. Виявлена диспропорційність здатна призвести до майбутніх законодавчих проблем і колізій. Можливо, нормотворець відкладає реформування (або принаймні його концептуальне окреслення), сподіваючись на те, що встигне зробити це порівняно швидко, опираючись на агропротекційні регламенти і директиви ЄС. Проте це завдання не таке просте, адже кожна країна – член ЄС має розробити власний національний варіант законодавства про державну підтримку сільського господарства, орієнтуючись на власні потреби, можливості та пріоритети. З огляду на специфічні обставини набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС та ультракризові сучасні умови проведення підготовки до вступу, Україна вкотре здійснює викривлений шлях євроінтеграційного реформування агропротекційного законодавства, що може мати негативні наслідки. У зв'язку з цим оптимальною виглядає класична послідовність євроінтеграційного реформування законодавства про державну підтримку сільського господарства України «від абстрактного до конкретного», а саме: 1) *концептуальний етап* (теоретична розробка нової системи агропротекційного законодавства, вибір правових механізмів та їх законодавчої форми, окреслення майбутньої системи законодавства); 2) *нормотворчий етап* (створення нормативно-правових засад для функціонування нової системи підтримки); 3) *технічний етап* (створення, тестування, запуск необхідних інформаційних продуктів для належної реалізації законодавчих вимог)⁴³⁰.

3.2. Методологія оновлення агропротекційного законодавства

Ефективне реформування агропротекційного законодавства можливе лише в результаті ґрунтовного опрацювання ідейної основи майбутньої системи. Концепція такої побудови базується на певних

⁴³⁰ Григор'єва Х. А. (Не)послідовність євроінтеграційного реформування законодавства України про державну підтримку сільського господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84.

методологічних засадах, які створюють єдність усієї системи, кристалізують її дух. Крім того, відповідність основним методологічним засадам має бути мірилом усього позитивного законодавства, що стає частиною цієї системи. Важливість продуманої цілісної методології часто недооцінюють, підмінюючи її механічним копіюванням чи запозиченням іноземних зразків, довільно змішуючи в законодавчому забезпеченні суперечливі методологічні засади. Не дивно, що така зневага до методології як ідейного фундаменту стала однією з причин того незадовільного стану агропротекційного законодавства, який фіксується сьогодні.

На нашу думку, в основу майбутнього агропротекційного законодавства мають лягти три основні ідеї, що створюють найбільш важливу концептуальну рамку для конкретних механізмів та норм, що складуть оптимальну вітчизняну модель державної підтримки сільського господарства.

Пріоритет національних інтересів. Дана ідея може виглядати очевидною, однак насправді при більш детальному вивченні проглядається уся її глибина та неоднозначність. Доктрина національних інтересів є, мабуть, однією з найбільш дискусійних науково-практичних проблем. З одного боку, національні інтереси є центральною категорією для формування державної політики, а з іншого – багато вчених сумніваються взагалі у продуктивності використання цієї категорії через її невизначеність, розмитість та популістичність. Така варіативність змісту національних інтересів зумовлена, передусім, застосуванням різних підходів до розуміння цієї фундаментальної категорії. Так, наприклад, аналізуючи походження національних інтересів, учені розробили два концептуально протилежні бачення самої природи цього поняття: суб'єктивне та об'єктивне. Виразники суб'єктивного підходу вважають, що інтерес за своєю природою може бути притаманним лише фізичній особі, але не таким колективним суб'єктам як держава, народ чи нація. Тому, на їхню думку, національні інтереси нерозривно пов'язані зі свідомістю людей. Тобто йдеться про сприйняття особами, що формують політичні рішення, інформації щодо реальності. Інтерес, з огляду на це, є радше їхньою позицією, розумінням, що спрямоване

до зовнішніх об'єктів⁴³¹. Прихильники другого підходу вважають, що національні інтереси є цілком об'єктивними та існують поза межами їх усвідомлення чи формування окремими особами. Як помітно, указані наукові підходи обстоюють абсолютно протилежне бачення категорії національного інтересу. Вибір між цими альтернативними підходами має опиратися у тому числі на практичний досвід. Так, суб'єктивне розуміння національних інтересів, що панувало протягом довгого періоду часу, призвело до формування в Україні олігархічної форми правління, глибоких проблем із вибором як ключових векторів розвитку, так і конкретних практико-правових рішень.

Відтінком цього питання є адекватний вибір дійсних національних інтересів поміж великої кількості претендентів. Значною проблемою стало невиправдане змішування та підміна інтересів. Так, оскільки національні інтереси реалізуються державою насамперед через державні інтереси, то останні можуть приховувати за собою інтереси державного апарату і навіть персонального складу органів державної влади. Ці інтереси можуть відрізнятися, а то й суперечити реальним національним інтересам, подаючись у той же час масовій свідомості як національні⁴³².

Ми виходимо із того, що національні інтереси мають об'єктивний характер, а значить – їх можна науково-практичним шляхом визначити та довести. Зокрема, для цього створені різні методики. Наприклад, вітчизняним ученим Г. П. Ситником був розроблений підхід, заснований на втратах: він ґрунтується на оцінці збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу (у тому числі і в перспективі)⁴³³.

Опираючись на те, що національні інтереси є категорією цілком вимірюваною та доказовою, ми вважаємо, що саме такі інтереси

⁴³¹ Літвін Л. А. Теоретичні засади дослідження національних інтересів. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2017. № 2. С. 20–23.

⁴³² Воронянський О. В. «Національні інтереси» як категорія політичної науки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. № 10. С. 131–136.

⁴³³ Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис... докт. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2004. 429 с.; Завгородня С. П. Національні інтереси в економічній сфері: сутність та побудова їх ієрархії. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 1–2. С. 40–47.

повинні бути в безумовному пріоритеті під час побудови нової вітчизняної моделі державної підтримки сільського господарства.

У рамках цього питання важливо більш детально розглянути два окремі, але взаємопов'язані розрізи:

а) *екзистенційний розріз*. Якщо його сформулювати максимально лаконічно, то можна звести його до питання «а чи взагалі відповідає національним інтересам надання державної підтримки сільському господарству?». Прослідкувавши за розвитком міжнародних зобов'язань, політичних заяв, вимог, сформульованих протягом останніх трьох десятиріч, можна помітити, як розвинені країни світу активно наполягають на обмеженні державної підтримки, що надається сільському господарству, наголошуючи на її антиконкурентності, негативному впливі на економіку та викривленні ринкових відносин. Фактично саме з метою руйнування численних протекційних механізмів було створено могутню інституцію – Світову організацію торгівлі (СОТ). За роки активної нормотворчості ця міжнародна організація накопичила потужну правову основу для послаблення торговельних бар'єрів. Отримуючи право доступу на ринки країн – членів СОТ, держави в значній мірі жертвували своєю підтримкою сільському господарству, тому що вимоги про її скорочення висувалися до усіх країн-кандидатів (особливо тих, які були прийняті протягом 1990-х та 2000-х років, зокрема і до України).

Максимально яскраво домінування окресленої позиції можна простежити на системі принципів правового регулювання застосування санітарних і фітосанітарних заходів за правом СОТ, які, за твердженням Н. В. Карпінської, поділяються на дві нерівномірні групи: 1) принцип суверенітету (принцип самостійності); 2) антипротекційні принципи, спрямовані на досягнення єдиної мети – обмеження суверенної свободи держави приймати рішення щодо санітарних та фітосанітарних заходів на своїй території або санітарних і фітосанітарних заходів щодо продукції, яка потрапляє (імпортується) на її територію (принципи недискримінації, національного режиму, режиму найбільшого сприяння, транспарентності, наукової обґрунтованості та гармонізації)⁴³⁴.

⁴³⁴ Карпінська Н. В. Принцип самостійності (принцип суверенітету) та антипротекціоністські принципи у сфері застосування санітарних та фітосанітарних заходів за правом

Дисбаланс між одним принципом суверенітету та цілою системою із шести (!) принципів, спрямованих на пригнічення державної підтримки, є досить красномовним.

Однак при цьому необхідно підкреслити, що розвинені країни світу не лише не відмовляються від підтримки свого сільського господарства – в багатьох випадках така підтримка лише посилюється. Цей парадокс заключається в тому, що державна підтримка, трансформуючись, набуває інших, нетипових форм. В одному зі своїх попередніх досліджень ми детально проаналізували це питання, розкриваючи нові сучасні форми аграрного протекціонізму: зелений, кліматичний, приватну стандартизацію. Зелений (екологічний) протекціонізм полягає в тому, що імпорт сільськогосподарської продукції з третіх країн регулюється та обмежується за допомогою екологічних вимог. Кліматичний протекціонізм – це захист національного виробництва шляхом застосування торговельних обмежень із кліматоохоронних мотивів. Його головною характерною рисою можна вказати введення торговельних обмежень, обґрунтованих негативним впливом певної сільськогосподарської діяльності на клімат, що частіше за все вимірюється викидами парникових газів. Приватна стандартизація є особливою формою аграрного протекціонізму, оскільки вона опирається не на безпосереднє втручання держави в ринок, а на формування такої системи відносин, за якої торговельні обмеження запроваджуються приватним бізнесом⁴³⁵. Об'єктивне існування таких форм підтримки уже є очевидним та доведеним фактом, однак наразі у світі сформувалася своєрідна «монополія» на протекціонізм такого роду – його застосовують переважно розвинені країни до країн, що розвиваються.

З викладеного можна зробити принаймні два висновки. По-перше, підтримка сільського господарства, попри поширені ліберальні наративи, нікуди не зникає. Це не віджило консервативне явище, як

СОТ. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки. 2020. № 12 (34). Том 1. С. 39–47.

⁴³⁵ Григор'єва Х. А. Нові форми аграрного протекціонізму в світі: правові уроки для України / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 78–100.

намагаються представити його деякі політики – насправді аграрний протекціонізм еволюціонує, набуває латентних, не таких очевидних форм. По-друге, ризиковість сільського господарства та його важливість для виживання, стабільності та безпеки суспільства зумовлюють необхідність формування виваженої системи державної підтримки галузі, що доводиться прикладами як дуже розвинених країн світу, так і досвідом країн, що розвиваються. По-третє, оскільки продовольча безпека, економічне благополуччя та сталий розвиток сільських територій входять до кола обов'язкових цілей нашої держави, то збереження, модернізація та розширення підтримки сільського господарства є одним із національних інтересів України;

б) *інтеграційний розріз*. Звичайно, обраний Україною євроінтеграційний політичний курс вкрай потужно впливає на усі сфери життя, зокрема обумовлює необхідність урахування європейського законодавства під час реформування вітчизняного агропротекційного права. Однак така необхідність часто тлумачиться нормотворцем, політиками та багатьма науковцями дуже спрощено – як копіювання нормативних положень. Такий підхід є концептуально невірним та в багатьох випадках небезпечним. До того ж подібне бачення не узгоджується із визнаною інтеграційною парадигмою, що панує нині в ЄС. Так, якщо кілька десятиріч тому основний курс полягав в уніфікації («європеїзації») законодавства країн – членів ЄС, то уже більше ніж десятиліття спостерігається інша тенденція: повага до самобутності національного законодавства держав – членів та врахування особливостей національних правових систем. Сучасний стан ЄС свідчить, що для успішного розвитку європейської інтеграції вкрай важливо враховувати не лише загальні інтереси Союзу, але й безпосередньо інтереси держав-членів. Добре це проглядається на прикладі практики Суду ЄС, який, сприймаючи ці тенденції, поступово відходить від практики жорсткої прихильності інтересам Союзу і вдається до певної інтерпретації інтересів держав-членів як відносно самостійного фактору в конструкції європейської інтеграції. Більш того, пошук балансу між двома видами інтересів став важливою задачею, яка наразі стоїть перед Судом ЄС, особливо після змін, унесених Лісабонським договором. Тобто стриж-

нем новітньої парадигми в інтерпретаційній діяльності Суду ЄС та в контексті формування особливого правопорядку спільноти стає повага до інтересів держав-членів і їх ідентичності⁴³⁶.

Окреслена інтеграційна парадигма посилюється також ставленням до формування внутрішньої системи державної підтримки аграріїв, а саме: наданням країнам-членам ЄС ширших можливостей для самостійної розробки власної агропротекційної моделі із використанням запропонованих правових механізмів, дозволів та обмежень. З огляду на таке сучасне розуміння інтеграційності в ЄС, Україні варто удосконалювати вітчизняне агропротекційне законодавство, виходячи, передусім, з власних національних інтересів та орієнтуючись при цьому на плавну і еволюційну синхронізацію із законодавством ЄС.

Урахування національних особливостей. Відмінність від попередньої методологічної засади полягає в тому, що національний інтерес є об'єктивним прагненням, шляхом до досягнення певної цінності; а національна особливість є ознакою аграрного устрою, сільськогосподарського природокористування, соціально-демографічного стану тощо. Ефективність будь-якого реформування законодавства залежить, поряд із іншими факторами, від врахування об'єктивних особливостей реальних суспільних відносин. Це пояснює той факт, що правовий механізм, який зарекомендував себе суперективно в одній правовій системі, цілком вірогідно може залишитися абсолютно неефективним в іншій. Побудова новітньої агропротекційної моделі в Україні має враховувати історико-правові особливості нашої держави. Наприклад, серед таких ключових особливостей мають бути враховані:

- *значна стратифікація сільськогосподарських товаровиробників.* Для вітчизняного сільського господарства характерним є розшарування виробників на нерівномірні групи із різними правовими статусами. Поряд із близько 50 тисячами фермерських господарств у країні сформовано та функціонує близько 100 агрохолдингів, які

⁴³⁶ Комарова Т. В. Суд ЄС та національні інтереси держав – членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 190–198.

за своїми економіко-правовими характеристиками є протилежністю традиційному фермерству. Так, у своєму дослідженні В. В. Дударенко сформулював авторське визначення аграрного холдингу як «особливої організаційно-правової форми ведення агробізнесу, яка виявляється у функціонально пов'язаній правовідносинами контролю/підпорядкування сукупності холдингової (материнської) компанії у формі публічного акціонерного товариства та контрольованих нею корпоративних (дочірніх) підприємств, які шляхом використання великих земельних площ займаються виробництвом і/або переробкою, зберіганням, транспортуванням, реалізацією сільськогосподарської продукції з метою створення замкнутої (автономної) системи (циклу) товарного сільськогосподарського виробництва»⁴³⁷. Крім того в Україні численними досі залишаються суб'єкти некомерційного аграрного виробництва – особисті селянські господарства, які протягом останніх двадцяти років відчувають латентний нормативний пресинг⁴³⁸, однак нараховують тим не менш близько 3 млн домогосподарств. Абсолютно різні суб'єктні кола, що представляють сучасне сільське господарство України, не можна задовольнити уніфікованими агропротекційними заходами, з огляду на їхню різну правову природу, масштаби та мету діяльності. Державна підтримка має враховувати ці особливості;

- *незрілий ринок земель сільськогосподарського призначення*. Поетапне зняття мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення відбулося напевно в найбільш складний період розвитку незалежної України: протягом розпалу пандемічної кризи, що змінилася воєнними потрясіннями (2021–2024). Тектонічні зміни, які потягнулися після відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, наклалися на важкі соціально-економічні обставини в державі, що не сприяє нормальному розвитку таких

⁴³⁷ Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 19 с.

⁴³⁸ Григор'єва Х. А. Особисті селянські господарства в контексті продовольчої безпеки: аналіз законодавчих тенденцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 66. С. 99–105.

консервативних відносин як земельні. Надійне правове забезпечення використання землі як основного засобу виробництва є запорукою благополучного аграрного устрою. Однак висока ліберальність умов функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення, не супроводжується адекватними заходами державної підтримки вітчизняних аграріїв, що захистили б національного товаровиробника від негативних ринкових факторів та врівноважили б його конкурентоспроможність. Законодавче забезпечення складових земельної реформи дозволяє стверджувати про її стратегічний недолік – практично повне ігнорування та формальний характер державної підтримки аграріїв. Наслідками такого прорахунку стає позбавлення реформи її соціального змісту, а це досить небезпечно, тому що матиме відголоски і в продовольчій безпеці, і в екологічних відносинах, і соціально-демографічних проблемах. На жаль, законодавець не враховує, що обрана ним лібералізація ринкових земельних відносин має врівноважуватися відповідними потужними агропротекційними заходами⁴³⁹. Як слушно зазначають А. В. Духневич та А. М. Статівка, «уникнення зловживань на ринку земель має супроводжуватися справедливою політикою ціноутворення» та створенням державно-правового механізму забезпечення кредитування сільськогосподарських товаровиробників на купівлю земель⁴⁴⁰. Однак відсутність таких дієвих механізмів та непідготовленість реформування, посилені воєнними умовами, призводять до формування незрілого, стихійного ринку сільськогосподарських земель, що створює нестабільний фундамент аграрного устрою держави;

⁴³⁹ Григор'єва Х. А. Дисбаланс складових земельної реформи: правовий аналіз. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22 травня 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 71–73; Григор'єва Х. А. Агропротекційна складова земельної реформи в Україні: правовий погляд. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 травня 2020 року). Одеса, 2020. С. 251–254.

⁴⁴⁰ Статівка А. М., Духневич А. В. Правові засади кредитування сільськогосподарських товаровиробників в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та членства у СОТ / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 38–59.

- *початок переходу від деформованого аграрного устрою, який двадцять років ґрунтувався на орендному землекористуванні, до аграрного устрою, заснованого на крупних масивах земельної власності.* Тривалий період дії заборони на відчуження земель сільськогосподарського призначення в Україні не міг минути без глибокого впливу на аграрний устрій, особливості землекористування та сприйняття сільськогосподарської діяльності самими аграріями. Слід усвідомлювати, що ціле покоління (двадцять років) виросло в рамках жорстко обмеженого ринку землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, мораторій породив бурхливий розвиток агрохолдингів, які засновані на орендному землекористуванні. Водночас іманентна тимчасовість оренди не могла не датися взнаки: в масштабах держави вона суттєво змінювала відношення до землі – знижувала мотивацію до охорони землі та підвищення її родючості, демотивувала капітальні інвестиції (наприклад, у будівництво меліоративних систем тощо). Ці викривлення аграрного устрою змінюються в сучасних умовах іншими: йде активний процес скуповування земель сільськогосподарського призначення у населення та формування крупних землеволодінь на основі власності. При цьому такі землеволодіння формуються не лише виробниками, але паралельно й невиробничими структурами (банками, приватними інвесторами тощо). Ці процеси також матимуть вагомі наслідки. Зокрема, введення широкого кола невиробничих суб'єктів до числа власників земель сільськогосподарського призначення має враховуватися під час розробки ефективної агропротекційної моделі;
- *гостра соціально-демографічна криза в сільській місцевості, спричинена поєднанням урбанізації, міграції, воєнних процесів, втратами соціальної інфраструктури сільських територій.* Визнана дослідниця окреслених правових проблем О. В. Гафурова доходить висновку про те, що «сумні реалії сьогодення, а саме процеси знищення сільської поселенської мережі та скорочення чисельності сільського населення, які досі тривають, дають підстави говорити не про соціальний розвиток села, а про необхідність

зупинення його соціальної деградації»⁴⁴¹. Ураховуючи це, державна підтримка сільського господарства має диференціюватися. Доречно певну її складову спрямовувати і на соціальний розвиток, створення комфортних умов проживання в сільській місцевості, утримання і поповнення трудових резервів;

- *загострення природоресурсних та екологічних проблем*: прогресуюче опустелювання в південних регіонах, дефіцит та подальше зменшення кількості водних ресурсів, доступних для зрошування, засмічення та забруднення сільськогосподарських земель внаслідок воєнних дій – ці та інші масштабні негативні фактори деформують сільське господарство, змінюють аграрні спеціалізації регіонів, впливають на вибір сільськогосподарських культур та сортів, зумовлюють постійне чи тимчасове виключення певних сільськогосподарських угідь з обробітку тощо. Серйозність екологічних та природоресурсних проблем вітчизняного сільського господарства має враховуватися під час розробки системи агропротекційного законодавства, оскільки дає розуміння дійсних потреб виробників у сучасних складних умовах. Усвідомлення глибини та усієї взаємопов’язаності вказаних викликів має знайти своє відображення в напрямках підтримки;
- *вкрай низький рівень кооперації та значний ступінь недовіри до неї*. Статистичні дані демонструють сталу тенденцію до спаду кооперативного руху в Україні. Причини такого низхідного процесу можна представити у вигляді трьох груп: 1) людський фактор (відсутність необхідних особистісних якостей, низький рівень обізнаності, високий рівень недовіри в суспільстві тощо); 2) економічний фактор (обмеженість та суттєвий брак фінансування, неоднорідність інтересів членів кооперативу); 3) законодавчий фактор (наявність недоліків у правовій моделі кооперативу тощо)⁴⁴². Такі низькі показники сільськогосподарської кооперації прямо

⁴⁴¹ Гафурова О. В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання: монографія. Київ: Ірідіум, 2014. 480 с.

⁴⁴² Григор’єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 248 с.

впливають на формування державної підтримки. Оскільки останнім часом держава активно скорочує свою реальну підтримку аграрному сектору, актуалізується питання заохочення утворення різних форм самодопомоги населення, а також сприяння будь-якій підтримці кооперативного руху, яка надходить з інших джерел (приватних, міжнародних, іноземних)⁴⁴³. Тобто державі вигідніше, щоб сільськогосподарські товаровиробники були охоплені надійною та розгалуженою системою кооперації і у такий спосіб могли самотужки вирішувати значну частину своїх проблем, не чекаючи підтримки. Проте кілька зроблених законодавчих спроб простимулювати кооперативний рух були провальними. Наприклад, остання полягала в реформуванні законодавства про сільськогосподарську кооперацію шляхом прийняття у 2020 році нового спеціального закону⁴⁴⁴, основною ознакою якого стала корпоратизація відносин (тобто розмивання їх особливої кооперативної природи)⁴⁴⁵. Такий крок нормотворця не був схвально прийнятий ні наукою⁴⁴⁶, ні практикою – зміни не вплинули на зростання кількості сільськогосподарських кооперативів в Україні;

- *сировинний характер сільського господарства*. Низький рівень розвитку переробки та формування доданої вартості зумовлюють сировинний характер сільського господарства України. Це спричиняє низькі доходи виробників та високі прибутки непродуктивних посередників, зокрема агротрейдерів. Боротьба зі сировинністю аграрного виробництва має вестися системно та планово, оскільки така характерна ознака сільського господарства не вигідна ні виробникам (вони несуть весь тягар ризиків, отримуючи найменшу плату за це), ні державі (оподаткування мінімальне, збідніння

⁴⁴³ Григор'єва Х. А. Підтримка сільськогосподарської кооперації в Україні: питання правового забезпечення. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 288–292.

⁴⁴⁴ Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 року. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 52. Ст. 497.

⁴⁴⁵ Григор'єва Х. А. Законодавство про сільськогосподарську кооперацію: наслідки «корпоративної ін'єкції». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 73–77.

⁴⁴⁶ Пащенко О. Проблеми кодифікації аграрного законодавства: на прикладі законодавства про сільськогосподарську кооперацію. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 81–85; Павлюченко Ю. М. Концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 360 с.

сільського населення, загострення соціально-економічних явищ на тлі низьких прибутків продуктивної частини аграрної спільноти), ні суспільству (сировинний характер економіки стримує її розвиток, означає застрягання на початковому етапі становлення, що впливає загалом на прогрес та економічне благополуччя населення). Саме державній підтримці має відводитися основна роль у напрямі комплексної боротьби із засиллям агросировинної орієнтації виробництва і торгівлі.

Указані національні особливості формують ключові ознаки сучасного сільського господарства України. Ігнорування цієї специфіки при побудові агропротекційного законодавства призведе до нівелювання та дискредитації будь-яких запропонованих механізмів підтримки.

Екологізація сільськогосподарської діяльності. Дана методологічна засада є, напевно, настільки об'ємною за своїм змістом та важливою у розрізі стратегічного розвитку України та світу, що для повного її розкриття можна побудувати ще не одне дослідження. Не дивно, що значна кількість учених присвячувала свої дослідження окремим аспектам цього питання. К. О. Кондратьєва (Козмуляк) дійшла висновку про те, що «науковий доробок у цій галузі можна класифікувати за наступними напрямками: 1) щодо правового регулювання власне екологічної безпеки у сфері сільськогосподарського виробництва або окремих видів діяльності в його межах; 2) щодо правового регулювання охорони навколишнього середовища та його компонентів у сфері сільськогосподарського виробництва; 3) щодо правового регулювання якості та безпечності сільськогосподарської продукції»⁴⁴⁷. Слід зазначити, що юридична доктрина продовжує свій активний розвиток у цьому напрямі.

Так, вивчаючи екологізацію аграрного виробництва як принцип аграрного права, Н. В. Кравець запропонувала під екологічною безпекою у сфері сільськогосподарського виробництва розуміти «такий стан захищеності життєвих інтересів людини і держави, навколишнього середовища в процесі аграрного виробництва, за якого забезпечуються

⁴⁴⁷ Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 18 с.

збереження навколишнього середовища і його компонентів у безпечному для життя і здоров'я стані та виробництво якісної, екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження»⁴⁴⁸. Правовому регулюванню екологізаційних процесів у сільському господарстві присвячували свої праці також багато інших вітчизняних науковців: Н. О. Багай⁴⁴⁹, Я. З. Гаєцька-Колотило⁴⁵⁰, О. В. Гафурова⁴⁵¹, Н. В. Карпінська⁴⁵², Т. В. Курман⁴⁵³, Х. Марич⁴⁵⁴, О. І. Настіна⁴⁵⁵, Т. К. Оверковська⁴⁵⁶, А. М. Статівка⁴⁵⁷, О. В. Туєва⁴⁵⁸ та інші учені.

Якщо ж окреслити основні складові ідеї екологізації сільського господарства в контексті формування державної агропротекційної моделі, то слід враховувати такі ключові аспекти.

⁴⁴⁸ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.

⁴⁴⁹ Багай Н. О. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві. *Екологічне право*. 2016. № 3–4. С. 6–10.

⁴⁵⁰ Гаєцька-Колотило Я. З. Проблеми екологізації аграрного законодавства. *Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 груд. 2007). Харків, 2007. С. 60.

⁴⁵¹ Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. *Від правової природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017 року). Чернівці: Кондратьєв А. В., 2017. С. 77–82.

⁴⁵² Карпінська Н. В. Екологізація сільського господарства в умовах євроінтеграції. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України»*: матеріали конф. (Одеса, 7–10 червня 2018 року) / відп. ред. д.ю.н., доц. Т. Є. Харитонова, к.ю.н., доц. Х. А. Григор'єва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 150–152.

⁴⁵³ Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 95–99.

⁴⁵⁴ Марич Х. Екологізація сільського господарства: правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 4 (40). С. 212–218.

⁴⁵⁵ Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матеріали Всеукр. круг. столу (Київ, 25 травня 2012 року). Київ, 2012. С. 108–111.

⁴⁵⁶ Оверковська Т. К. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 6. С. 136–141.

⁴⁵⁷ Статівка А. М. Про використання біотехнологій в контексті екологізації сільського господарства. *Об'єкти екологічного і суміжних галузей права: теоретичні та практичні аспекти в умовах сталого розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 29 листопада 2019 р.). Київ: НАН України; Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. С. 62–65.

⁴⁵⁸ Курман Т. В., Туєва О. В. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79.

По-перше, попередня парадигма розвитку сільського господарства має суттєво змінюватися на тлі загострення та подальшої ескалації проблем кліматичних трансформацій. Концептуально такі потреби втілюються в різних моделях розвитку, наприклад: ідеї низьковуглецевого сільського господарства⁴⁵⁹, інклюзивної моделі розвитку сільського господарства⁴⁶⁰, кліматично оптимізованого сільського господарства⁴⁶¹ тощо. Найбільш всеохоплюючою можна виділити *концепцію кліматично розумного сільського господарства (climate-smart agriculture)*. Вона поєднує кілька важливих складових: а) стійке підвищення продуктивності сільського господарства та доходів; б) адаптація та підвищення стійкості до кліматичних змін; в) скорочення та/або припинення викидів парникових газів⁴⁶².

Досліджуючи вітчизняне законодавство у цьому аспекті, О. В. Гафурова та В. В. Шовкун доходять висновку, що в основу законодавства про адаптацію сільського господарства України до змін клімату має бути покладено саме концепцію кліматично раціонального сільського господарства. Зроблені висновки учені підкріплюють ґрунтовним дослідженням вітчизняного законодавства. Ними виявлено, що норми, якими регулюються відносини у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до зміни клімату в Україні, містяться в розрізних нормативно-правових актах, переважно стратегічного або концептуального характеру. Подекуди їх положення носять неузгоджений та суперечливий характер. До цього часу залишається відсутнім механізм реалізації заходів, встановлених в цих документах. Відтак, їх виконання стає не обов'язковим. Зокрема, залишаються не прийнятими

⁴⁵⁹ Борисяк О., Покойовий Н. Низьковуглецеве сільське господарство: аспект виробництва енергетичних культур. *Сталий розвиток економіки, суспільства та підприємництва: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 27–28 квітня 2023 р.)* / за ред. І. Перезової. Львів: Видавець Кошовий Б.-П.О., 2023. С. 603–605.

⁴⁶⁰ Самсонова Я. О. Поняття інклюзивної моделі розвитку сільського господарства: теоретико-правовий аспект / *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія* / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 255–266.

⁴⁶¹ Фраєр О. В. Перехід сільського господарства України на засади сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. Київ, 2018. 237 с.

⁴⁶² Воротинцева Л. І. Системний підхід до сталого менеджменту зрошуваних ґрунтів в умовах змін клімату. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 2020. Вип. 89. С. 41–50.

Рекомендації з адаптації сільського господарства до зміни клімату на період до 2030 року, що передбачено Планом заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року № 878-р⁴⁶³.

Тим не менш, обрання нової екологізаційної парадигми подальшого розвитку сільського господарства вимагає послідовних дій, зокрема, найбільш важливими є три вектори: а) регулятивний (встановлення законодавчих вимог до сільськогосподарської діяльності); б) контрольний (налагодження дієвої інституційно-функціональної системи спостереження, контролю та відповідальності за порушення встановлених правил); в) протекційний (стимулювання екологізації за допомогою надання державної підтримки).

Слід наголосити на тому, наскільки важливо побудувати та зберігати взаємоузгодженість між усіма трьома векторами державного впливу. Наприклад, запровадження вимог щодо пріоритету органічного виробництва має супроводжуватися укріпленням системи необхідних інституцій, спрямованих на обслуговування цієї галузі виробництва. Крім того, має бути створено належне та дієве агропротекційне супроводження відповідних сільськогосподарських виробників, яке полегшувало би найбільш складні етапи становлення та розвитку органічного землеробства, а також враховувало би дійсні потреби цих аграріїв.

Взаємоузгодження регулятивних, контрольних та протекційних заходів особливо важливе під час екологізації чутливих видів сільськогосподарської діяльності. Наприклад, запровадження жорстких вимог до певного виду виробництва (наприклад, щодо збільшення життєвого простору для утримання сільськогосподарських тварин) мають бути синхронізовані із адекватними перехідними положеннями та протекційними заходами. Екологізація суто в імперативному ключі несе за собою лише глибоке травмування бізнесу і його тінізацію.

⁴⁶³ Гафурова О. В., Шовкун В. В. Розвиток законодавства у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до змін клімату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84. Ч. 2. С. 164–170.

По-друге, державна підтримка сільського господарства виконує безліч корисних функцій і є надзвичайно важливим інструментом аграрної політики. Зокрема, вона здатна виконувати роль потужного підсилювача екологізаційних процесів у сільському господарстві. Наприклад, державна підтримка активно застосовується як фактор підвищення екологізаційних показників в ЄС. При чому європейський приклад є досить цікавим: агропротекційна модель побудована на принципі «кнута і пряника». Кнутом, тобто обов'язком, виступає дотримання певного встановленого рівня екологічних вимог, які стають перепусткою до державної підтримки. Тобто їх невиконання не буде розцінюватися як правопорушення, однак відчутна плата за це – відсутність державної підтримки. Окрім цього «агропротекційного екологічного імперативу» система містить додаткові м'які заходи впливу: за добровільне виконання окремих необов'язкових, але корисних екологічних заходів, фермер отримує додаткові виплати. Паралельно екологізація сільськогосподарської діяльності просувається за допомогою програм «другого стовпа», тобто підтримки розвитку сільських територій. При цьому вважаємо необхідним підкреслити, що подібне трирівневе використання можливостей державної підтримки для стимулювання екологізації сільськогосподарської діяльності є важливим еволюційним надбанням законодавства ЄС, що формувалося протягом трьох десятиріч. Спроба одномоментного запровадження усієї складної екологізаційної структури до вітчизняного агропротекційного законодавства здатна створити значний дестабілізуючий фактор, якого варто уникати з огляду на підвищену стресовість сільського господарства в умовах війни.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна підсумувати основні тези. Передусім, про вкрай важливий концептуальний етап реформування агропротекційного законодавства, який має розпочинатися із визначення основних методологічних засад, що забезпечать міцний та єдиний фундамент для ефективного та взаємоузгодженого законодавства про державну підтримку сільського господарства. До універсальних методологічних засад, що зберігатимуть актуальність за будь-яких умов, варто віднести такі: 1) пріоритет національних інтересів,

які мають об'єктивний характер в екзистенційному та інтеграційному розрізах; 2) урахування національних особливостей (зокрема, таких як значна стратифікація сільськогосподарських товаровиробників; незрілий ринок земель сільськогосподарського призначення; початок переходу від орендного аграрного устрою до устрою, заснованого на крупних масивах земельної власності; гостра соціально-демографічна криза в сільській місцевості; загострення природоресурсних та екологічних проблем; нерозвиненість кооперації; сировинний характер сільського господарства); 3) екологізація сільськогосподарської діяльності на основі переходу до парадигми кліматично розумного сільського господарства та використання державної підтримки як фактору стимулювання такого переходу.

3.3. Концепція та етапи удосконалення законодавства про державну підтримку сільського господарства

Ураховуючи багатий вітчизняний досвід становлення агропротекційного законодавства, беручи до уваги глибокі трансформаційні зміни, які відбулися на тлі розгортання повномасштабних воєнних дій, слід визначитися із найбільш оптимальним шляхом для створення нового ефективного законодавства про державну підтримку аграріїв. Трансформація законодавства про державну підтримку сільського господарства має відбуватися системно та поетапно. Як уже зазначалося у попередніх розділах, загальний шлях такого удосконалення, на нашу думку, має пройти три етапи: концептуальний, нормотворчий та технічний. Опираючись на проведені нами дослідження та отримані в них результати, ми можемо розкрити кожен із цих етапів і деталізувати їхній зміст.

Концептуальний етап. Термін «концепція» є одним із тих поширених фундаментальних понять, які застосовуються в багатьох наукових дослідженнях абсолютно різних галузей знань. Серед вітчизняної юридичної доктрини використання цього терміну є досить популярним (наприклад, у працях В. М. Єрмоленка⁴⁶⁴, Н. В. Карпінської⁴⁶⁵, В. В. Но-

⁴⁶⁴ Єрмоленко В. М. Концептуальні засади систематизації законодавства про аграрні майнові правовідносини. *Юридична Україна*. 2007. Вип. 11. С. 58–62.

сіка⁴⁶⁶, А. І. Ріпенка⁴⁶⁷ тощо). При цьому певного єдиного розуміння не опрацьовано – в наукових розвідках можна спостерігати багато різних змістовних відтінків цього поняття: а) як основна ідея, загальна думка, що визначає характер, зміст чого-небудь⁴⁶⁸; б) сукупність факторів, що визначають зміст та характер функціонування певних конструктів, процесів, систем⁴⁶⁹; в) система поглядів на певні явища, процеси, що відбуваються в природі, соціумі, спосіб розуміння та трактування подій, явищ процесів⁴⁷⁰; тощо⁴⁷¹. У теорії державного управління та адміністрування концепція – це, передусім, управлінська конструкція, що містить загальне системне уявлення шляхів переходу від поточного положення об'єкта управління до бажаного⁴⁷².

Перший етап реформування вітчизняного агропротекційного законодавства названий концептуальним з огляду на те, що на ньому вибудовується єдине бачення майбутньої агропротекційної моделі, юридичне втілення цієї візії, встановлення основних ідейних акцентів. Однак це відбувається не одномоментно – поява чіткої та виваженої концепції проходить кілька необхідних стадій.

Першу таку стадію можна назвати *підготовчою*. Для того, щоб сформувати єдине концептуальне бачення агропротекційної моделі, передусім, має бути проведено підготовчу науково-практичну роботу,

⁴⁶⁵ Карпінська Н. В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2021. 32 с.

⁴⁶⁶ Носік В. В. Реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права в системі юридичної науки в Україні. *Нове українське право*. 2023. № 5. С. 38–45.

⁴⁶⁷ Ріпенко А. І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 36 с.

⁴⁶⁸ Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. 264 с.

⁴⁶⁹ Демінська Л. О. Аналіз основних положень аксіологічної науки у філософському та педагогічному аспекті. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2011. № 11. С. 41–45.

⁴⁷⁰ Оніщенко В. Д. Фундаментальні педагогічні теорії: монографія. Львів: Норма, 2014. 356 с.; Нелін Є. Психоаналітична педагогіка як новітня концепція в освіті постнеокласичного суспільства. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 4 (59). С. 363 – 367.

⁴⁷¹ Кін О. М., Собченко Т. М., Денисенко А. О. Сутність та структура концепції як науково-педагогічної категорії. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 4 (18). С. 424–433.

⁴⁷² Коваленко М., Сікало М. Запровадження Концепції розвитку ринку зерна України. *Новий колегіум*. 2019. № 2. С. 73–78.

що полягає у дослідженні становлення сучасного законодавства та проблем його застосування. Фактично на підготовчій стадії має бути здійснено ґрунтовний ретроспективний огляд: визначення особливостей створення та ефективності попереднього та існуючого агропротекційного законодавства, формулювання переліку основних проблем, виявлення їхніх витоків і причин, адекватне розуміння яких є запорукою недопущення прикрих помилок. Проведена у такий спосіб підготовка має завершитися: а) чітким усвідомленням попереднього вітчизняного досвіду розвитку державної підтримки сільського господарства; б) виявленням слабких місць попередньої агропротекційної моделі, що вимагають або посилення, або заміни; в) визначенням дієвих та працюючих механізмів у системі підтримки, що варті інтеграції в нову агропротекційну модель.

Підготовча стадія за своєю основною задачею є ревізією накопиченого вітчизняного правового досвіду. На виконання цього завдання спрямована переважна більшість наукових досліджень, в яких аналізуються нормативні рішення, практика правозастосування, виявляються проблемні та сильні місця попередніх агропротекційних моделей. Ці кроки мають бути обов'язково зроблені, оскільки вони узагальнюють отриманий досвід і підводять під ним певну еволюційну ризик. Такий підхід запобігає неусвідомленим повторам уже апробованих невдалих рішень, сприяє чіткому опрацюванню помилок та досягнень національної правової системи.

Порівняльно-аналітична стадія логічно слідує за підготовчими діями на основі виявлених та опрацьованих проблем попереднього юридичного досвіду. На даній стадії важливо правильно окреслити потенційні шляхи вирішення наявних проблем, які можуть втілитися в майбутній агропротекційній моделі. Потім кожен можливий шлях розвитку оцінюється на предмет наявності недоліків та переваг. На підставі проведеної порівняльно-аналітичної роботи має бути визначено найбільш оптимальний варіант подальшого руху нормотворчості. На цій стадії ще не йдеться про конкретні правотворчі дії або про розробку певних реальних планів. Мова йде, перш за все, про найбільш узагальнене бачення такого руху. Відносно розвитку вітчизняного

агропротекційного законодавства можна припустити існування трьох основних потенційних шляхів розвитку: а) *пасивного* (нічого принципово не змінювати, відмовитися від реформування, продовжувати існування в сучасній агропротекційній моделі); б) *еволюційного* (поступове, м'яке удосконалення законодавства про державну підтримку без внесення серйозних фундаментальних змін); в) *реформаційного* (полягає в докорінному реформуванні наявного законодавства, використанні нових підходів та принципів). Опираючись на проведене нами розгорнуте дослідження стану законодавства про державну підтримку сільського господарства, вважаємо, що єдиним дійсно можливим варіантом має стати саме реформаційний. Обґрунтування такого вибору не завершує концептуальний етап, оскільки поки що визначено лише історичний контекст, сучасний стан та найбільш узагальнене бачення майбутнього руху нормотворчості.

Наступна стадія – *методологічна*. На ній мають бути визначені основні ідейно-правові засади, які повинні скласти фундамент майбутнього агропротекційного законодавства. Саме відповідність методологічним засадам є мірилом концептуальності законодавчої системи. У попередньому підрозділі ми обґрунтували власне бачення основних методологічних засад розвитку агропротекційного законодавства, які, на наш погляд, здатні послужити вихідними точками для аналізу, розробки та адаптації правових механізмів під час створення єдиної системи підтримки сільського господарства України. Нагадаємо, що до таких концептуально важливих ідей запропоновано віднести: пріоритет національних інтересів, врахування національних особливостей та екологізацію сільськогосподарської діяльності.

Необхідно наголосити на тому, що методологічні засади відрізняються від принципів надання державної підтримки. Методологія відповідає на питання, що є основним під час створення законодавства; тоді як принципи надання підтримки вказують на те, яким чином це законодавство має реалізовуватися. Методологія є більш глибоким рівнем обумовленості права.

Визначившись із основним мірилом, можна переходити на наступну стадію – *модельну*. *Модельна стадія* передбачає оформлення на

підставі проведених попередніх досліджень цілісного бачення майбутньої агропротекційної моделі. Фактично така модель має охоплювати взаємоузгоджені відповіді на п'ять основних питань:

- *кому* надається державна підтримка?
- *з якою метою* організована така підтримка? Тобто, які поставлені цілі та завдання?
- *як* надається підтримка? Іншими словами, які механізми, підходи, принципи застосовуються?
- *скільки* за часом та обсягом надається державна підтримка?
- *хто* відповідальний за надання підтримки сільському господарству? Якою є інституційно-функціональна складова агропротекційної моделі?

Тобто агропротекційна модель поєднує суб'єктні, об'єктні та організаційні аспекти майбутньої системи державної підтримки, що буде віддзеркалена в законодавстві.

Перший етап є теоретико-концептуальним, він фактично створює ідею, основну модель державної підтримки сільського господарства. При цьому важливо не стільки детально і технічно прописати її особливості, скільки прорахувати наслідки окреслених потенційних варіантів, обрати оптимальний шлях розвитку, взаємоузгодити основні ідеї, побудувати із них життєздатну систему. Фінальне оформлення результатів проведеної на першому етапі роботи відбувається одним із двох шляхів: або схваленням самостійної концепції реформування агропротекційного законодавства, або в якості складової концепції удосконалення аграрного законодавства в цілому. Практичним аспектом завершення концептуального етапу має стати чітке розуміння завдань, які стоять перед нормотворцем при переході на наступний етап. Зокрема, мають бути визначені закони, що повинні бути розроблені, а також вказані законодавчі акти, що чекають на реформування або новелізацію, тощо.

Нормотворчий етап. Визначення із концепцією майбутнього агропротекційного законодавства дає можливість послідовного переходу на наступний етап реформування, який покликаний втілювати розроблені ідеї в нормативну матерію. Передусім, це відбувається шляхом розроб-

ки законопроектів та прийняття законів. Однак активна нормотворча діяльність, яка притаманна цьому етапу, повинна мати власні методичні орієнтири. Зокрема, під час проходження другого етапу важливо зберігати баланс у трьох площинах:

а) *баланс у системі «існуюче – нове»*. На нашу думку, реформування законодавства має відбуватися із максимально можливим збереженням позитивних напрацювань попередньої моделі. Наприклад, щодо тих правових механізмів, які добре себе зарекомендували у вітчизняних реаліях. Реформування не має ототожнюватися зі своєрідним «опустелюванням», тобто тотальним знищенням усього попереднього правового досвіду, без критичного аналізу щодо можливостей і доцільності його збереження. Такий ощадливий підхід дозволить економити нормотворчі зусилля, а також сприяє збереженню відносної стабільності під час реформування та неперервності зв'язку між еволюційними етапами розвитку вітчизняного законодавства;

б) *баланс у системі «абстрактне – конкретне»*. Розробляючи безпосередньо проекти майбутніх законів для втілення концепції агропротекційного законодавства, важливо дотримуватися хиткого балансу між абстрактними конструкціями та глибоко деталізованими юридичними нормами. Ухил у бік абстрагування з високою вірогідністю зробить законодавчі приписи «безпорадними» – вони вкотре сформулюють декларативне, непрацююче агропротекційне законодавство. Водночас, дисбаланс у бік невиправданої деталізації призведе до розмивання законодавчої основи – перетворення її в нормативні акти на рівні урядових постанов. Це не сприяє ефективності – навпаки, це додає зайвої жорсткості нормам, які мають бути гнучкими.

На наш погляд, на нормотворчому етапі має бути розроблений новий Закон України «Про державну підтримку сільського господарства», який повинен відображати теоретико-методологічні засади обраної агропротекційної моделі та має містити чітку систему правових механізмів підтримки та умови її надання;

в) *баланс у системі «масштабне – мінімальне»*. Мається на увазі такий підхід до розробки законодавства, який не зловживає нормотворенням – приймаються лише ті закони, необхідність яких абсолютно

доведена; обсяг цих законів – мінімально достатній для якісного врегулювання відносин; втручання та зміни до інших законів мають бути мінімально необхідними та виправданими.

Небезпечними та вкрай небажаними є обидва можливі варіанти дисбалансу в окресленій системі. З одного боку, занадто масштабні зміни, нестримний потік нових норм, їх великий обсяг, неконтрольоване проникнення в інші законодавчі акти – усе це приводить до посилення дестабілізації законодавства та аграрних суспільних відносин. Будь-які реформування за своєю природою передбачають стресовий фактор для усталеної системи – а деформована, роздута нормотворчість це лише посилить, не збільшивши при цьому ефективність такого законодавства. З іншого боку, недопрацьована реформа, недостатність внесених змін і створених нових правових норм призводить до того, що задум залишається нереалізованим, потенціал – втраченим, а заходи – половинчастими. Усі ці негативні наслідки вказують на необхідність утримувати баланс між надмірною та недостатньою нормотворчістю у процесі реформування агропротекційного законодавства.

Технічний етап. Запуск законодавчої основи, розробленої та прийнятої на попередньому етапі, вимагатиме додаткових організаційних, інституційних та інших заходів, спрямованих на повноцінну реалізацію агропротекційної моделі. Про гіпотетичну направленість нормотворчих заходів на цьому етапі ми вже зазначали у підрозділі 3.1.

Отже, реформування законодавства про державну підтримку сільського господарства має відбуватися за науково обґрунтованим алгоритмом, який передбачає послідовне проходження трьох етапів: 1) *концептуального*, що складається із підготовчої, порівняльно-аналітичної, методологічної та модельної стадій, та завершується створенням ідейно-методологічної основи для побудови майбутнього агропротекційного законодавства; 2) *нормотворчого*, який спрямований на розробку законодавчого забезпечення із дотриманням балансу у трьох площинах («існуюче-нове», «абстрактне – конкретне», «масштабне – мінімальне»); 3) *технічного*, що полягає у створенні організаційних та інституційних умов для запуску та повноцінного функціонування створеної агропротекційної моделі.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного монографічного дослідження законодавчого забезпечення державної підтримки сільського господарства в умовах війни та післявоєнного відновлення було сформульовано і розвинуто низку авторських положень щодо шляхів удосконалення агропротекційного законодавства, ураховуючи особливості його становлення і сучасного стану, а також потреби євроінтеграційного перетворення.

У межах проведеного дослідження було сформовано низку висновків та коло пропозицій стосовно вдосконалення законодавчого забезпечення цих відносин. Їх можна звести до наступного:

1. Історико-правовий аналіз дозволив виявити три масштабні кризи, з якими зіткнулося вітчизняне сільське господарство протягом періоду незалежності. Порівняння агропротекційних заходів, що були організовані під час кожної з них, дозволило окреслити три моделі поведінки нашої держави під час трьох гострих криз різної етимології. Під час першої кризи (1997–1999) можна простежити елементи *патерналізму* (максимального сприяння з боку держави), що пояснюється відсутністю на той час налагодженої системи підтримки та необхідністю швидкої розробки ефективних заходів протидії негативним економіко-екологічним явищам. Під час другої кризи (2007–2009) реакція законодавця була в цілому адекватною та мала ознаки класичного *протекціонізму*: вона була менш інтенсивною, але це мало об'єктивне пояснення в наявності розгалуженої системи підтримки. Під час третьої кризи (2022–2024) спостерігається перехід до *ліберального аграрного ринку*, за якого сільськогосподарські товаровиробники майже позбавлені (або повністю позбавлені) державної підтримки.

2. За відсутності Закону України «Про державну аграрну політику», на тлі майже тотальної руйнації Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» обрання моделі державної підтримки є ситуативним та непередбачуваним. Взаємозв'язок цих правових категорій має важливе практичне значення: якщо аграрна

політика окреслює цілі та завдання розвитку аграрних відносин, то державна підтримка є універсальним інструментом для досягнення цих цілей. Саме тому невизначеність із першим зумовлює безсистемність та неефективність другого. У зв'язку з цим воєнна криза висвітлила потребу в нормативно-правовому забезпеченні вітчизняної аграрної політики, а також необхідність законодавчого визначення моделей державної підтримки сільського господарства (для звичайних та кризових умов).

3. Враховуючи специфічні умови воєнного стану, законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства можна представити у вигляді трьох блоків: 1) *реальна підтримка* демонструє такі правові особливості: а) статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»; б) поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва; в) обмежений характер державної підтримки; г) поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах; д) трансформація інституційної системи; 2) *втрачена підтримка* втілюється в: а) прямих скороченнях видатків на фінансування програм; б) інституційних втратах; 3) *потенційна підтримка* характеризується: а) позитивним започаткуванням роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві; б) низьким рівнем законопроектної роботи.

4. Еволюція Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» може бути представлена у вигляді трьох послідовних етапів: 1) *етап апробації первинної моделі (2004–2008 роки)*, яка будувалася на кількох важливих «стовпах»: державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції, державні заставні закупівлі зерна, кредитна субсидія, дотації тваринництву, дерегуляційні механізми, страхова підтримка; 2) *етап антикризової модернізації (2009–2019 роки)*, який характеризувався оновленням існуючих правових механізмів, розширенням функціональних можливостей Аграрного фонду, появою нових агропротекційних механізмів, поступовим прогресуванням стагнаційних явищ; 3) *етап вимушеної модернізації (2020 – до сьогодні)*, який відрізняється внесенням безсистемних змін та оста-

точною руйнацією концептуальності законодавства про підтримку сільського господарства.

5. Аналіз двадцятирічної історії еволюції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» вказує на те, що цей Закон не виконує покладені на нього суспільно важливі завдання. Найбільш концептуальний вигляд він мав у своїй первинній редакції; найменш концептуальний – сьогодні. Значна частина його норм протягом всього періоду існування залишалася декларативною, що загалом надзвичайно негативно відбивалося на регулюванні агропротекційних відносин: непрацюючі норми усією своєю масою створювали викривлене уявлення про актуальну систему державної підтримки сільського господарства. Навіть воєнний стан та необхідність особливої підтримки сільськогосподарських товаровиробників у період 2022–2024 років не підштовхнули нормотворця до концептуального реформування чинного агропротекційного законодавства, однак нагальна необхідність його проведення вже очевидна.

6. Простежена еволюція агропротекційного законодавства ЄС демонструє проходження ним кількох послідовних етапів: 1) етап виникнення та становлення (60–80-ті роки XX ст); 2) початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки); 3) етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки); 4) етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки); 5) етап послідовної екологізації (2013–2020 роки); 6) сучасний етап (2021–2027 роки). Сучасний етап розвитку агропротекційного законодавства ЄС характеризується такими рисами як: перехід від обов’язковості заходів до обов’язковості результатів; збереження методології двох стовпів САП; посилення екологічних пріоритетів; збереження соціальних орієнтирів. Аналіз ретроспективи та сучасного стану законодавчого забезпечення підтримки сільського господарства в ЄС виявляє три основні тенденції розвитку такого законодавства: децентралізація, екологізація та збереження малого фермерства.

7. Досліджена європейська агропротекційна модель демонструє три невід’ємні складові: 1) *змістовну* (її формують усі основні ідеї, підходи, механізми); 2) *формальну* (втілюється в позитивному законо-

давстві та зумовлює його структуру, особливості системи тощо); 3) *техніко-юридичну* (створює необхідні умови для безпосереднього функціонування усієї агропротекційної моделі та представлена: а) земельно-реєстраційними системами (IACS та LPIS); б) бухгалтерсько-аналітичними мережами (FADN); в) інституційно-функціональними структурами (національні платіжні агенції)).

8. Виявлено неоднаковий ступінь втілення європейських методологічних засад надання державної підтримки у агропротекційному законодавстві України. Наприклад, така основоположна ідея як *незалежність державної підтримки від обсягу виробництва* є цілком притаманною вітчизняному агропротекційному законодавству. Натомість слід зауважити на доцільності використання такої розвинутої та добре апробованої європейським досвідом методологічної засади як *екологізація державної підтримки*, що майже не представлена в українському агропротекційному законодавстві. Такі методологічні орієнтири як *підтримка дрібного фермерства* та *двовекторність підтримки* в обмеженому вигляді епізодично використовуються у вітчизняному законодавстві та заслуговують поступового подальшого розвитку власних правових механізмів. Ідея *балансу єдності та децентралізації* має втілюватися із суворим врахуванням українських реалій та об'єктивних обставин, зокрема: заслуговує подальшого розвитку централізаційна тенденція, яка активно прогресує завдяки використанню ДАР; вимагають свого становлення децентралізаційні прояви у напрямі програмної підтримки розвитку сільських територій.

9. Аналіз вітчизняного законодавства крізь призму основних методологічних засад надання державної підтримки аграріям в ЄС вказує на глибокі та суттєві відмінності між українською та європейською агропротекційними моделями. Це жодним чином не означає, що потрібно «списати» положення європейських регламентів і таким прямолінійним способом подолати виявлені невідповідності. Натомість це означає, що є необхідність виважено та поступово будувати концепцію оновлення вітчизняного агропротекційного законодавства, враховуючи зокрема сучасну європейську методологію.

10. Опираючись на розглянуті системно-структурний, техніко-юридичний, методологічний аспекти, зроблено загальний висновок

про сумнівну доцільність прийняття спеціального Закону України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» на даному етапі розвитку агропротекційного законодавства. Обґрунтовано тезу про те, що наразі нормотворча діяльність має рухатися у більш поміркованому та ощадливому напрямі, зокрема після майбутнього назрілого реформування агропротекційного законодавства стане зрозумілим найбільш оптимальне законодавче забезпечення ДАР.

11. Доведено, що ДАР стрімко виростає із того початкового суто агропротекційного інструменту, яким він позиціонувався кілька років тому. Наразі реєстр демонструє потенціал перетворитися в максимально повну базу даних про сучасний агробізнес, охоплюючи не лише виробників сільськогосподарської продукції, але й експортерів, кредиторів, суб'єктів обслуговування тощо. У зв'язку з цим обґрунтовано припущення, що потреба в спеціальному законі про ДАР все ж буде, однак такий закон має: а) узгоджуватися із концепцією реформування агропротекційного законодавства; б) відображати усю багатofункціональність реєстру після проведення такого реформування.

12. Проведений камеральний аналіз нового агропротекційного заходу щодо підтримки розмінування сільськогосподарських земель демонструє деякі його особливості, зокрема: термінологічна неузгодженість; специфічне коло суб'єктів; використання двох способів підтримки – компенсаційного та співфінансування; застосування процедури публічних закупівель. В цілому впровадження аналізованого правового механізму можна охарактеризувати позитивно, оскільки відновлення нормального землеробства в умовах війни є надзвичайно важливим, фінансово витратним та небезпечним завданням, в якому підтримка держави є цілком виправданою та вкрай необхідною.

13. На прикладі правових механізмів державної підтримки, пов'язаних із земельними ділянками сільськогосподарського призначення в умовах війни, продемонстровано неоднорідність та багаторівневість аграрного протекціонізму. Так, у стресових умовах початку війни держава запровадила низку правових заходів, спрямованих на збереження та стабілізацію агробізнесу. Саме через них проявився загальний

рівень аграрного протекціонізму, адже в збереженні циклу сільськогосподарського виробництва в масштабах країни була зацікавлена не лише держава, але й усе суспільство. Поряд із цим, на прикладі податкових пільг ми маємо змогу побачити *індивідуальний рівень аграрного протекціонізму*: звільнення від плати за землю та єдиного податку четвертої групи були розроблені, ураховуючи проблеми конкретної групи аграріїв та задовольняючи, передусім, їхні інтереси. Нарешті, дослідження механізму компенсації витрат на розмінування сільськогосподарських земель, дає змогу простежити *комбінований рівень аграрного протекціонізму*, а саме: за рахунок компенсаційних та партнерських заходів, що лежать в основі цього механізму, в однаковій мірі досягаються загальносуспільні інтереси та індивідуальні інтереси окремих виробників.

14. Проведений аналіз податкового законодавства та передбачених в ньому механізмів підтримки дозволяє простежити деякі висновки: а) низький рівень юридичної техніки, який стає однією з цілком самостійних та вагомих причин проблемного правозастосування; б) неврахування у процесі правозастосування агропротекційного контексту податково-правових механізмів; в) нівелювання агропротекційних намірів законодавця в результаті фетишизації адміністративної процедури та формального підходу до тлумачення права.

15. Недостатня доктринальна розробка юридичних проблем аграрних розписок призводить до того, що даний інститут функціонує та еволюціонує без якісного та своєчасного концептуального забезпечення. Виявлено, що не усі ті потенційні проблеми, які вбачають теоретики в існуванні та використанні аграрних розписок, дійсно є загрозливими для сільськогосподарських товаровиробників. Натомість, на основі проведеного дослідження виявлено чотири групи теоретико-правових проблем, які є дійсно актуальними у практиці вітчизняного агробізнесу під час видачі та виконання аграрних розписок (сутнісні, процедурно-формальні, суб'єктні та змістовні), а також встановлено, якими способами судові органи в процесі правозастосування тлумачать неоднозначні, недостатні або спірні положення законодавства, і

цим самим активно доповнюють розуміння юридичної природи та особливостей аграрної розписки.

16. Поглиблений аналіз нормативних засад гідромеліоративної реформи дозволяє виділити таку її характерну особливість як дисбаланс інтересів держави, територіальних громад та землеволодільців. По-перше, відстоюючи власні відомчі, а не загальнонаціональні інтереси, державні інституції організовують юридичне протистояння і цим гальмують реалізацію гідромеліоративної реформи. По-друге, під час реалізації гідромеліоративної реформи інтереси територіальних громад, так само як і двадцять років тому, нормотворцем були проігноровані: у 2003 році – шляхом примусового надання у комунальну власність меліоративних систем, а зараз (2022–2024) – шляхом примусового позбавлення цієї власності без надання справедливих компенсацій. По-третє, в результаті проведення гідромеліоративної реформи землевласники і землекористувачі поставлені в умови необхідності створення організацій водокористувачів та взяття на себе витрат на ремонт, відновлення та утримання меліоративних мереж. Державна підтримка для сільськогосподарських товаровиробників та ОВК має організаційний (наприклад, звільнення від необхідності проводити оцінку впливу на довкілля) та фінансовий характер (бюджетна дотація). Однак виявлений низький рівень юридичної техніки законодавчого забезпечення агропротекційного механізму дотації може стати причиною майбутніх спорів щодо умов надання компенсаційної підтримки.

17. Встановлено, що агропротекційні спори є особливим видом аграрно-правових спорів, що виникають у сфері надання державної підтримки сільському господарству та відрізняються варіативністю, підвищеною конфліктністю і значним поширенням. Позасудові можливості вирішення агропротекційних спорів, зокрема можливість застосування медіації, викликають не лише науковий, але й практичний інтерес. Однак медіабельність агропротекційних спорів має досить жорсткі рамки. У результаті здійсненого дослідження виявлено, що спори, які виникають у сфері надання державної підтримки сільському господарству, залежно від суб'єктів та юридичної природи відносин

поділяються на три категорії, що характеризуються різним ступенем можливості застосування медіації: а) інституційно-функціональна категорія спорів (немедіабельні); б) владно-адміністративна категорія спорів (обмежено медіабельні); в) партнерська категорія спорів (умовно медіабельні).

18. Обґрунтовано, що реально медіабельними є далеко не усі земельні спори. Найбільший потенціал до ефективного вирішення в рамках медіації мають ті земельні спори, в яких переважає приватно-правова складова. Реальну медіабельність публічно-правових земельних спорів суттєво знижує синергетична дія кількох складних аспектів, а саме: загроза порушення антикорупційного законодавства та вимушена деформація основоположних принципів медіації (добровільності, конфіденційності, самовизначення) в силу участі в процедурі органу державної влади або органу місцевого самоврядування. При цьому не зовсім коректним є популярне в літературі узагальнення про те, що доречно застосовувати медіацію до певних категорій спорів, які здебільшого «прив'язуються» до цілих земельно-правових інститутів. На прикладі правового інституту відновлення земель сільськогосподарського призначення продемонстровано існування в його межах як цілком медіабельних земельних спорів, так і обмежено медіабельних.

19. Реформування законодавства про державну підтримку сільськогосподарства має відбуватися за науково обґрунтованим алгоритмом, який передбачає послідовне проходження трьох етапів: 1) *концептуального*, що складається із підготовчої, порівняльно-аналітичної, методологічної та модельної стадій, та завершується створенням ідейно-методологічної основи для побудови майбутнього агропротекційного законодавства; 2) *нормотворчого*, який спрямований на розробку законодавчого забезпечення із дотриманням балансу у трьох площинах («існуюче-нове», «абстрактне – конкретне», «масштабне – мінімальне»); 3) *технічного* етапу, що полягає у створенні організаційних та інституційних умов для запуску та повноцінного функціонування агропротекційної моделі.

20. Євроінтеграційні перетворення у вітчизняній агропротекційній сфері мають стосуватися одразу всіх трьох складових: змістовної

(конкретні механізми підтримки), формальної (відповідність законодавства), техніко-юридичної (створення реалізаційного середовища для успішного втілення законодавчих вимог). У ході дослідження було зафіксовано реверсивність євроінтеграційного реформування вітчизняного агропротекційного законодавства. Такий зворотній рух проявляється в активному випереджаючому розвитку техніко-юридичної складової та в нормотворчій пасивності щодо змістовної та формальної частин агропротекційної моделі. Виявлене порушення алгоритму здатне призвести до майбутніх законодавчих проблем і колізій.

21. Важливий концептуальний етап реформування агропротекційного законодавства має розпочинатися із визначення основних методологічних засад, що забезпечать міцний та єдиний фундамент для ефективного та взаємоузгодженого законодавства про державну підтримку сільського господарства. До універсальних методологічних засад, що зберігатимуть актуальність за будь-яких умов, варто віднести такі: 1) пріоритет національних інтересів, які мають об'єктивний характер в екзистенційному та інтеграційному розрізах; 2) урахування національних особливостей (зокрема, таких як значна стратифікація вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників; незрілий ринок земель сільськогосподарського призначення; початок переходу від орендного агарного устрою до устрою, заснованого на крупних масивах земельної власності; гостра соціально-демографічна криза в сільській місцевості; загострення природоресурсних та екологічних проблем; нерозвиненість кооперації; сировинний характер сільського господарства); 3) екологізація сільськогосподарської діяльності на основі переходу до парадигми кліматично розумного сільського господарства та використання державної підтримки як фактору стимулювання такого переходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alessandrini M., Alblas E., Batten L., Bothé S. Smallholder farms in the sustainable food transition: A critical examination of the new Common Agricultural Policy. *RECIEL*. 2024. Vol. 33. Issue 1. P. 124–135.
2. Ana Isabel Escalona Orcao, Blanca Loscertales Palomar, Eugenio Climent López. Enfoques, experiencias y propuestas para la mejora de la competitividad territorial de las áreas vitivinícolas: las denominaciones de origen protegidas de la provincia de Zaragoza. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. 2013. № 62. P. 317–341.
3. Candel J. J. L., Breeman G. E., Stiller S. J., Termeer C. J.A.M. Disentangling the consensus frame of food security: The case of the EU Common Agricultural Policy reform debate. *Food Policy*. 2014. Vol. 44. P. 47–58.
4. Carril Vazquez Xose Manuel. Impact of the European agricultural policy on rural employment. *Revista general del derecho del trabajo y de la seguridad social*. 2016. Issue 42. P. 39–69.
5. Cejudo García Eugenio, Maroto Martos Juan Carlos. La reforma de la PAC 2003: desacoplamiento, condicionalidad, modulación, desarrollo rural. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. 2010. Vol. XIV. Núm. 318.
6. Commission (EU) ‘Farms and Farmland in the European Union – Statistics’. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (дата звернення: 01.06.2024 року).
7. Commission clarifies support for farmers in case of exceptional weather events. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_2981 (дата звернення: 01.05.2024 року).
8. Commission Delegated Regulation (EU) № 640/2014 of 11 March 2014 supplementing Regulation (EU) № 1306/2013 of the European Parliament and of the Council with regard to the integrated administration and control system and conditions for refusal or

- withdrawal of payments and administrative penalties applicable to direct payments, rural development support and cross compliance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32-014R0640&qid=1723581198775> (дата звернення: 01.08.2024 року).
9. Commission proposes to allow EU farmers to derogate for one year from certain agricultural rules. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_582 (дата звернення: 01.05.2024 року).
 10. Commission Regulation (EU) 2022/2472 of 14 December 2022 declaring certain categories of aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2472&qid=1729325377135> (дата звернення: 01.05.2024 року).
 11. Conditionality. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/conditionality_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
 12. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016E%2FTXT&qid=1720123168047> (дата звернення: 01.05.2024 року).
 13. Council Directive 2008/119/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of calves. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0119&qid=1729325904226> (дата звернення: 01.05.2024 року).
 14. Council Directive 2008/120/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of pigs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0120&qid=1729325969828> (дата звернення: 01.05.2024 року).
 15. Council Directive 91/676/EEC of 12 December 1991 concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31991L0676&qid=1729326134716> (дата звернення: 01.05.2024 року).

16. Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0043&qid=1729326241357> (дата звернення: 01.05.2024 року).
17. Council Directive 96/22/EC of 29 April 1996 concerning the prohibition on the use in stockfarming of certain substances having a hormonal or thyrostatic action and of β -agonists, and repealing Directives 81/602/EEC, 88/146/EEC and 88/299/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31996L0022&qid=1729325722652> (дата звернення: 01.05.2024 року).
18. Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0058&qid=1729326029047> (дата звернення: 01.05.2024 року).
19. Csornai G., Csonka B., Zelei G., Nádor G., Tikász L., László I., Martinovich L., Kocsis A., Bognár E., Suba Z., Wirnhardt C., Winkler P. Crop monitoring basis to the area based subsidy control and Land Parcel Identification System (LPIS-Hu) in Hungary. *New Strategies for European Remote Sensing*. 2005. P. 507–514.
20. Cuenca García Eduardo, Navarro Pabsdorf Margarita. Transformaciones y desafíos de la política agraria común. *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española*. 2015. Núm. 3060. P. 23.
21. Danilowska A. Support for the agricultural investment in Poland – domestic versus CAP. Proceedings of the 2019 International Conference «Economic Science for Rural Development» (Jelgava, LLU ESAF, 9–10 May 2019). № 52. P. 222–230.
22. Derek B. van Berkel, Peter H. Verburg. Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe. *Land Use Policy*. 2011. Vol. 28. Issue 3. P. 447–459.
23. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0060&qid=1729326080273> (дата звернення: 01.05.2024 року).

24. Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to achieve the sustainable use of pesticides. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0128&qid=1729325846757> (дата звернення: 01.05.2024 року).
25. Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the conservation of wild birds. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0147&qid=1729326182293> (дата звернення: 01.05.2024 року).
26. Docan D. C., Dana I., Badea A., Moise C., Badea R. Adapted methods of spatial information analysis developed and implemented in the framework of IACS-LPIS setup in Romania. *Annals of DAAAM for 2007 & proceedings of the 18th international DAAAM symposium*. 2007. P. 231–232.
27. ECA. The Land Parcel Identification System: A Useful Tool to Determine the Eligibility of Agricultural Land – But its Management could be Further Improved. Special Report. PL, 2016. 25 p.
28. Eco-schemes. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/eco-schemes_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
29. Erden H., Aslan M., Özcanlı C. B. To Establish a New Subsidy System. *Fourth international conference on agro-geoinformatics*. 2015.
30. Esteban Rodríguez S., Climent López E. Los mundos de producción de las denominaciones de origen protegidas del vino en España: disparidad de convenciones tecnológicas y comerciales. *Economía Agraria y Recursos Naturales – Agricultural and Resource Economics*. 2017. Vol. 17 (1). P. 101–125.
31. European farmers exempted from rules on land lying fallow. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_781 (дата звернення: 01.05.2024 року)
32. Eurostat, Encuesta sobre la Estructura de las Explotaciones Agrarias (EEA), 2016.
33. Feás Costilla Enrique, Steinberg Federico. Efectos económicos y geopolíticos de la invasión de Ucrania. *Análisis del Real Instituto Elcano (ARI)*. 2022. Núm. 35.

34. Ferraris L. The 2021–2027 EU Rural Development Policy: A New Paradigm of Shared Management? *European law review*. 2019. Vol. 6. P. 855–872.
35. Ferraris L. The Role of the Principle of Environmental Integration in Maximising the ‘Greening’ of the Common Agricultural Policy. *European Law Review*. 2018. Vol. 43. P. 410–423.
36. Genoveva Millán Vázquez de la Torre, Emilio Morales Fernández, Leonor M. Pérez Naranjo. Turismo gastronómico, denominaciones de origen y desarrollo rural en Andalucía: situación actual. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. 2014. № 65. P. 113–137.
37. Guerrero Ginel José Emilio, Lara Vélez Pablo. El relevo generacional y su importancia para el desarrollo de los territorios rurales. *Mediterráneo Económico*. 2022. Núm. 35. P. 219.
38. Henke R., Benos T., De Filippis F., Giua M., Pierangeli F., Pupo D’Andrea Maria Rosaria. The New Common Agricultural Policy: How do Member States Respond to Flexibility? *Journal of Common Market Studies*. 2018. Vol. 56. Issue 2. P. 403–419.
39. Heyl K., Döring T., Garske B., Stubenrauch J., Ekardt F. The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2021. Vol. 30. Issue 1. P. 95–106.
40. Hiironen J., Niukkanen K. On the structural development of arable land in Finland – How costly will it be for the climate? *Land Use Policy*. 2014. Vol. 36. P. 192–198.
41. Janku M. EU law and state aids in agriculture. *EU agrarian Law*. 2013. Vol. 2.
42. Jiménez G. A. La despoblación: una cuestión de Estado. *Revista Jurídica de Castilla y León*. 2020. Núm. 52. P. 31–71.
43. Juračak J., Očić V. Assessment of Farm Accountancy Data Network System in Croatia. *Poljoprivreda*. 2021. Vol. 27 (2). P. 91–98.
44. Karpinska N. V., Sushyk N. S. Mediation in the system of social services provision in Ukraine. Innovative technologies in training and education: collective monograph / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, A. V. Sushchenko, L. O. Sushchenko, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 153–174.

45. Kim Van der Borcht, Song Xiaoting. Jianmei Gao. Geographical Indications for agricultural products and foodstuffs in the EU: to what extent does the protection level match the scope of the subject matter? *Queen Mary Journal of Intellectual Property*. 2021. Vol. 11. Issue 3. P. 270–294.
46. Kocur-Bera K. Data compatibility between the Land and Building Cadaster (LBC) and the Land Parcel Identification System (LPIS) in the context of area-based payments: A case study in the Polish Region of Warmia and Mazury. *Land use policy*. 2019. Vol. 80. P. 370–379.
47. Kocur-Bera K. Understanding information about agricultural land. An evaluation of the extent of data modification in the Land Parcel Identification System for the needs of area-based payments – a case study. *Land Use Policy*. 2020. Vol. 94.
48. KSE. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Damages_report_issue1_ua-1.pdf (дата звернення: 01.08.2024 року).
49. Laszlo I., Csonka B., Bognar E., Csornai G., Lelkes M., Martinovich L., Winkler P., Tikasz L., Kocsis A., Mikus G. Implementation and control of the Good Agricultural and Environmental Conditions within the CwRS programme in Hungary / Global developments in environmental earth observation from space: edited by Marcal A. 2006. 407 p.
50. Latruffe L., Piet L. Does land fragmentation affect farm performance? A case study from Brittany, France. *Agricultural Systems*. 2014. Vol. 129. P. 68–80.
51. Levavasseur F., Martin P., Bouty C., Barbottin A., Bretagnolle V., Théron O., Scheurer O., Piskiewicz N. RPG Explorer: A new tool to ease the analysis of agricultural landscape dynamics with the Land Parcel Identification System. *Computers and Electronics in Agriculture*. 2016. Vol. 127. P. 541–552.
52. Lei Feng, Helen X.H. Bao, Yan Jiang. Land reallocation reform in rural China: A behavioral economics perspective. *Land Use Policy*. 2014. Vol. 41. P. 246–259.

53. Matthews A. How to interpret cross-compliance. 2014. URL: <http://capreform.eu/how-to-interpret-cross-compliance/> (дата звернення: 01.05.2024 року).
54. Mickiewicz B., Pradziadowicz M. Issues of shaping the agricultural market in Poland on the example of milk and sugar markets. *Economic Science for Rural Development: Production and Cooperation in Agriculture / Finance and Taxes*. 2013. Issue 30. P. 62–68.
55. Ministerio De Agricultura, Pesca Y Alimentación. La nueva Política Agraria Común. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1992, p. 13.
56. Pašakarnis G., Morley D., Malienė V. Rural development and challenges establishing sustainable land use in Eastern European countries. *Land Use Policy*. 2013. Vol. 30. Issue 1. P. 703–710.
57. Payments for small farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-schemes/payments-small-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
58. Pilar Talavera Cordero. La nueva política agraria común: avanzando hacia Una Unión Europea más verde. *Actualidad Jurídica Ambiental*. Sección “Artículos doctrinales”. 2023. № 139.
59. Ponte S. Governing through quality: Conventions and supply relations in the value chain for South African wine. *Sociologia Ruralis*. 2009. Vol. 49. P. 236–257.
60. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002R0178&qid=1729325624972> (дата звернення: 01.05.2024 року).
61. Regulation (EC) No 1107/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 concerning the placing of plant protection products on the market and repealing Council Directives 79/117/EEC and 91/414/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009R1107&qid=1729325788496> (дата звернення: 01.05.2024 року).

62. Regulation (EU) 2024/1143 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on geographical indications for wine, spirit drinks and agricultural products, as well as traditional specialities guaranteed and optional quality terms for agricultural products, amending Regulations (EU) № 1308/2013, (EU) 2019/787 and (EU) 2019/1753 and repealing Regulation (EU) № 1151/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1143&qid=1727019321250> (дата звернення: 01.09.2024 року).
63. Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1307&qid=1729325562129> (дата звернення: 01.05.2024 року).
64. Regulation (EU) No 228/2013 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2013 laying down specific measures for agriculture in the outermost regions of the Union and repealing Council Regulation (EC) No 247/2006. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0228&qid=172325292766> (дата звернення: 01.09.2024 року).
65. Regulation (EU) No 251/2014 of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the definition, description, presentation, labelling and the protection of geographical indications of aromatised wine products and repealing Council Regulation (EEC) No 1601/91. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0251&qid=1729325202189> (дата звернення: 01.09.2024 року).
66. Regulation (EU) № 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Council Regulations (EEC) № 352/78, (EC) № 165/94, (EC) № 2799/98, (EC) № 814/2000, (EC) № 1290/2005 and (EC) № 485/2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1306&qid=1723580959067> (дата звернення: 01.08.2024 року).

67. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2115&qid=1729324898185> (дата звернення: 01.09.2024 року).
68. Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) № 1306/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116&qid=1720185598472> (дата звернення: 01.05.2024 року).
69. Servicio De Ayudas A Las Rentas Y Sigc. La reforma más verde. *Cuaderno de campo*. 2022. Núm. 67. P. 4.
70. Silva Pérez R., Leco Berrocal F., Pérez Díaz A. Denominaciones de Origen Protegidas del cerdo ibérico y territorio. Una lectura desde la perspectiva de la agroalimentación territorializada. *Investigaciones Geográficas*. 2023. Vol. 80. P. 151–170.
71. Silvia Freitas Caetano y Susana Ramírez García. Análisis de redes socioinstitucionales y cohesión social en torno a la Denominación de Origen Vinos de Uclés (Castilla-La Mancha). *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*. 2017. Núm. 22. P. 119–155.
72. Singh M., Marchis A., Capri E. Greening, new frontiers for research and employment in the agro-food sector. *Science of the Total Environment*. 2014. Vol. 472. P. 437–443.
73. Sklenicka P., Molnarova K. J., Salek M., Simova P., Vlasak J., Sekac P., Janovska V. Owner or tenant: Who adopts better soil conservation practices? *Land use policy*. 2015. Vol. 47. P. 253–261.
74. Stoican A. Evolution and Change in the Common Agricultural Policy of the European Union. *Innovation and Development in Business Law*. 2021. P. 310–316.

75. The basic income support for sustainability (BISS). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/biss_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
76. The redistributive payment. URL: https://wayback.archive-it.org/12090/20230906100220/https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-optional-schemes/redistributive-payment_en (дата звернення: 01.05.2024 року)
77. Tisenkopfs T., Adamsons-Fiskovica A., Kilis E., Šūmane S., Grivins M., Pinto-Correia T., Bjørkhaug H. Territorial fitting of small farms in Europe. *Global Food Security*. 2020. Vol. 26.
78. Tóth K., Kučas A. Spatial information in European agricultural data management. Requirements and interoperability supported by a domain model. *Land Use Policy*. 2016. Vol. 57. P. 64–79.
79. Trojáček P. New land parcel identification system for agricultural subsidies in the Czech Republic. *Geoinformation for european-wide integration*. 2003. P. 557–559.
80. Trystuła A., Konieczna J. Land parcel management system in Poland and a case study of EU member states. *Geodetski Vestnik*. 2018. Vol. 62. № 4. P. 630 – 640.
81. Verhoeve A., Dewaelheyns V., Kerselaers E., Rogge E., Gulinck H. Virtual farmland: Grasping the occupation of agricultural land by non-agricultural land uses. *Land Use Policy*. 2015. Vol. 42. P. 547–556.
82. Verschuuren J. Towards an EU regulatory framework for climate-smart agriculture: the example of soil carbon sequestration. *Transnational Environmental Law*. 2018. Vol. 7. Issue 2. P. 301–322.
83. Vrolijk H., Poppe K. Cost of extending the farm accountancy data network to the farm sustainability data network: Empirical evidence. *Sustainability*. 2021. Vol. 13. Issue 15. P. 8181.
84. Wainger L. A., King D. M., Mack R. N., Price E. W., Maslin T. Can the concept of ecosystem services be practically applied to improve natural resource management decisions? *Ecological Economics*. 2010. Vol. 69. Issue 5. P. 978–987.
85. Wieliczko B. State aid in the EU agriculture / 36th International Scientific Conference on Economic and Social Development – «Building Resilient Society». 2018. P. 61–68.

86. Young farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/young-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
87. Yuting Xu, Xianjin Huang, Helen X. H. Bao, Xiang Ju, Taiyang Zhong, Zhigang Chen, Yan Zhou. Rural land rights reform and agro-environmental sustainability: Empirical evidence from China. *Land Use Policy*. 2018. Vol. 74. P. 73–87.
88. Zimmermann J., González A., Jones M. B., O'Brien P., Stout J. C., Green S. Assessing land-use history for reporting on cropland dynamics – A comparison between the Land-Parcel Identification System and traditional inter-annual approaches. *Land Use Policy*. 2016. Vol. 52. P. 30–40.
89. Абрамова І. В. Аграрні розписки як інструмент фінансово-кредитного забезпечення дрібних і середніх сільгоспвиробників. *Бізнесінформ*. 2018. № 2. С. 253–258.
90. Архипова М. І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.
91. Багай Н. О. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві. *Екологічне право*. 2016. № 3–4. С. 6–10.
92. Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40 (1). С. 114–117.
93. Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2021. 46 с.
94. Бакай Ю. Ю. Правові засади альтернативних способів урегулювання агроекспортних спорів / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 309–331.
95. Бакай Ю. Ю., Гончаренко Я. А. Актуальні питання законодавчого забезпечення у сфері державної підтримки суб'єктів агробізнесу

під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №1. С. 276–282.

96. Бездушна Ю. С. Розвиток аграрного та макроекономічного аспекту інтегрованої звітності. *Розвиток інтегрованої звітності підприємств*: тези виступів Міжнар. наук. конф. (Житомир, 4–5 жовтня 2019 р.). Житомир: Житомирська політехніка, 2019. С. 17–18.
97. Бліхар М. Медіація як спосіб вирішення адміністративних спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 78–82.
98. Боженко Н. В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 15 с.
99. Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. Запоріжжя, 2014. 521 с.
100. Бондаренко Н. В. Альтернативні інструменти кредитування аграрного сектору економіки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2015. Вип. 222. С. 71–79.
101. Борденюк О. В. Аграрна розписка як інструмент для регулювання аграрних договірних відносин. *Екологічне право*. 2020. Вип. 3. С. 7–10.
102. Борисяк О., Покойовий Н. Низьковуглецеве сільське господарство: аспект виробництва енергетичних культур. *Сталий розвиток економіки, суспільства та підприємництва*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 27–28 квітня 2023 р.) / за ред. І. Перевозової. Львів: Видавець Кошовий Б.-П.О., 2023. С. 603 – 605.
103. Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 19 с.
104. Бортнікова А. Критерії медіабельності публічно-правового спору. *Visegrad journal on human rights*. 2017. № 6.
105. Боснюк О. П. Правові засади видачі, виконання та обігу аграрних розписок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2024. 19 с.

106. Бредіхіна В. Л. Правові проблеми відновлення природних ресурсів, що забезпечують продовольчу безпеку, в реаліях воєнного часу. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 276–279.
107. Бусуйок Д. В. Види медіації як форми вирішення земельних спорів. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 3. С. 268–272.
108. Бусуйок Д. В. Законодавче регулювання вирішення земельних спорів у порядку медіації. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. 2. С. 147–150.
109. Валянська Т. П. Альтернативне вирішення конфліктів у сфері земельних відносин: правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2024. 20 с.
110. Верба І. Медіація в адміністративному судочинстві: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 186–190.
111. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств (реєстр. № 6236) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 листопада 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-18#Text> (дата звернення: 01.09.2024 року).
112. Віхрова І. О. Адміністративно-господарські санкції як заходи господарсько-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 2. С. 151–155.
113. Воронянський О. В. «Національні інтереси» як категорія політичної науки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. № 10. С. 131–136.

114. Воротинцева Л. І. Системний підхід до сталого менеджменту зрошуваних ґрунтів в умовах змін клімату. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 2020. Вип. 89. С. 41–50.
115. Гаєцька-Колотило Я. З. Проблеми екологізації аграрного законодавства. *Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 груд. 2007). Харків, 2007. С. 60.
116. Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 207 с.
117. Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. *Від правової природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017 року). Чернівці: Кондратьєв А. В., 2017. С. 77–82.
118. Гафурова О. В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання: монографія. Київ: Ірідіум, 2014. 480 с.
119. Гафурова О. В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: розвиток законодавства. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2011. Вип. 157. С. 73–80.
120. Гафурова О. В., Марченко С. І. Правове регулювання державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва за законодавством України та ЄС. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Вип. 10. № 4. С. 29–35.
121. Гафурова О. В., Шовкун В. В. Розвиток законодавства у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до змін клімату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84. Ч. 2. С. 164–170.
122. Горєцький О. Медіація в адмінсудочинстві – неможливе можливо? *Юридична газета online*. 2019. № 16 (670). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-vadminsudochinstvi-nemozhlive-mozhlivo.html> (дата звернення: 01.09.2024 року).

123. Гребенюк М. Запровадження правового механізму аграрних розписок – запорука створення надійної системи продовольчого забезпечення в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 56–60.
124. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.
125. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.
126. Григор'єва Х. А. (Не)послідовність євроінтеграційного реформування законодавства України про державну підтримку сільського господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84. С. 171–179.
127. Григор'єва Х. А. Аграрні розписки: основні проблеми правозастосування. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 75–82.
128. Григор'єва Х. А. Агропротекційна складова земельної реформи в Україні: правовий погляд. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 травня 2020 року)*. Одеса, 2020. С. 251–254.
129. Григор'єва Х. А. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2024. Т. 34. С. 54–66.
130. Григор'єва Х. А. Гідромеліоративна реформа в Україні: науково-правовий аналіз. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 2. С. 42–50.
131. Григор'єва Х. А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: зрілість чи безнадійна застарілість? *Закарпатські правові читання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 26–27 квітня 2024 року)*. Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 107–110.
132. Григор'єва Х. А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: чи є майбутнє? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 335–344.
133. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС та в Україні: порівняння методологічних та законодавчих засад. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 142–148.

134. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС: становлення, тенденції, правові проблеми. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 248 – 258.
135. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в умовах воєнного стану: реальність та законодавчі перспективи. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круг. столу (Харків, 22 лютого 2024 року). Харків: Право, 2024. С. 28–32.
136. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.
137. Григор'єва Х. А. Державний аграрний реєстр: проблеми законодавства. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 101–109.
138. Григор'єва Х. А. Державний аграрний реєстр: чи потрібен спеціальний закон? *Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Суми, 24 травня 2024 року) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: СФ ХНУВС, 2024. С. 126–128.
139. Григор'єва Х. А. Дисбаланс складових земельної реформи: правовий аналіз. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 22 травня 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 71–73.
140. Григор'єва Х. А. Загроза зникнення АТ «Аграрний фонд»: закономірна еволюція чи небезпечна правова тенденція? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 46–49.
141. Григор'єва Х. А. Законодавство про сільськогосподарську кооперацію: наслідки «корпоративної ін'єкції». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 73–77.

142. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.
143. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 492 с.
144. Григор'єва Х. А. Медіація у спрах про державну підтримку аграріїв: оцінка правових можливостей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85. С. 154–161.
145. Григор'єва Х. А. Нові форми аграрного протекціонізму в світі: правові уроки для України / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 78 – 100.
146. Григор'єва Х. А. Особисті селянські господарства в контексті продовольчої безпеки: аналіз законодавчих тенденцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 66. С. 99 – 105.
147. Григор'єва Х. А. Особливості розвитку агропротекційного законодавства України в період дії воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 року) / за ред. С. В. Ківалова. Одеса: Фенікс, 2024. С. 701–702.*
148. Григор'єва Х. А. Підтримка сільськогосподарської кооперації в Україні: питання правового забезпечення. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 288–292.
149. Григор'єва Х. А. Правовий дисбаланс гідромеліоративної реформи в Україні (агропротекційний вимір). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 69. С. 124–131.
150. Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи*

Української РСР до екологічного права України: матеріали Всеукр. наук.-практ.конф. (Київ, 26 травня 2017 року). Київ, 2017. С. 101–104.

151. Григор'єва Х. А. Продовольча безпека України: удосконалення законодавства в умовах воєнних, євроінтеграційних та екологічних викликів: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 228 с.
152. Григор'єва Х. А. Продовольчий суверенітет як політико-правова концепція: перспективи втілення в аграрному законодавстві України. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 69–74.
153. Григор'єва Х. А. Публічне адміністрування агробізнесу в умовах війни: правовий аналіз протекційності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. Вип. 97. С. 53–65.
154. Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146–150.
155. Григор'єва Х. А. Три моделі державної підтримки сільського господарства у відповідь на кризи: правовий досвід України. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 1. С. 87–92.
156. Григор'єва Х. А. Юридичні особливості аграрних розписок (на матеріалах судової практики). *Приватне право в умовах війни: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 866–869.*
157. Григор'єва Х. А. Юридичні критерії сталості біопалива: земельні, екологічні та кадастрові виклики для України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 6.
158. Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 248 с.
159. Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 47–52.

160. Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. Ч. II. С. 46–49.
161. Григор'єва Х. А. Правові засади оподаткування аграріїв: сучасний стан та перспективи реформування. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 131–136.
162. Григор'єва Х. А. Шляхи реформування законодавства щодо оподаткування аграріїв у контексті вимог МВФ. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 266–269.
163. Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.
164. Демінська Л. О. Аналіз основних положень аксіологічної науки у філософському та педагогічному аспекті. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2011. № 11. С. 41–45.
165. Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 року № 564. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 109.
166. Деякі питання надання грантів бізнесу: постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 144.
167. Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315–324.
168. Дрозд І. В. Спрощений порядок формування прав на землю як засіб забезпечення продовольчої безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 169–171.

169. Дударенко В. В. Порівняльно-правова характеристика аграрної розписки та форварду в механізмі кредитування агрохолдингу. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 268–271.
170. Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 19 с.
171. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 36 с.
172. Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 379 с.
173. Єрмоленко В. М. Аграрні розписки як аграрно-правова категорія. *Форум права*. 2024. № 1. С. 49–57.
174. Єрмоленко В. М. Концептуальні засади систематизації законодавства про аграрні майнові правовідносини. *Юридична Україна*. 2007. Вип. 11. С. 58–62.
175. Єрмоленко В. М., Гафурова О. В., Новак Т. С. Правове забезпечення державної фінансової підтримки агросектору в воєнний та повоєнний періоди. *Аналітично-порівняльне право*. 2023. Вип. 5. С. 281–287.
176. Жаренко В. Ф. Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 82–87.
177. Завгородня С. П. Національні інтереси в економічній сфері: сутність та побудова їх ієрархії. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 1–2. С. 40–47.
178. Заплітна І. А. Земельне законодавство в період воєнного стану. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 22–27.
179. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
180. Земко А. М., Машевська Л. А. Щодо поняття «аграрно-правовий спір». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і*

природокористування України. Серія «Право». 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 48–57.

181. Злий Я. В. Правове регулювання використання та охорони зрошуваних та осушуваних земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2020. 20 с.
182. Ільків Н. В. Правові механізми землекористування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез допов. учасників наук.-практ. семінару (Львів, 11 листопада 2022 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 63–67.*
183. Інтеграція України до ЄС: перший крок у рамках FADN зроблено. URL: <https://www.pdau.edu.ua/news/integraciya-ukrayiny-do-yes-pershyu-krok-u-ramkah-fadn-zrobleno> (дата звернення: 01.08.2024 року)
184. Канівець Л. А. Щодо ефективності застосування медіації у земельних спорах. *Право і суспільство. 2024. № 1. Т. 2. С. 337–343.*
185. Карпінська Н. В. Екологізація сільського господарства в умовах євроінтеграції. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України»: матеріали конф. (Одеса, 7–10 червня 2018 року) / відп. ред. д.ю.н., доц. Т. Є. Харитонова, к.ю.н., доц. Х. А. Григор'єва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 150–152.*
186. Карпінська Н. В. Застосування санітарних та фітосанітарних заходів: проблеми правового забезпечення у контексті вимог СОТ та ЄС: монографія. Луцьк, СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2021. 532 с.
187. Карпінська Н. В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2021. 32 с.

188. Карпінська Н. В. Принцип самостійності (принцип суверенітету) та антипротекціоністські принципи у сфері застосування санітарних та фітосанітарних заходів за правом СОТ. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки.* 2020. № 12 (34). Том 1. С. 39–47.
189. Кін О. М., Собченко Т. М., Денисенко А. О. Сутність та структура концепції як науково-педагогічної категорії. *Наукові інновації та передові технології.* 2023. № 4 (18). С. 424–433.
190. Коваленко М., Сікало М. Запровадження Концепції розвитку ринку зерна України. *Новий колегіум.* 2019. № 2. С. 73–78.
191. Коваленко Т. О. Адаптація аграрного законодавства України до *aquis communautaire*: сучасний стан та перспективи. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20 квітня 2018 року).* Харків, 2018. С. 185–190.
192. Коваленко Т. О. Трансформація правового регулювання ведення кадастрів, реєстрів та електронних баз даних природних ресурсів у контексті реформи децентралізації. *Держава і право.* 2022. Вип. 92. С. 106–118.
193. Коваленко Т., Лук'яненко А. Векселя vs. аграрні розписки: спільне та відмінне. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1864-vekselya-vs-agrarni-rozpiski-spil-ne-ta-vidminne.html> (дата звернення: 01.07.2024 року).
194. Ковальчук М. С. Правова охорона та захист географічних зазначень в Україні, Франції та Італії (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.
195. Ковальчук О. О. Право інтелектуальної власності на географічне зазначення в Україні та країнах Європейського Союзу: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 20 с.
196. Кодинець А. О. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 18 с.

197. Козмуляк К. А. Медіація як спосіб врегулювання екологічних конфліктів. *Екологічне право*. 2021. Вип. 1–4. С. 44–48.
198. Комарова Т. В. Суд ЄС та національні інтереси держав – членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 190–198.
199. Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 18 с.
200. Кононов В. В., Петровська М. П. Критерії медіабельності земельних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 90–93.
201. Копиця М. А. Правові основи публічного адміністрування фермерських господарств в Україні: дис. ... докт. філософії за спец. 081 – Право. Київ, 2023. 237 с.
202. Корнієнко Г. С. Екологічна безпека та інформаційні технології у сфері агробізнесу в умовах сучасних викликів. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 91–94.
203. Корнієнко Г. С. Особливості правового регулювання фінансової підтримки фермерських господарств. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матеріали Між-нар. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ, 2018. С. 131–134.
204. Корнієнко Г. С. Теоретико-правові засади становлення та розвитку агробізнесу в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 40 с.
205. Корнієнко Г. С. Агробізнес у Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків: Юрайт, 2023. 560 с.
206. Коструба А. В. Товаророзпорядчі цінні папери як об'єкт цивільних правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 3. С. 230–244.

207. Костяшкін І. О. Забезпечення прав на землю за особливих умов. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 49–52.
208. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.
209. Красіловська З. В. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Одеса, 2017. 20 с.
210. Кулинич О. П. Правове регулювання укладення і виконання аграрних розписок в Україні. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Вип. 10 (1). С. 60–66.
211. Кулинич П. Ф. Правове забезпечення раціонального використання меліорованих земель (на матеріалах Української РСР): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1984.
212. Кулинич П. Ф. Правове забезпечення цифровізації земельних відносин в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 91–95.
213. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
214. Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 20 с.
215. Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287.

216. Курман Т. В. Актуальні питання правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах агроєкоциду. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 293–297.
217. Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 95–99.
218. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
219. Курман Т. В., Туєва О. В. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79.
220. Кучерова М. Медіаційна та мирова угода при врегулюванні земельних спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 83–87.
221. Лиско А. Проблеми впровадження та проведення медіації в адміністративному судочинстві України. *Законодавство України: проблеми та перспективи*: збірник матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Закарпаття, с. Верхній Студений, 28 січня – 01 лютого 2010 року). Київ, 2010. С. 319–321.
222. Лісова Т. В. Проблеми правового забезпечення відновлення земель в умовах воєнного стану та у післявоєнні часи. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 182–183.
223. Лісова Т. В. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері використання та відновлення земель. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 117–120.
224. Лісова Т. В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 40 с.

225. Літвін Л. А. Теоретичні засади дослідження національних інтересів. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2017. № 2. С. 20–23.
226. Лозо О. В. Актуальні питання правового регулювання цифровізації сільського господарства. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану: матеріали наук.-практ. онлайн-конф.* (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 206–211.
227. Лушпаєв С. Новели правового становища сімейного фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 104–107.
228. Лушпаєв С. О. Розвиток законодавства України про сімейне фермерське господарство. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 204–207.
229. Мазаракі Н. А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с.
230. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 40 с.
231. Мазаракі Н. Щодо поняття медіабельності спору. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 258–262.
232. Макіяні Д. Г. Аграрна розписка: проблемні аспекти інноваційного правового інституту, покликаного забезпечити виконання зобов'язань агровиробника. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 59–67.
233. Марич Х. Екологізація сільського господарства: правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 4 (40). С. 212–218.
234. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. Київ: Обрії, 2010. 199 с.
235. Марченко С. І. Поняття державної підтримки суб'єктів аграрного підприємництва. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2002. Вип. 46. С. 145–149.

236. Машевська Л. А. Рішення суду в системі джерел аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 19 с.
237. Машевська Л.А. Юридичний конфлікт як причина виникнення аграрно-правового спору. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: матеріали круг. столу* (Харків, 24 травня 2013 року). Харків, 2013. С. 113–114.
238. Машковська Л. В. Поняття, види та правова природа товаророзпорядчих документів як об'єктів ринку цінних паперів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 140–144.
239. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.
240. Меленко О. В., Стратій О. В., Гриндей Л. М. Адміністративна медіація у світлі інституційних перетворень в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 68. С. 180–185.
241. Мельниченко Ю. С. Цивільно-правова охорона права на географічне зазначення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 199 с.
242. Митченко О. О. Актуальні питання удосконалення інформаційного забезпечення державної аграрної та продовольчої політики з урахуванням міжнародного досвіду. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 237–247.
243. Мірошніченко О. В. Загальна характеристика законодавства у сфері цифрової трансформації аграрних відносин. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах: матеріали круглого столу* (Харків, 22 лют. 2024 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2024. С. 344–348.
244. Мороз Г. В. Вплив воєнних дій на якісний стан сільськогосподарських земель. *Правові проблеми раціонального природокористування, охорони природи та безпечного довкілля: збірник тез наук. допов. Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 21 жовтня 2022 року) / за заг. ред. Володимира Носіка, д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН.

- Хмельницький: Хмельницький університет управління і права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 125–128.
245. Мороз Г. В. Захист екологічних прав та інтересів у судовому порядку. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. 2019. Вип. 9. С. 65–73.
246. Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукр. круг. столу* (Київ, 25 травня 2012 року). Київ, 2012. С. 108–111.
247. Настіна О. І. Медіація як альтернативний та ефективний спосіб вирішення межових земельних спорів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 129–134.
248. Нелін Є. Психоаналітична педагогіка як новітня концепція в освіті постнеокласичного суспільства. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 4 (59). С. 363–367.
249. Новак Т. С., Шовкун В. В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 276–281.
250. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
251. Носік В. В. Реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права в системі юридичної науки в Україні. *Нове українське право*. 2023. № 5. С. 38–45.
252. Оверковська Т. К. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 6. С. 136–141.
253. Онищенко В. Д. Фундаментальні педагогічні теорії: монографія. Львів: Норма, 2014. 356 с.
254. Основне про географічні зазначення. URL: <https://gi-ua.com/pro-gz/osnovne-pro-gz/> (дата звернення: 01.09.2024 року).
255. Остапишин Т. П., Коптх О. Г. Економічні кризи: сутність, періодичність виникнення, тривалість і стадії їх перебігу. *Фінанси, облік і аудит*. 2013. Вип. 1 (21). С. 113–120.

256. Павлюченко Ю. М. Концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 360 с.
257. Павлюченко Ю. М. Роль господарсько-правових норм у державній підтримці агробізнесу. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 265–270.
258. Павлюченко Ю. М., Кравчук Б. І. Правова характеристика аграрних розписок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1–2. С. 49–56.
259. Палієнко Т. П. Індивідуалізація інновацій через об'єкти права інтелектуальної власності: дис. ... докт. філософії: спец. 051 «Економіка». Київ, 2024. 232 с.
260. Пащенко О. М. Проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 283–291.
261. Пащенко О. Проблеми кодифікації аграрного законодавства: на прикладі законодавства про сільськогосподарську кооперацію. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 81–85.
262. Петруненко Я. В. Державна підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 21–27.
263. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
264. Питання надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2008 р. № 1025-р. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 140.
265. Півненко Л. В. Правове регулювання продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Правові виклики сучасності*: матеріали круг. столу (Харків, 20 грудня 2022 року). Харків: Державний біотехнологічний університет, 2022. С. 173–176.

266. Піддубний О. Ю. Забруднення ґрунтів і засмічення земельних ділянок сільськогосподарського призначення вибухонебезпечними предметами та іншими залишками військових дій як різновид екологічної шкоди. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 140–142.
267. Платонова Є. О. Правове регулювання аграрних розписок в Україні: сучасність та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 296–299.
268. Покальчук М. О. Правові питання забезпечення продовольчої безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 132–134.
269. Покальчук М. Ю. Державний аграрний реєстр як інструмент державного регулювання у сільському господарстві. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10–13 черв. 2021 року). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 236–239.
270. Постанова Верховного Суду від 04 жовтня 2023 року у справі № 910/17717/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114239095> (дата звернення: 10.03.2024 року).
271. Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2019 року у справі №818/309/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80037048> (дата звернення: 10.03.2024 року).
272. Постанова Верховного Суду від 23 березня 2020 року у справі №240/6150/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88385351#> (дата звернення: 10.03.2024 року).
273. Постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року у справі № 910/430/21. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C026287> (дата звернення: 10.01.2024 року).

274. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2020 року у справі №480/4545/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88460928> (дата звернення: 10.03.2024 року).
275. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).
276. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 серпня 2023 року у справі № 914/2848/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112895395?linked=sudreyestr&did=105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року)
277. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 року у справі № 906/708/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105011725> (дата звернення: 10.01.2024 року).
278. Постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2011 року у справі № 46/419. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14763192> (дата звернення: 10.03.2024 року).
279. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 14 листопада 2023 року у справі № 813/2245/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114971839> (дата звернення: 10.03.2024 року).
280. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 травня 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111169762> (дата звернення: 01.05.2024 року).
281. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 12 вересня 2023 року у справі № 189/937/23. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113417202#>
282. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 29 вересня 2021 року у справі № 480/431/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99973629#> (дата звернення: 10.03.2024 року).
283. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 09 березня 2016 року у справі № 806/3082/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56396804#> (дата звернення: 01.05.2024 року).

284. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 21 липня 2014 року у справі № 806/2701/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40211390#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
285. Постанова Корсунь-Шевченківського районного суду Черкаської області від 28.02.2024 року у справі № 699/236/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117294130#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
286. Постанова Маньківського районного суду Черкаської області від 15 вересня 2020 року у справі №701/587/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91667280#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
287. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 05 жовтня 2023 року у справі № 910/9545/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114112907> (дата звернення: 01.05.2024 року).
288. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 23 вересня 2021 року у справі № 925/154/21. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99998133?linked=zo&did=337055___647248 (дата звернення: 10.01.2024 року).
289. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 15 лютого 2022 року у справі № 924/1336/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/103520353> (дата звернення: 10.01.2024 року).
290. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 15 листопада 2022 року у справі № 902/562/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/107458248> (дата звернення: 10.01.2024 року).
291. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 01 червня 2022 року у справі № 902/591/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/104643142> (дата звернення: 10.01.2024 року).
292. Постанова Тульчинського районного суду Вінницької області від 02 серпня 2021 року у справі № 148/1269/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98741618#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
293. Постанова Харківського апеляційного суду від 04 квітня 2024 року у справі № 629/337/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118435674#> (дата звернення: 01.08.2024 року).

294. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 11.10.2021 року у справі № 904/6254/20. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/100576513?linked=zo&did=337055____647248 (дата звернення: 10.01.2024 року).
295. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 08 лютого 2023 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108855875> (дата звернення: 01.02.2024 року).
296. Правдюк Н. Л. Аграрні розписки як альтернативна форма кредитування сільськогосподарських підприємств: обліковий аспект. *Облік і фінанси*. 2016. № 4. С. 69–79.
297. Представництво Європейського Союзу має намір запустити пілотний проєкт системи ідентифікації сільськогосподарських ділянок (LPIS) у Львівській області. URL: <https://gazeta-fp.com.ua/news/predstavnistvo-evropejskogo-soyuzu-mae-namir-zapustiti-pilotnij-proekt-sistemi-identifikatsiji-silskogospodarskikh-dilyanok-lpis-u-lvivskij-oblasti> (дата звернення: 01.08.2024 року).
298. Про аграрні розписки: Закон України від 06.11.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 50. Ст. 695.
299. Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16.06.2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 31. Ст. 419.
300. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 43. Ст. 638.
301. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу: Закон України від 04.02.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 26. Ст. 323. (втратив чинність).
302. Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи: Закон України від 22.12.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 9. Ст. 85.

303. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв: Закон України від 20.03.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 17. Ст. 151.
304. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 05.11.2020 року. *Офіційний вісник України*. 2020. № 98. Стор. 10. Ст. 3184.
305. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 04.07.2013 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20–21. Ст. 712.
306. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правової охорони географічних зазначень: Закон України від 20.09.2019 року. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 45. Ст. 290.
307. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 37. Ст. 277.
308. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19.10.2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 28. Ст. 97.
309. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства соціальної політики України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів: Закон України від 16.10.2012 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 6–7. Ст. 80.

310. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 131.
311. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 86.
312. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 року № 480. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 96.
313. Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 23.12.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 17. Ст. 83 (втратив чинність).
314. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо спрощення умов виробництва дистилятів суб'єктами малого підприємництва: Закон України від 29.06.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 80. Ст. 295.
315. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо розвитку виробництва виноробної продукції та спрощення господарської діяльності малих виробництв виноробної продукції: Закон України від 09.08.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 89. Ст. 338.
316. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20.12.2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 4. Ст. 42.
317. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 63.

318. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно: Закон України від 11.04.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 68. Ст. 237.
319. Про внесення змін до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України від 22.12.2011 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 31. Ст. 383.
320. Про внесення зміни до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України від 29.06.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 37. Ст. 493.
321. Про географічні зазначення спиртних напоїв: Закон України від 01.12.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 53. Ст. 158.
322. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, біоетанолу, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального: Закон України від 18.06.2024 року. *Офіційний вісник України*. 2024. № 70. Ст. 4201.
323. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 32. Ст. 26. (втратив чинність).
324. Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами: Закон України від 19.12.1995 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 46. Ст. 345.
325. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. №№ 97–100. Ст. 393.
326. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

327. Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників мінеральними добривами і засобами захисту рослин під урожай 1997 року: постанова Кабінету Міністрів України від 6 січня 1997 р. № 3. *Урядовий кур'єр*. 1997. № 3.
328. Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 15.01.1998 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 25. Ст. 147 (*втратив чинність*).
329. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 557. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 103 (*втратила чинність*)
330. Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 року. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 116.
331. Про затвердження Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 року. *Офіційний вісник України*. 2009. № 43. Ст. 21 (*втратила чинність*).
332. Про затвердження національних символів для сільського господарської продукції та харчових продуктів із зареєстрованими назвами місця походження товару, географічними зазначеннями, традиційними гарантованими особливостями, а також Правил їх використання та Вимог до них: наказ Мінагрополітики України від 20 вересня 2023 року № 1692. *Офіційний вісник України*. 2023. № 95. Стор. 106. Ст. 5674.
333. Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2024 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 року № 1402. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 262.
334. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі

виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172. *Офіційний вісник України*. 1999. № 26. Стор. 69. Ст. 1241.

335. Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 219-р. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 58.
336. Про затвердження Порядку безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників: постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 року № 1253. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 163.
337. Про затвердження Порядку ведення переліку користувачів: наказ Мінагрополітики України від 16.05.2024 № 1513. *Офіційний вісник України*. 2024. № 61. Ст. 3679.
338. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 918. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.
339. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. *Офіційний вісник України*. 2010. № 74. Ст. 60.
340. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби: постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року № 1131. *Офіційний вісник України*. 2007. № 71. Ст. 9.

341. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 р. № 1070. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 201.
342. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2024 р. № 284. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 56.
343. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 року № 345. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 80.
344. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 року № 1070. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 201.
345. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 01 березня 2007 року № 325. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 50.
346. Про затвердження Порядку консервації земель: постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 року № 35. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 13.
347. Про затвердження Порядку пільгового забезпечення сільськогосподарських підприємств, що постраждали унаслідок посухи, насінням під урожай 2008 року: наказ Мінагрополітики України

18.06.2007 року № 421. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0746-07#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).

348. Про затвердження Порядку реалізації експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 року № 1132. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 2019.
349. Про затвердження Порядку складання та подання заявки на реєстрацію традиційної гарантованої особливості, Правил розгляду заявки на реєстрацію традиційної гарантованої особливості, Вимог до заперечення щодо реєстрації традиційної гарантованої особливості, порядок його подання та розгляду та форми заяви про реєстрацію традиційної гарантованої особливості: наказ Мінагрополітики України від 06.09.2023 року № 1632. *Офіційний вісник України*. 2023. № 101. Стор. 195. Ст. 6047.
350. Про заходи щодо виробництва і постачання сільськогосподарським товаровиробникам мінеральних добрив та засобів захисту рослин під урожай 1999 року: постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.03.2024 р.).
351. Про заходи щодо державної підтримки водогосподарсько-меліоративного комплексу: Указ Президента від 23.06.1998 року № 670/98. *Урядовий кур'єр*. 1998.
352. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 09.04.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 191. (втратив чинність).
353. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.
354. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19.09.2024 року. *Голос України*. 2024. № 148.
355. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14.02.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272.
356. Про максимальні закупівельні ціни на окремі об'єкти державного цінового регулювання на 2005/06 маркетинговий рік: розпоряджен-

- ня Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2005 року № 518-р. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 243 (втратило чинність).
357. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.
358. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 11. Ст. 90.
359. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
360. Про надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам, які зазнали збитків внаслідок пилових буревіїв, що сталися 23–24 березня, посухи в травні та градобобою в червні 2007 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 549-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-2007-%D1%80#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).
361. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08.11.2019 року № 837/2019. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 217.
362. Про невідкладні заходи щодо зменшення негативного впливу посухи та забезпечення формування ресурсів зерна врожаю 2007 року: постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2007 року. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 97.
363. Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17.02.2022 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 16. Ст. 55.
364. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252.
365. Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів: Закон України від 06.09.2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 25. Ст. 9.

366. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 41. Ст. 491.
367. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 29. Ст. 315.
368. Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 714-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 183.
369. Про порядок використання коштів державного бюджету для часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 року № 510. *Офіційний вісник України*. 2012. № 44. Стор. 30. Ст. 169.
370. Про порядок використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2009 року № 187. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 56.
371. Про порядок використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва шляхом часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 року № 858. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 177.
372. Про правову охорону географічних зазначень: Закон України від 16.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 32. Ст. 267.
373. Про приватизацію державного та комунального майна: Закон України від 18.01.2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 12. Ст. 68.
374. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від

- 17.10.1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. Ст. 602.
375. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 11. Ст. 27.
376. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 року. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 52. Ст. 497.
377. Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року та сільськогосподарських підприємств за станом на 1 січня 1999 року: Закон України від 05.02.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 15. Ст. 84.
378. Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 44. Ст. 389.
379. Про схвалення Комплексної програми розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1704. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46. Стор. 232. Ст. 2003.
380. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 20.
381. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року № 664-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 190.
382. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 р. № 1218-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 4.
383. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17.12.1998 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5–6. Ст. 39 (*втратив чинність*).

384. Про фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях у 2005 році: постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2005 року № 412. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 114.
385. Про Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві: Закон України від 04.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 6. Ст. 42.
386. Про функціонування Державного аграрного реєстру: постанова Кабінету Міністрів України від 2.06.2021 року. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 108.
387. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо додаткового забезпечення підтримки виробників сільськогосподарської продукції № 8411 від 01.02.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41283> (дата звернення: 01.02.2024 року).
388. Проект Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо стимулювання суб'єктів агропромислового комплексу у створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, в тому числі внаслідок війни № 10185 від 24.10.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43037> (дата звернення: 01.02.2024 року).
389. Проект Закону про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» № 11063-д від 25.06.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44477> (дата звернення: 01.09.2024 року).
390. Проект Закону про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників № 8149 від 24.10.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40694> (дата звернення: 01.09.2024 року).
391. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сільського господарства та експорту агропродукції під час воєнного стану № 8025 від 13.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40438> (дата звернення: 01.02.2024 року).

392. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 8051 від 19.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40464> (дата звернення: 01.02.2024 року).
393. Проект Закону про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств від 24.03.2017 року № 6236. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH4T800A> (дата звернення: 01.09.2024 року).
394. Проект Закону про Державний аграрний реєстр № 11063 від 04.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43801#nav-tab4> (дата звернення: 01.04.2024 року).
395. Проект про Державний аграрний реєстр № 11063-1 від 18.03.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43843> (дата звернення: 01.04.2024 року).
396. Псутурі Б. Д. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки виробництва органічної продукції рослинництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 75. Ч. 2. С. 56–61.
397. Рік дії єРобота: 4 млрд грн інвестовано державою в розвиток бізнесу через гранти. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ad72b58f-34a7-46e2-b77f-4967b5b82b69&title=Rik-Diirobota-4-MlrdGrmInvestovanoDerzhavoiuVRozvitokBiznesuCherez-Granti> (дата звернення: 01.02.2024 року).
398. Ріпенко А. І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 36 с.
399. Рішення Вільнянського районного суду Запорізької області від 22.06.2023 року у справі № 314/918/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111934026#> (дата звернення: 01.02.2024 року).
400. Рішення Господарського суду міста Києва від 10.09.2008 року у справі № 12/84. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2364150> (дата звернення: 10.03.2024 року).

401. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 13 лютого 2023 року у справі № 260/2697/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108990833> (дата звернення: 01.05.2024 року).
402. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 260/2698/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107056415#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
403. Рішення Конституційного Суду України від 24.11.2009 у справі № 29-рп/2009 за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 11 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v029p710-09#Text> (дата звернення: 29.03.2024 року).
404. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 листопада 2022 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107596219#> (дата звернення: 01.02.2024 р.).
405. Рішення Покровського районного суду Дніпропетровської області від 03.05.2023 року у справі № 189/937/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110627250> (дата звернення: 01.02.2024 року).
406. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 18 березня 2024 року у справі № 520/1663/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117726224> (дата звернення: 01.08.2024 року).
407. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 520/10369/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120000254#> (дата звернення: 01.08.2024 року).
408. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 31 липня 2024 року у справі № 520/11156/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120725423#> (дата звернення: 01.08.2024 року).
409. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 червня 2023 року у справі № 560/2891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111625875> (дата звернення: 01.02.2024 року).
410. Роз'яснення щодо підготовки органами місцевого самоврядування проектів рішень, що регулюють питання приватизації (відчужен-

ня) майна комунальної власності. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnennya-shhodo-pidgotovky-organamy-mistsevogo-samovryaduvannya-proektiv-rishen-shho-regulyuyut-pytannya-pryvatyzatsiyi-vidchuzhennya-majna-komunalnoyi-vlasnosti/ (дата звернення: 01.05.2024 року).

411. Роз'яснення щодо підготовки проектів рішень органів місцевого самоврядування з питань оренди комунального майна. URL: https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/roz-yasnennya-shhodo-pidgotovky-proektiv-rishen-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya-z-pytan-orendy-komunalnogo-majna/ (дата звернення: 01.05.2024 року).
412. Романадзе Л. Д. Критерії медіабельності в контексті системи вирішення спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 6 (35). С. 8–13.
413. Ростовська К. В., Гришина Н. В. Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реалії сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2020. № 29. С. 182–188.
414. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.
415. Савельєва О. М., Маклакова І. О. Правові заходи державної підтримки особистих селянських господарств у сучасних реаліях. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 132–136.
416. Самсонова Я. О. Поняття інклюзивної моделі розвитку сільського господарства: теоретико-правовий аспект / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 255–266.
417. Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 18 с.
418. Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 371–379.

419. Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 21 с.
420. Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 219 с.
421. Сиволоцька С. І., Гафурова О. В. Загальна характеристика нефінансових заходів державної підтримки фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2017. Вип. 264. С. 66–74.
422. Сидор В. Д. Державний аграрний реєстр як надійне джерело інформації про аграрних товаровиробників для надання державної підтримки. *Органічне виробництво: право і бізнес*: матеріали наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 17 червня 2021 року). Запоріжжя: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 111–114.
423. Ситник В. О. Правове регулювання меліорації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 1996. 23 с.
424. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис... докт. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2004. 429 с.
425. Станіславський В. П. Концепт цифровізації в аграрному праві. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круглого столу (Харків, 22 лют. 2024 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2024. С. 263–265.
426. Станіславський В. П. Правові аспекти цифровізації аграрних відносин в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 134–136.
427. Статистика 2022. URL: <https://agroregisters.com.ua/statystyka-2022/> (дата звернення: 10.01.2024 року).

428. Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного* (Харків, 13 черв. 2014). Харків, 2014. С. 35–38.
429. Статівка А. М. Про використання біотехнологій в контексті екологізації сільського господарства. *Об'єкти екологічного і суміжних галузей права: теоретичні та практичні аспекти в умовах сталого розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 29 листопада 2019 р.)*. Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. С. 62–65.
430. Статівка А. М., Духневич А. В. Правові засади кредитування сільськогосподарських товаровиробників в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення та членства у СОТ / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 38–59.
431. Степасюк Л. П. Економіко-правові засади забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 138–140.
432. Стойко О. Я. Кредитування сільськогосподарських виробників під заставу майбутнього врожаю з використанням аграрних розписок. *Наукові читання*. 2013. Т. 2. С. 141–144.
433. Стратегія розвитку агросектору України до 2030 року. URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/rozwitkuagrospektora2030v1-1.pdf> (дата звернення: 01.08.2024 року).
434. Туєва О. М. Аграрні розписки як інструмент кредитування аграрних товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали*

- Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 травня 2015 року). Київ, 2015. С. 187–189.
435. У 2023 році в Україні вже видано аграрних розписок на майже 5 млрд грн. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1534880> (дата звернення: 10.01.2024 року).
436. Уркевич В. Ю. Забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: новели земельного законодавства. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 59–62.
437. Уркевич В. Ю. Застава як спосіб забезпечення зобов'язань за аграрною розпискою. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (Одеса, 9–10 вересня 2016 року). Одеса: Юридична література, 2016. С. 59–61.
438. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с
439. Ухвала Апеляційного суду Черкаської області від 28 березня 2007 року у справі № 22а-93/2007. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1240879> (дата звернення: 10.03.2024 року).
440. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 02 лютого 2010 року у справі № К-9459/08. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/8088637> (дата звернення: 10.03.2024 року).
441. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 11 серпня 2015 року у справі № К/800/30787/1. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/48698572> (дата звернення: 10.03.2024 року).
442. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13 листопада 2013 року у справі № 2а-2911/09/2370. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36637972> (дата звернення: 10.03.2024 року).
443. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 15 листопада 2012 року у справі № К-39889/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27563825> (дата звернення: 10.03.2024 року).

444. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29 жовтня 2009 року у справі № К-9126/09. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/8029369> (дата звернення: 10.03.2024 року).
445. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 30 вересня 2015 року у справі № К/800/47297/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52079584> (дата звернення: 10.03.2024 року).
446. Ухвала Господарського суду міста Києва від 20 травня 2024 року у справі № 910/16611/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119210991> (дата звернення: 01.05.2024 року).
447. Ухвала Господарського суду міста Києва від 21.09.2023 року у справі № 910/9536/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113650267#> (дата звернення: 01.05.2024 року).
448. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 06 жовтня 2011 року у справі № 2-а-1438/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/19498426> (дата звернення: 01.05.2024 року)
449. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2012 року у справі № 2-а-1437/11/2118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27645736> (дата звернення: 01.05.2024 року)
450. Федчишин Д. В. Практика медіації за законодавством зарубіжних країн як спосіб захисту прав на землю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 51. Т. 1. С. 170–173.
451. Фраєр О. В. Перехід сільського господарства України на засади сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. Київ, 2018. 237 с.
452. Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Медіабельність земельних спорів на прикладі спорів щодо відновлення сільськогосподарських земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 70. С. 62–66.
453. Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних

- держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291.
454. Хлистік М. А. Ознаки медіабельності земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 149–154.
455. Царук Н. Г. Операції з аграрними розписками: облікові аспекти. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6. С. 171–183.
456. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.
457. Шинкар Т. І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 24 с.
458. Шульга М. В. До питання про автоматичне поновлення договорів оренди сільськогосподарських земель в умовах воєнного стану. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 16 вересня 2022 р.)*. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 88–91.
459. Шульга М. В. Еволюція предмету аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 25 травня 2012 р.)*: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. Київ: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 23–25.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Григор'єва Христина Антонівна

**Законодавче забезпечення державної підтримки
сільського господарства України в умовах
війни та післявоєнного відновлення:
продовольчий вимір**

Монографія

Друкується в авторській редакції
Верстка *Ілони Савицької*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 17,67 ум. друк. арк., 17,12 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 1. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.